
СОЦІОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ, МЕТОДИ, МАРКЕТИНГ

2020/3
ЛИПЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

НАШІ ЮВІЛЯРИ

- Євгену Івановичу Головасі — 70 років 5
- Академічна і публічна соціологія:
досвід кількох десятиліть і сучасні проблеми
Інтерв'ю Сергія Дембіцького з Євгеном Головахою 6

СТАТТІ

- Олександр Стегній (Київ)** Публічний простір достовірності
соціологічного знання: case “електоральні дослідження” 13
- Наталія Коваліско (Львів), Сергій Makeєв (Київ)** Різноманітність і
відносна автономність уявлень населення України про соціальну
нерівність 33
- Тетяна Петрушина (Київ), Анатолій Арсеєнко (Київ)** Соціологічний
вимір економічної глобалізації: світові тренди та українські реалії
(*Частина перша. Теоретичний та емпіричний виміри економічної
глобалізації*) 51
- Гульбаршин Чепурко (Київ)** Глобальні ризики та їхні
системні наслідки. 80
- Наталія Толстих (Київ)** Малозабезпеченість як системний бар'єр
на шляху соціально-економічного розвитку України 99
- Єлена Ковальська (Київ)** Оцінка емпіричної валідності Адаптованого
індексу статусної характеристики Ворнера. 110
- Віктор Бурлачук (Київ)** Колективна пам'ять: між цінностями
та історичним знанням. 124

Максим Касянчук (Таллінн, Естонія), Святослав Шеремет (Київ), Олеся Трофименко (Київ) Стан одностатевих партнерств в Україні	143
Наталія Бойко (Київ) Рухлива (Liquid) демократія доби інтернету . . .	167
Ievgeniia-Galyna Lukash (Kyiv), Kateryna Maltseva (Kyiv) Using ethnographic approach and cultural models framework in research on recreational drug use	178
СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ	
Людмила Скокова (Київ) Соціологія ризику в міждисциплінарному контексті	194

SOCIOLOGY: THEORY, METHODS, MARKETING

2020/3
JULY — SEPTEMBER

Academic
Journal
Established
by the Institute of Sociology,
National Academy of Sciences
of Ukraine
in July 1997

ISSN 1563-3713

CONTENTS

OUR HEROES OF THE DAY

- Yevhen Golovakha is 70 years old 5
- Academic and public sociology:
the experience of several decades and contemporary problems
Serhii Dembitskyi's Interview with Yevhen Golovakha 6

ARTICLES

- Oleksandr Stegnii (Kyiv)** Public space of the trustworthiness of
sociological knowledge: The case of electoral research 13
- Natalia Kovalisko (Lviv), Serhii Makeev (Kyiv)** Diversity and relative
autonomy of the representation of the Ukrainian population about
social inequality 33
- Tetiana Petrushyna (Kyiv), Anatolii Arseienko (Kyiv)** Sociological dimension
of economic globalization: world trends and Ukrainian realities
First part. Theoretical and empirical dimensions of economic globalization .. 51
- Gulbarshyn Chepurko (Kyiv)** Global risks and their systemic consequences. . 80
- Nataliia Tolstykh (Kyiv)** Living on a low income as a systemic impediment
to socio-economic development of Ukraine. 99
- Yeliena Kovalska (Kyiv)** Empirical validation of the Adapted Warner
status characteristic index 110
- Viktor Burlachuk (Kyiv)** Collective Memory: Between Values and
Historical Knowledge 124

Maksym Kasianczuk (Tallinn, Estonia), Sviatoslav Sheremet (Kyiv), Olesia Trofymenko (Kyiv) Status of same-sex partnerships in Ukraine. .	143
Nataliia Boiko (Kyiv) Liquid democracy of the Internet age	167
Ievgeniia-Galyna Lukash (Kyiv), Kateryna Maltseva (Kyiv) Using ethnographic approach and cultural models framework in research on recreational drug use	178

SOCIOLOGICAL EDITIONS: REFLECTIONS, REVIEWS

Liudmyla Skokova (Kyiv) Sociology of risk in the interdisciplinary context	194
--	-----

Підписано до друку 15.09.2020 р. Формат 70 × 108/16.

Ум. друк. арк. 12,5. Обл.-вид. арк. 12,4. Тираж 220 прим. Зам. № 6068.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”

Віддруковано ВД “Академперіодика” НАН України

вул. Терещенківська, 4, м.Київ, 01004

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001

НАШІ ЮВІЛЯРИ

13 серпня цього року відомому вітчизняному соціологу, лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки (2014), члену-кореспонденту НАН України, професору, завідувачу відділу методології і методів соціології, заступнику директора Інституту соціології НАН України Євгену Івановичу Головасі виповнилося 70 років.

Євген Головаха — це постать і ім'я, без яких уже важко уявити не лише сучасну українську соціологію, а й увесь корпус вітчизняних соціальних наук. Він брав активну участь у процесах інституціоналізації соціології в Україні від кінця 1980-х і залишається активним рушієм її подальшого розвитку. Важливою віхою становлення нашої науки було започаткування у липні 1997 року професійного соціологічного журналу “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”. Одним із фундаторів, ідейним натхненником та першим незмінним редактором нашого журналу впродовж двадцяти років був Євген Головаха. Він і нині плідно співпрацює з нами як член редколегії. Наш ювіляр є справжнім соціологом-інтелектуалом, чий експертний голос авторитетно й переконливо лунає не лише на професійних форумах, а й на багатьох публічних медійних платформах.

Колектив журналу, як і вся вітчизняна соціологічна спільнота, вітає Вас, шановний Євгене Івановичу, з ювілеєм!

Бажаємо міцного здоров'я, нових творчих досягнень, благополуччя та оптимізму!

З нагоди ювілею пропонуємо увазі читачького загалу інтерв'ю Сергія Дембіцького з Євгеном Головахою.

Академічна і публічна соціологія: досвід кількох десятиліть і сучасні проблеми

Оглядаючись назад, на Вашу академічну діяльність, що б Ви назвали найважливішим із того, що Ви зробили?

Академічною соціологією я почав займатися вже після того, як займався академічною наукою багато років, тільки як психолог. Та коли перейшов до відділу соціології під керівництвом Володимира Осовського 1980 року, довелося глибоко опановувати нову для мене галузь знання. У цьому мені допомагала Наталія Паніна, моя дружина, котра значно раніше перейшла із психології до соціології. Ясна річ, я почав з читання серйозної соціологічної літератури й навчався у тих, хто вже мав досвід соціологічних досліджень. Перші мої спроби я б не назвав такими, що варто особливо зазначити, хоча там були й цілком серйозні роботи. Відділ тоді займався соціально-професійними орієнтаціями молоді, і у великих монографіях за редакцією Володимира Осовського були й мої розділи, але це я не назвав би помітним кроком у розвитку науки. Це були просто добротні професійні роботи. А от перша моя серйозна соціологічна монографія (власне, вона потім стала і докторською дисертацією) — це “Життєва перспектива і професійне самовизначення молоді”. От вона, на мій погляд, є цілком гідним кроком у науці. Ця праця й досі залишається дуже цитованою. І не лише в Україні, до речі. Найбільше цитують ті її розділи, що пов’язані із вивченням ціннісних орієнтацій — концепцією ціннісних орієнтацій і методикою вимірювання суперечливості ціннісних орієнтацій. У російських школах, наприклад, остання стала типовою і рекомендується для перевірки вчителями рівня сформованості професійних орієнтацій школярів.

Які ще наукові кроки в соціології Ви можете назвати, зіставні зі згаданим дослідженням?

Наступний крок, котрий можна розцінювати як по-своєму значущий, — це наш міжнародний проєкт, де в 1991 році були проведені два перші серйозні репрезентативні для України опитування. Це був спільний з угорськими та американськими соціологами проєкт, що називався “Постсоціалістичний громадянин”. Нашими колегами були Янош Шимон і Ласло Бруст з Угорщини та відомий американський політолог Ричард Барнз. Вони керували проєктом, а ми з Наталією Паніною і Миколою Чуриловим відповідали за Україну. Це був дуже вагомий проєкт, і на його підставі було чимало публікацій. Монографія з цього матеріалу вийшла друком 1992 року. Я її не соромлюся, хоча вона була радше не концептуальною, а соціографічною — “Політична культура населення України”. Я та Юрій Пахомов виступили редакторами, а наші колеги взяли участь в її написанні — Наталія Паніна, Микола Чурилов, Ігор Буров, Сергій Макеев. І в той же час ми зі співробітниками сектору, який тоді називався сектором демократизації суспільства, підготували теоретичну книгу “Демократизація суспільства і розвиток особистості”, яку я вважаю вельми цікавою. У неї було три автори —

Євген Головаха, Ірина Бекешкіна, Віктор Небоженко. Цілком у дусі часу, цілком актуальна і з оригінальними концептуальними ідеями.

Якщо трохи відхилитися від академічних результатів і заторкнути тему демократизації. Як тоді бачився потенціал і проблеми демократизації в Україні?

Проблем було дуже багато. Потенціал здавався необмеженим. Але з'ясувалося, що проблеми надто масштабні, а потенціал усе ж таки обмежений. Це вочевиднолося років за 15. А тоді в усьому бачилися необмежені можливості. І ми намагалися віднайти і засоби, і можливості для зміни суспільства. Я тоді, у 1993 році, написав цілком у дусі часу брошуру “Стратегія соціально-політичного розвитку України”. Це було зроблено на прохання В’ячеслава Чорновола. У той час було створено Центр “Демократичні ініціативи”. Ілько Кучерів був виконавчим директором, а я — науковим. Тож я на той період розробив свою стратегію, але, на превеликий жаль, нею ніхто не скористався. Втім, я писав від “Демініціатив” — дослідницького центру, ініційованого Народним Рухом, тож чому її мав використовувати Леонід Кравчук? За три роки ця стратегія набула розвитку в монографії “Суспільство, що трансформується”, де вперше було узагальнено результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України.

Ви сказали про те, що було дуже багато проблем, але потенціал видавався необмеженим. І в процесі з'ясувалося, що проблеми нікуди не діваються, а з потенціалом — проблеми.

Проблеми нарастають. Виявилось, що проблем стає дедалі більше, а потенціалу дедалі менше. І от це головна проблема. Дуже малий потенціал можливостей і дуже великий потенціал проблем, складних проблем.

Тоді в чому полягає головна проблема у цьому контексті?

Головна проблема — це відсутність інститутів демократичного суспільства. Причому не було не тільки інститутів, не було важливих передумов для формування їх. Власне, всі демократичні інститути існували формально, були легальними, але не були легітимними, тобто не сприймалися масами.

А тепер яка головна проблема?

Та сама. Повноцінних демократичних інститутів і досі немає.

Слабкі, мабуть? З'явилися, але слабкі?

Вони в нас усе ще дуже слабкі й потребують постійної опіки. А спершу їх просто не було. А були передумови для відтворення радянської системи — те, що відбулося в Росії, у Білорусі й відбулося б і в Україні, якби українці не мали історичного досвіду стихійної демократії та анархії. Українці не дали відновитися радянському режимові. Сподіваюся, вже й у білорусів щось проросло. Потрібно почати, принаймні зробити перший крок.

Звісно, тут виникає багато супутніх питань. Але ми так підємо в інший бік від академічної соціології. Отже, ми вже говорили про вашу докторську, потім, у контексті політичної культури, про теоретичну та емпіричну

роботу, а також про стратегію. Який наступний зіставний за важливістю науковий внесок?

Отже, наступний дуже серйозний крок, і я б сказав, що з огляду на внесок у світову науку він, можливо, найважливіший. У 1986 році Микола Чурилов, я та Олександр Вишняк поїхали в Чорнобиль вивчати проблеми, пов'язані з ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС. Перші ліквідатори одержували божевільні дози, й у них була маса проблем психологічного і соціального характеру. Це був жовтень 1986 року, і ми працювали з першими ліквідаторами. Потім ми розробили рекомендації для командування. У той час це був Ленінградський полк хімічного захисту, що працював з дезактивації реактора. Крім цього, ми написали книгу “Людина в екстремальній виробничій ситуації”. Я був відповідальним редактором, а Наталія Паніна, Микола Чурилов, Сергій Макеєв — співавторами. Завдяки цьому американські дослідники, які проводили дослідження наслідків аварії на АЕС у Тримайл Айленд під керівництвом професора Університету штату Нью-Йорк (Стоні-Брук) Евелін Бромет, запросили нас з Наталією Паніною у свій масштабний проєкт “Вивчення здоров'я, психологічного стану і соціального самопочуття дітей і матерів, евакуйованих із Прип'яті”. У цьому колосальному проєкті вивчалось все — від результатів медичного обстеження до соціального самопочуття і психологічного стану. Усе вивчалось з використанням дуже складної системи методів. І це дослідження набуло істотного резонансу у світі. Евелін Бромет уже тоді була відома у світі, але згодом вона стала одним з головних фахівців із проблем наслідків ядерних аварій. Після аварії на Фукусімі вона була вже провідним експертом. А ми виконали велику частину роботи, пов'язаної з Україною, брали участь і в розробленні методик, і в розробленні концептуальних засад, і в підготовці публікацій. (Власне тих публікацій, що належать до рівня А, якого від нас зараз вимагають.) Ми брали участь у цьому проєкті від 1993 до 2002 року, починаючи з перших зустрічей і до останніх публікацій. Це був міждисциплінарний проєкт, однак соціологічна складова в ньому була дуже значною.

Ви згадали великий період — від 1993 до 2002 року. Там усього було багато. Моніторинг був, і методики розроблялися.

Моніторинг, звісно. Але в ньому головна заслуга належить Наталії Паніній. Вона була лідером проєкту. Валерій Ворона був тим, хто цей проєкт цілковито підтримав, вірив у нього і просував. Микола Чурилов дуже допомагав у розробленні вибірки, а потім і фінансово підтримав — на самому початку. Моя роль була в тому, що ми з Наталією Вікторівною цей проєкт постійно обговорювали разом, кожне запитання, кожен нюанс. Це був результат нашої спільної праці та праці багатьох інших співробітників інституту. Хоча, безумовно, лідером була Наталія Паніна.

Що заслуговує першочергової уваги в період після 2002 року?

Після 2002, без сумніву, це Європейське соціальне дослідження, коли я пристав на пропозицію московського соціолога, мого друга і співавтора Володимира Магуна, який сказав, що є такий неймовірний проєкт, що здобув премію Декарта, і Україна має в ньому брати участь. Я зустрівся з усіма керівниками проєкту, переконав, що Україна має там бути, і навіть відшуку-

вав гроші на п'ять хвиль цього проєкту. Я був керівником проєкту, а також представником у виконавчому міжнародному комітеті від України. Виняток — перший рік, коли представником був Володимир Магун. На той момент я був лише внутрішнім керівником. Наталія Вікторівна була головним методологом, Андрій Горбачик — головним фахівцем з організації дослідження — національним координатором. Там були неймовірно складні умови організації, і Андрій Горбачик відіграв величезну роль у тому, щоб ці умови дотримувалися. Така у нас була команда. Центр “СОЦІС” під керівництвом Миколи Чурилова проводив польовий етап дослідження.

У цього дослідження були дуже високі методологічні вимоги, дотримання яких контролював методичний комітет у Норвегії. І ми все це витримали. А те, що дослідження для України перервалося 2014 року, — це не наша провина. Проблема у фінансах. Була потрібна підтримка держави. Україна мала увійти в цей комітет як держава, уже недостатньо було брати участь в якості дослідницького інституту. Це пов'язане з тим, що Європейське соціальне дослідження стало для Європи рамковим проєктом, у який входили державні структури.

До цього Україна взяла участь у 5 хвилях. За результатами досліджень були написані тисячі статей, десятки монографій, десятки дисертацій.

І дотепер дані доступні, з ними можна працювати, вивчати.

Але, на жаль, нема останніх хвиль щодо України.

Про що важливе Ви б ще хотіли сказати?

У зв'язку з моїм ювілеєм Борис Докторов сказав, що я є істинно публічним соціологом. Напевно, в цьому щось є, зважаючи на те, що я цілком безкорисливо дав сотні інтерв'ю і тисячі коментарів з приводу нашого суспільства.

Чи великими є проблеми від ролі публічного соціолога, її вплив на життя?

Неймовірні. По-перше, емоційне вигорання. І це ще не найстрашніше. Потрібні величезні часові витрати. Це загублений час — усе на шкоду академічній роботі. Я б міг написати вдвічі більше, якби не займався публічною соціологією, кажу відверто, удвічі більше. Так у мене приблизно п'ятсот наукових праць, а була б, напевно, тисяча, якби я не займався цією виснажливою публічною діяльністю.

Це ж інвестиція в академічний статус.

Ні, в академічний статус жодної інвестиції це не дає. Хіба що комусь може подобатися, що впізнають на вулиці. Але академічним такий успіх навряд чи можна назвати.

Я маю на увазі, що чим більш ти популярний у публічній площині, тим більше людей і в академічному середовищі, особливо серед молодших колег, будуть звертатися до твоїх праць.

Ні.

Ні?

Ні. Я знаю людей, які більш публічні, ніж я, і в яких індекс цитування невисокий.

Можливо, вони мало зробили, мало написали?

Не знаю.

Треба дотримуватися балансу.

Не буду вигадувати, але не певен, що це так. Це різні речі. Я публічний соціолог із двох причин. По-перше, у мене такий темперамент, що я відкликаюся на соціальний запит. А по-друге, я, подібно до Майкла Буравого, вважаю, що ми зобов'язані бути просвітителями і нести відповідальність за те, що вивчаємо. Я завжди вважав, що і для соціологів слухним є афоризм із “Маленького принца” (із невеликою модифікацією) — “ми відповідаємо за тих, кого вивчили”.

Із проблемами в житті публічного соціолога все зрозуміло. А загрози?

Загрози тут не на жарт. І було чимало випадків, коли люди страждали від цього, наприклад, від інтерв'ю. Я міг би навести багато прикладів, але не буду. Це академічне інтерв'ю. Так, загрози є. Політикам не подобається. Я знаю, як президентам не подобалося. Серйозні загрози були. Бути публічним соціологом не просто. І це проблема кожного публічного вченого, якщо він не кон'юнктурник і не пристосуванець (обов'язково запишіть це). Це проблема будь-якого чесного публічного вченого. А кон'юнктурники і пристосуванці чудово собі вигоду мають, у тому числі фінансову, зі своєї публічності. Тоді як чесний учений тільки проблеми має. Повірте мені.

Схоже, ми назагал окреслили Ваш науковий внесок у соціологію...

Ще я хотів би сказати, що мій внесок — це і мої учні. От Ви, наприклад, є гідним учасником усього того, що робить наш відділ методології і методів соціології. І я це високо ціную. І в наступній колективній книзі нашого відділу головні методичні досягнення належатимуть саме Вам. І я не тільки цього не соромлюся, я пишаюся цим як науковий керівник. Якщо учні не будуть перевершувати вчителів, прогресу в науці не буде. Я пишаюся, що Ви як мій учень і наступник зробили найвагоміший внесок у нашу узагальнювальну працю з розвитку методології і методів соціологічного пізнання.

Дякую, я дуже старався. Завершуючи моє запитання, могли б Ви перелічити головні концептуальні результати Вашої академічної діяльності в соціології?

Давайте, спробую. До таких результатів належать обґрунтування принципу єдності формування професійної орієнтації та життєвої перспективи молоді, створення концепції загальних і специфічних соціопатій суспільства, що трансформується, розроблення методик вимірювання соціального самопочуття, життєвого і політичного успіху, визначення тенденцій і закономірностей формування політичної культури українського суспільства, розроблення методологічних засад дослідження і типологія соціальних феноменів, концепція пострадянської амбівалентності, подвійності інститу-

ціональної системи і виникнення феномену аморальної більшості в українському суспільстві... Принаймні це те, що одразу спадає на думку.

Дякую, Євгене Івановичу. А як би Ви схарактеризували стан академічної соціології в Україні на сьогодні?

Я б так сказав. Якщо говорити про академічну соціологію у вузькому сенсі цього слова — це наш Інститут. Він у нас єдиний академічний Інститут. Я абсолютно переконаний, що за останні роки у нас великий прогрес. Особливо це помітно з огляду на те, що побільшало великих і серйозних публікацій, фундаментальних монографій. Це перше. Я не буду їх перелічувати. Ми ж знаємо — когось забули, і вийде недобре, а їх же десятки. По-друге, стало більше публікацій англійською мовою. Це теж важливо. Нехай з нашими працями ознайомлюється міжнародна громадськість. І нарешті, третє. З'явилися монографії, в яких ми беремо участь і які ми створюємо у великих закордонних видавництвах. Останній приклад 2020 року — книга, де переважно представлений наш відділ. Це “Ukraine in Transformation: From Soviet Republic to European Society”. У солідному міжнародному видавництві видана. Тож і це дуже важливий крок. Тобто я вважаю, що в академічній соціології у вузькому сенсі, звісно, прогрес помітний. А от академічна соціологія в міжнародному розумінні, що означає просто наукова (і викладачі університетів теж потрапляють під це визначення), — я не скажу, що вона деградує. Лихо не в цьому. Вона скорочується в обсязі, позаяк соціологію виключили з числа обов'язкових дисциплін. Це, я вважаю, було помилковим рішенням. Скорочується і набір студентів на соціологію. Соціологія виявилася не по зубах переважній більшості абітурієнтів. А знаєте чому? Тому що потрібні як гуманітарні знання, так і точні. І поєднати це доволі важко. У психології та сама ситуація. Там теж потрібні гуманітарні й точні знання. Але психологія пропонує конкретний шлях для нашої цілком прагматичної молоді, — шлях заробітку. Психолог може заробляти в найрізноманітніших місцях. Де може заробити соціолог, крім кількох серйозних опитувальних центрів, поки залишається загадкою. І на кафедрах, яких стає дедалі менше через те, що соціологію виключили з обов'язкових предметів, теж проблематично. Як вижити академічній соціології у вишах — це велика проблема. Я їм бажаю витримати ці важкі часи. Я абсолютно упевнений, що соціологія стане вельми перспективним фахом, коли в Україні налагодиться життя. На соціологію піде більше студентів ще й тому, що це цікава наука, поряд з іншим. Дуже ризикована, провокативна, безумовно, але дуже цікава наука. І я певен, що буде достатня кількість охочих навчатися за цією спеціальністю. Але це в ті часи, коли батьки і самі діти будуть впевнені, що соціологія надає можливість гідного життя. Поки такої впевненості, на жаль, у людей немає.

Завершальне запитання. Що, на Ваш погляд, є пріоритетом для розвитку академічної соціології в Україні на сьогоднішній момент?

Перше і найважливіше — це міжнародна співпраця. Ті гроші, яких бракує в Україні для того, щоб підтримувати дуже дорогі соціологічні дослідження, завжди можна, за наявності бажання, працездатності та наполегливості, знайти у міжнародних проектах. Я особисто брав участь у десятках міжнародних проєктів. Причому я не надто нахраписта людина. У 1990-ті

роки це було екзотикою. Коли ми вперше потрапили на всесвітній науковий конгрес із Наталією Паніною, нас просто атакували. Атакували десятки представників діаспори, котрі в програмі знайшли тільки один виступ з України. Можете собі уявити? Це, щоправда, був конгрес не із соціології, а з політичних наук. Але нас із Наталією Паніною весь цвіт української діаспори вітав... Вони кинулися вивчати програму, і одна-єдина доповідь з України належала нам. Оце був час. А зараз уже багато хто виходить на міжнародні контакти, і цей шлях найправильніший, бо в нашої держави грошей ще довго бракуватиме на те, аби відчутно підтримувати академічну соціологію. А от у світі вони є. Просто треба співпрацювати, треба працювати, друкуватися, брати участь у міжнародних зустрічах.

А всередині країни що ми маємо робити самі, якщо без партнерів? Партнери є, але ми ж не тільки на них орієнтуємося.

А всередині потрібно виховувати собі замовника. Ми маємо виховувати споживача соціологічної інформації. Передусім це, ясна річ, сильні світу цього — у політиці, у бізнесі, у культурі, у науці тощо. Ще й тому ми маємо бути публічними. І чим більше в нас буде публічних людей у нашій сфері, тим більше шансів, що ми виховаємо плеяду замовників, готових сплачувати гроші за обґрунтовані дослідження і користуватися нашою інформацією, нашими рекомендаціями.

Тобто коло замкнулося. Академічна і публічна соціологія разом.

Так. І крім того, згідно з концепцією Буравого, ми мусимо розвивати також критичну соціологію, котра має бути сумлінням академічної. У нас це не надто розвинено. Цей напрям теж треба розвивати — критичну соціологію. Не в тому сенсі, щоб ганьбити своїх колег. А просто завжди визнавати помилки, якщо вони є, визнавати правоту опонентів, та й загалом говорити правду й оцінювати все за реальними результатами. Незалежно від звань, чинів і регалій. І від кон'юнктури — політичної та фінансової.

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR STEGNII,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

o.stegniy@gmail.com.

<https://orcid.org/0000-0002-7829-127X>

Публічний простір достовірності соціологічного знання: case “електоральні дослідження”

Соціологія разом з іншими соціогуманітарними науками дає змогу суспільству отримати адекватне знання про себе, тим самим виконуючи функцію просвітництва як структурного елементу життєдіяльності суспільства. Продукування й використання соціологічних знань має соціально зумовлений характер. Сучасна професійна діяльність соціолога виходить далеко за межі наукового інституту й охоплює надзвичайно широку практику в соціально-політичній царині та сфері інформаційного виробництва. Нова “практична соціологія” (doing sociology) покликана слугувати громадянському суспільству¹, а не бути академічно відстороненою від потреб захисту прав і свобод громадян. Публічність стає модусом соціологічного знання, оскільки відкритість умов комунікативності сприяє дискурсивному формуванню думок і волі громадян.

Публічний простір можна представити як “відкриту багатoshарову та багатовимірну сферу, в якій відбувається комунікація між різними індивідами з приводу ведення спільних (суспільних) справ. У структурі публічного простору особливе місце займає публічно-політичне поле, в якому відбувається боротьба за право формувати картину дійсності, визначати ступінь актуальності тих чи інших проблем, а також говорити від імені інших агентів” [Котуков, 2015: с. 71].

¹ Див. також матеріали круглого столу “Публічна соціологія як чинник розвитку громадянського суспільства” (*Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2017, 1, 22–50).

У сучасному демократичному суспільстві публічний простір характеризується постійною комунікацією різних суспільних інститутів, суб'єктів публічної політики; відкритістю та вільним циркулюванням інформації; забезпеченням умов для участі громадян у політичному процесі, що передбачає створення дискусійних платформ і формування громадської думки.

Головні складові публічного простору соціологічного знання становлять широкий загальний громадян, структуроване політичне середовище, медіа, професійні та наукові спільноти, насамперед суспільствознавців. Актуальність пошуку маркерів достовірності соціологічного знання в публічному просторі пояснюється використанням соціологічних даних як інструменту впливу на громадську думку із суспільно важливих питань. Скептичне ставлення серед гуманітаріїв, зокрема провідних вітчизняних філософів, до евристичного потенціалу соціології загалом та електоральної зокрема¹ підтверджує важливість зазначених маркерів і для досвідчених науковців споріднених дисциплін.

Достовірність² соціологічного знання в емпіричному дослідженні є результативним показником обґрунтованості програми дослідження (конструктивна валідність) і визначається якістю первинної емпіричної інформації та якістю методів її аналізу. Причина неадекватності такої інформації полягає насамперед у недосконалому теоретичному підґрунті вимірювання, інструментальних недоліках та суб'єктивних чинниках (особистих помилках дослідника). На відміну від методологічних та дослідницьких помилок, є й різноманітні технології фальсифікацій, свідомо спрямовані на викривлення отриманих результатів.

Достовірне соціологічне знання дає змогу соціологам як професійним соціальним експертам виконувати функцію опосередкованого комунікатора між владою і суспільством, бути виразниками суспільних інтересів і представниками громадянського суспільства. В цьому сенсі достовірне соціологічне знання є атрибутом механізму громадянського контролю над владою, експертного інституту громадянського суспільства. Водночас спо-

¹ На думку А. Єрмоленка, “всі ці рейтинги, “заміри” суспільної думки — це не суто об'єктивні дослідження, які відправляються кудись до “трансцендентального суб'єкта” або “абсолютного розуму”. Ці дослідження “працюють” у нашому суспільстві, виконуючи функцію деформованого “соціологічного просвітництва”. Гіпотезу, яка полягає в тому, що соціологія — це певне знання про суспільство, ще треба дослідити, перевірити”. Своєю чергою, О. Білий робить наголос на моральній відповідальності соціологів за електоральний вибір населення у 2019 році: “У створенні декоративної етикетки брала участь і електоральна соціологія, яка, по суті, підживлювала авторитарну уяву. Ідеться про принцип довіри до симульованого артефакту єдності на підставі формальної суми думок. Насправді думки не можна просто підсумовувати, адже існує таке явище, як плинність конфлікту між соціальними групами, яка засадничо не може бути зафіксована” (див.: Круглий стіл “Шанси та ризики для демократії в Україні після виборів 2019 року” (2020). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 132–170).

² За відсутності однозначного вживання поняття достовірності знання в методологічній літературі автор поділяє позицію В. Паніотто, який розглядає достовірність як “ступінь відповідності отриманого знання дійсності” (див.: [Паніотто, 1986]).

творене соціологічне знання використовується з метою маніпуляції громадською думкою та в якості політтехнологічного знаряддя.

Зазначений діапазон використання соціологічного знання переконливо ілюструє case електоральних досліджень, де поєднуються теоретична та емпірична складові соціологічного знання, професійний та публічний його виміри. Електоральні дослідження як найбільш поширений та актуалізований в публічному просторі продукт соціологічного знання дозволяють соціологам або підтвердити/підвищити свій статус соціальних експертів та отримати відповідний соціальний капітал у вигляді довіри, або, навпаки, поставити під сумнів свою професійну здатність бути модераторами в публічному дискурсі влади та суспільства.

Мета даної статті полягає в аналізі впливу головних акторів на достовірність соціологічного знання в публічному просторі під час проведення виборчих кампаній. Окрему увагу приділено розгляду основних фальсифікацій результатів електоральних досліджень та визначенню можливих маркерів їх виявлення.

У публічному просторі достовірність соціологічного знання залежить не тільки від його продуцентів, а й від провайдерів його поширення/оприлюднення. За певних обставин достовірність ініціального соціологічного знання може зазнавати критичної трансформації в перебігу його поширення/оприлюднення. Типовим прикладом такої ситуації є передвиборча кампанія, під час якої достовірність соціологічного знання вочевидь залежить як від його продуцентів, так і від його провайдерів. У публічному просторі періоду виборчих перегонів основною формою соціологічного знання є емпіричне електоральне дослідження, а його зміст зводиться передусім до вимірювання рейтингів політичних учасників виборів. При цьому продуценти соціологічного знання нерідко є водночас провайдерами його поширення у публічному просторі.

У випадку проведення електоральних досліджень публічний простір охоплює насамперед політичних дієців — учасників виборів, виборців та агентів електорального процесу — професійні групи, корпоративні інтереси яких безпосередньо пов'язані з активним впливом на виборчий процес. Ідеться про політичних журналістів, політологів, аналітиків, які претендують на статус лідерів громадської думки, “очільників” неформальних соціальних мереж.

Електоральні агенти покликані налагоджувати ефективну комунікацію між електоратом і політиками. Виборцям часто складно розібратися в політичних платформах, програмах і стратегіях¹, а суб'єктам виборчих пере-

¹ За даними опитування Центру Разумкова, переважна більшість респондентів (72%) вважають за необхідне цікавитись політикою, але водночас майже половина (43%) визнають факт своєї недостатньої компетентності щодо розуміння поточних політичних процесів у нашій країні. Більш як половина респондентів (56%) ніколи не читали програми політичних партій, хоча голосують за партійними списками. Тому не дивно, що після виборів третина виборців так і не знають свого депутата (див.: *Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми*. Центр Разумкова (2017). Одержано: <https://bit.ly/2VssOFv>).

гонів потрібна об'єктивна інформація про потреби потенційного електорату. Відхилення від цієї нормативної моделі діяльності електоральних агентів відбувається під впливом прагматичних інтересів, зокрема прагнення особистого збагачення.

Під час виборчих кампаній влада демонструє специфічну зацікавленість у соціологічному знанні, яка виявляється у ситуативному загостренні інтересу з неминучим його згасанням після зміцнення політичної позиції, концентрацію інтересу на вимірюванні політичних рейтингів та оприлюдненні результатів електоральних опитувань.

Що ж до соціологів, то під час проведення виборчих кампаній вони виступають у двох іпостасях продуцентів соціологічного знання: як аналітики та як полстери — фахівці з опитування громадської думки. Соціолог як аналітик — це передусім науковець, дослідник соціальних проблем, включно з проблемами електоральної соціології. Його соціальний капітал утворюють авторитет наукової кваліфікації, підтвердженої низкою вагомих наукових публікацій в цій царині соціологічного знання. Натомість полстер є фахівцем-технологом проведення масових опитувань. Якщо результатом роботи соціолога є аналітичний продукт, наукова експертиза, то для полстера — зібрані емпіричні дані. Тому переважна більшість політичних соціологів працюють в наукових установах та університетах, тоді як полстери в приватних комерційних організаціях¹. Зазначена відмінність є малопомітною, якщо не загалом непомітною, як для виборців (електорату), так і представників медіа.

У соціальному дискурсі новітнього часу обговорюється можливий вплив соціологів на електоральний вибір населення на підставі формування в електоральних дослідженнях списку потенційних суб'єктів виборів². Переважна більшість передвиборчих досліджень є замовними, і моделювання різноманітних варіантів таких списків є суто прерогативою замовника. У такий спосіб політтехнологи намагаються конвертувати упізнаваність відомих широкому загалу персоналій в політичний успіх. Саме цим пояснюється поява у виборчих списках партій відомих діячів спорту, культури, інших авторитетних для територіальних громад

¹ Для повної об'єктивності такого розподілу слід визнати брак фінансових ресурсів у наукових установах та університетах для проведення регулярних оперативних досліджень. Зрозуміло, що серед соціологів можуть бути не тільки теоретики, а й фахівці в царині емпіричної соціології, а серед останніх можуть бути як вузькоспеціалізовані технологи, так і аналітики. В новітній час виокремилися організації, які займаються тільки збиранням даних. Це аутсорсингові кол-центри, спеціалізовані на проведенні автоматизованих телефонних опитувань, та організації, що проводять масові опитування і мають у своєму розпорядженні регіональну або національну мережу інтерв'юерів, окрему мережу контролерів для перевірки якості поля сторонніх організацій.

² Як приклад згадаймо дискусію філософів та соціологів під час круглого столу в листопаді 2019 року (докл. див.: Круглий стіл “Шанси та ризики для демократії в Україні після виборів 2019 року” (2020). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 132–170).

людей¹. Аналогічне пояснення і для широкого списку персоналій кандидатів на пост президента, що переконливо підтвердила виборча кампанія 2019 року. Не дивно, що за потужної, довготривалої, масштабної медійної підтримки та належного фінансування упізнаваність В. Зеленського конвертувалася в його перемогу². Водночас відомий музикант С. Вакарчук після відмови балотуватися на пост президента України, був обраний народним депутатом і став першим головою депутатської фракції “Голос”.

Незалежно від джерела фінансування електоральних досліджень сама по собі конфігурація списку потенційних суб’єктів виборів не впливає на кінцевий результат виборчих перегонів. Тут вирішальне значення мають інші чинники формування електорального вибору, насамперед наявний рівень масової політичної культури, включно з колективною (без)відповідальністю за свого обранця.

Соціологів можна розглядати також як агентів електорального процесу, коли до вчених-фахівців в електоральній соціології активно долучаються “самозванці” — люди без належної професійної підготовки та професійних публікацій. Користуючись значною довірою населення до вчених і науки в цілому³ “самозванці” в публічному просторі мають низку переваг над соціологами-науковцями. Як зазначає Наталія Паніна, у “самозванців” розвинене відчуття політичної та мас-медійної кон’юнктури, вони використовують лексику і логіку, наближені до запитів широкого загалу, мають чітку прагматичну мотивацію та частіше виходять у мас-медійний простір електоральних комунікацій. Публічні виступи псевдосоціологів не обтяжені науковим обґрунтуванням, поясненням можливих обмежень оголошуваних висновків, що є необхідним у випадку доведення достовірності соціологічного знання, зокрема результатів електоральних досліджень [Паніна, 2005: с. 148–149].

При цьому оприлюднення як професійним соціологом, так і “самозванцем” даних опитування в період передвиборчої кампанії в ситуації політичної конкуренції певним чином впливає на громадську думку, а відтак може сприяти зростанню або зменшенню шансів на політичний успіх певного

¹ Одним з типових прикладів може слугувати замовне опитування соціологічної групи “Рейтинг” щодо електоральних настроїв мешканців Львова у квітні 2020 року. Серед кандидатів на посаду міського голови від однієї політичної партії згадувалось прізвище колишньої очільниці МОЗ України Уляни Супрун, хоча вона не була членом цієї партії та не давала згоди згадувати її ім’я (одержано з персональної сторінки У. Супрун у Facebook: допис за 10 квітня 2010 року. <https://bit.ly/2V5gPNV>).

² Очевидно, що цей успіх був досягнутий на тлі політичних прорахунків і помилок попередника.

³ За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ, у 2019 році 56,1% респондентів цілком і переважно довіряли вченим України. Протилежної думки дотримувалися 15,1%, а решта опитованих не змогли визначитися.

політичного суб'єкта¹. Водночас оприлюднення фейкових електоральних досліджень з метою завищення рейтингу відповідного кандидата за рахунок тих, хто не визначився і мав би наслідувати поведінку більшості щодо підтримки кандидата-лідера, не зумовлює “ефекту натовпу”. Як зауважує Михайло Міщенко, в цьому випадку найефективнішим є вплив авторитетних представників найближчого соціального оточення, “їхня думка, позиція стосовно того, слід голосувати чи не голосувати за певного політика, матиме вплив незалежно від того, яким є його рейтинг за даними загальнонаціональних опитувань” [Міщенко, 2019].

Стосовно прогностичних оцінок результатів голосування Олександр Вишняк застерігає від спрощеного прямого розподілу голосів невизначених. На його думку, професійний прогноз результатів виборів полягає в тому, що “соціологи не вдаються до прямої екстраполяції даних опитувань (опитувальний емпіризм), а знають технології розподілу голосів невизначених, неусталених виборців та мають можливість врахувати інші фактори (“нещирість” з мотивів страху, поведінку відмовника від участі в опитуванні тощо)” [Вишняк, 2000: с. 69].

Дотримання соціологами всіх професійних вимог дає змогу використовувати електоральні дослідження як корисний інструмент оцінювання достовірності результатів волевиявлення. Значна відмінність даних електоральних досліджень, проведених професійними соціологами в день виборів або після них, від офіційних результатів може свідчити не тільки про методологічні проблеми опитування, а й про можливу фальсифікацію виборів [Паніотто, Харченко, 2002].

Об'єкт електоральних досліджень охоплює не тільки рейтинги, а й ідеологічні орієнтації, рівень політичної активності, чинники власне електорального вибору та інші аспекти політичної культури респондентів. Однак за умов передвиборчої кампанії та електоральної конкуренції центральним аспектом достовірності соціологічного знання є саме політичний рейтинг. Першочергова значущість емпіричного замірювання електоральних рейтингів для політичних суб'єктів виборів призводить до недооцінки соціологічних якісних методів, коли вони розглядаються переважно з позиції кількісної парадигми. Як наслідок дослідницький ресурс цих методів використовують лише частково.

Для політичного суб'єкта електоральний рейтинг може бути раціональним інструментом коригування виборчої кампанії, виявлення реальних шансів на політичний успіх. Тому такий інструмент має бути максимально точним, достовірним та конфіденційним. Однак щойно рейтинг

¹ Емпіричним підтвердженням можуть слугувати дані національного репрезентативного опитування Центру соціальних і маркетингових досліджень “SOCIS”, проведеного у травні 2018 року. У відповідь на запитання “Що з перерахованого для Вас найважливіше для прийняття рішення, за яку саме партію голосувати?” 8,5% респондентів назвали шанс на проходження в парламент і 8% вказали на місце в рейтингу серед інших партій. Всього методом стандартизованого індивідуального інтерв'ю за місцем постійного проживання було опитано 3000 респондентів.

оприлюднено для широкого загалу виборців, він втрачає функцію вимірювального інструменту і стає для більшості дійових акторів електоральної сцени, за влучним висловом Н. Паніної, “містифікаційним атрибутом електорального поля, предметом культу”. Для політичних суб’єктів — учасників виборів оприлюднений рейтинг, за словами Н. Паніної, стає їхнім “жупетом” або “знаменом”, а для політичних журналістів — “предметом заклинань” [Паніна, 2005: с. 148]. У медійному просторі нерідко з’являються закиди на адресу професійних соціологів щодо критично значимих відмінностей у рейтингах різних соціологічних центрів, на підставі чого лунають поспішні висновки про “ангажованих” і “чесних” соціологів [Паніотто, 2004]. Якщо ж говорити про участь професійних соціологічних організацій в електоральних опитуваннях, то тут відмінності в результатах пояснюються методологічними недоліками або особливостями інструменту та процедури досліджень.

Особливим різновидом електоральних досліджень є опитування на виборчих дільницях (exit-poll), оскільки такий тип опитування надає рідку можливість для соціологів перевірити якість отриманих емпіричних даних за зовнішнім критерієм валідності — результатами голосування. Крім цього, екзит-пол завжди дозволяє зібрати вагому інформацію про соціально-демографічну характеристику електорату різних політичних суб’єктів виборів.

В новітній історії вітчизняної соціології найбільш резонансними стали екзит-поли на президентських виборах 2004 року¹. Це був унікальний випадок у світовій соціології, коли результати екзит-полу стали головним аргументом для повторного проведення другого туру президентських виборів і тим самим вплинули на остаточні результати обрання глави країни. Проведений науковими керівниками Національного екзит-полу аналіз засвідчив, що ніякі методологічні похибки не могли б спричинити зафіксовані істотні розбіжності між даними екзит-полу і результатами виборів [Paniotto, 2004; 2005]. Варто нагадати, тоді офіційні результати виборів заздалегідь ставились під сумнів, а результати екзит-полів передбачалось розглядати як єдине достовірне джерело волевиявлення електорату. В цій ситуації достовірність соціологічного знання означала не тільки методологічну, а й громадянську відповідальність.

На тлі очікуваної недовіри до офіційних даних критерієм валідності методу і якості емпіричного соціологічного дослідження мала б стати узгодженість даних, отриманих різними соціологічними організаціями, ідентичність результатів з відмінністю в межах статистично допустимої похибки. Натомість електоральне поле стало ареною протистояння трьох консорціумів, кожен з яких намагався довести достовірність результатів власного екзит-полу. В цій ситуації Соціологічна асоціація України (САУ) виявила неспроможність здійснити узгоджену і своєчасну координацію діяльності акредитованих колективних членів, які брали безпосе-

¹ Було заявлено про проведення трьох екзит-полів.

редню участь у проведенні екзит-полів. Свідченням руйнівного впливу політичної ангажованості на професійну репутацію стала підозра до двох професійних соціологічних компаній — членів САУ у фальсифікації результатів своїх екзит-полів, а сама Асоціація припинила своє існування на кілька років¹.

За останні півтора десятиліття всі парламентські та президентські вибори в Україні і далі супроводжуються проведенням екзит-полів. Професійні соціологи стали більше уваги приділяти підготовчому етапу і менеджменту таких масштабних опитувань. Як приклад можна навести організаційну структуру керування Національним екзит-полем на парламентських виборах 2019 року. Адміністративне управління цього консорціуму обмежувалось фінансовим та медійним менеджментом, наукове керівництво і консультування покладали на професійних соціологів, а відповідальність за збирання емпіричних даних безпосередньо несли менеджери польових робіт відповідних соціологічних організацій². Крім того, членство вітчизняних соціологів у міжнародних професійних соціологічних організаціях, зокрема ESOMAR, дає змогу використовувати відповідні директиви, стандарти та досвід успішних практик контролю достовірності даних екзит-полів.

Водночас в період електоральних кампаній суб'єкти політичної боротьби продовжують використовувати весь арсенал новітніх маніпулятивних технологій оприлюднення соціологічних даних в публічному просторі. Соціальні медіа³ та новинні інтернет-ресурси застосовуються для створення “фільтраційного сита” і посилення ефекту луна-камер⁴, що дозволяє ефективно підтримувати власні уподобання, сегментовано обирати джерела інформації не так за принципом “достовірності”, як за комфортністю та відповідністю щодо власних переконань. Луна-камери стають поживним середовищем для продукування й поширення дезінформації, а масштаби цього явища дають підстави деяким експертам казати

¹ Всебічне професійне обговорення взаємин соціологів і влади під час президентських виборів 2004 року відбулося в межах міжнародного круглого столу в Інституті соціології НАНУ у лютому 2005-го (див.: *Соціологічне знання та влада*. Київ).

² Див.: *Хто за кого проголосував? Демографія національного екзит-полу на парламентських виборах* (s.a.). Одержано з: <https://bit.ly/3aLlIVf>

³ Соціальні медіа (*Social Media*) — різновид мас-медіа, низка онлайн-технологій на принципах Веб 2.0, завдяки яким споживачі контенту через свої дописи стають його співавторами і можуть взаємодіяти, співпрацювати, ділитися інформацією або брати участь у будь-якій іншій соціальній активності разом з іншими користувачами певного сервісу.

⁴ Луна-камера (*echo-chamber*) — у даному випадку це замкнений соціальний простір (група в соціальній мережі, спільнота друзів чи однодумців), в якому певні ідеї, переконання посилюються або підкріплюються через передання повідомлення або його повторення в межах цього простору. Кожен новий епізод спілкування непомітно зміцнює переконаність членів групи у власній правоті та нівелює будь-які інші думки, оскільки в цей простір не потрапляє жодна альтернативна інформація.

про виникнення феномену fake reality як нової нормальності¹. Тому вкрай важливим є пошук критеріїв виявлення псевдосоціологів.

У цьому сенсі вельми корисним є фактологічний підхід до таких критеріїв, запропонований інтернет-ресурсом “texty.org.ua”². На підставі аналізу достатньо великої кількості псевдосоціологічних організацій та прихованих піарів за останні 15 років запропоновано чотири головні критерії виявлення “фальшування” оприлюдненої соціологічної інформації.

Перший — відсутність публічної інформації стосовно попереднього щодо виборів існування такої організації, її несподівана поява на час виборів³ та зникнення після завершення кампанії.

Другий — вивчення латентних зв’язків засновників та публічних спікерів таких організацій із політиками.

Третій — аналіз поширення в публічному просторі псевдосоціологічної інформації, передусім “клонування” аналогічних електоральних рейтингів на користь одного із суб’єктів виборів у різноманітних медіа від невідомої соціологічної організації.

Четвертий — виявлення надмірної розбіжності між оприлюдненими прогнозами та фактичними результатами голосування відповідного політичного учасника виборів.

Підставою для сумніву у достовірності оприлюднених соціологічних даних залишається також неповнота вихідної стандартної інформації про опитування, попри численні нагадування професійних соціологів про необхідність неухильного дотримання цієї вимоги.

Виявити різноманітні навмисні, в тому числі латентні, викривлення емпіричних даних електоральних досліджень покликаний зовнішній аудит. Будь-яке опитування можна фальсифікувати, але водночас можна і перевірити на предмет фальсифікації. Проблема полягає у вразливості відомих методів контролю, які переважно зводяться до вибіркової перевірки певної частки проведених інтерв’ю або розданих анкет. Для проведення точного і непомітного для фальсифікатора контролю потрібен розлогий тезаурус сучасних методів фальсифікації даних опитувань. Детальний опис таких методів дає змогу здійснювати оперативний аналітичний пошук фальсифікацій без застосування традиційних затратних методів фізичного перебирання та логічного контролю.

Одними з перших у вітчизняній соціології Іван Колодій та Юлія Саратова узагальнили різновиди навмисного, зокрема латентного, викривлення соціологічної інформації⁴. У своїй статті вони визнають “пустими” критерії

¹ Див., напр.: Невельська-Гордєєва, О.П. (2019). “Fake news” в соціальному та правовому контекстах. *ΛΟΓΟΣ: Collection de papiers scientifiques*, 3 mars, 86–91.

² Див.: [Продавці рейтингів, s.a.].

³ Прикладом безглузвих назв таких організацій є Громадська організація “Український центр Державної Соціології”. Її засновники, мабуть, не усвідомлюють змістову непокєднуваність понять “громадська” та “державна” (див.:<https://bit.ly/30wORhh>).

⁴ Див.: [Колодій, Саратова, 2018].

якості, за якими журналісти пропонують оцінювати соціологічні дослідження. Це наявність публікацій з електоральної тематики між виборами, членство виконавця дослідження в професійних асоціаціях та його впізнаваність. Наведені критерії дотичні та важливі для підтвердження самого факту існування виконавця опитувань, але не можуть слугувати безпосередніми критеріями оцінки якості досліджень.

Окремо варто спинитися на пізнаваності бренда організації — виконавця електоральних опитувань. У даному випадку впізнаваність організації можна розглядати як соціальний капітал, вільно конвертовуваний у фінансовий. Саме відомість бренду, асоційована з професійним іміджем, є перевагою щодо новоутворених організацій — конкурентами на ринку соціологічних послуг. Тому втрата авторитету і пов'язані з цим репутаційні ризики значно переважають потенційні дивіденди від поширення фальсифікованих даних. Інша справа, з чим погоджуються і автори статті, впізнаваність бренду організації ще не гарантує беззастережну якість всіх досліджень.

На підставі власного досвіду соціологічного консалтингу І. Колодій і Ю. Саратова пропонують опис виявлених методів фальсифікації даних, які умовно поділяються на два різновиди. До першого входять п'ять методів фальсифікації відповідей, для яких характерні різні маніпулятивні дії переважно за відсутності реально проведеного опитування. Це можуть бути чужі дані чи “модельовання” проведеного опитування на підставі наявного архіву раніше проведених досліджень або часткове “оновлення” даних на підставі раніше проведених опитувань. Другий різновид складають чотири методи більш витонченої маніпуляції, які дозволяють відносно “чесно” отримати бажаний для замовника результат. Мова іде про маніпулювання з побудовою вибіркової сукупності та набором альтернатив відповідей. Виявлення зазначених методів фальсифікації можливе лише у випадку зацікавленості замовника в отриманні достовірних даних, оскільки жодна компанія, яка фальсифікує результати опитування, не буде передавати масиви для зовнішнього аудиту.

Наведені методи фальсифікації емпіричних даних в більшості випадків передбачають залученість до таких маніпуляцій керівного менеджменту організації-виконавця електорального дослідження. Інша справа, коли мова іде про фальсифікації опитувальної мережі, безпосередня відповідальність за якість роботи якої покладається на польовий відділ. Вирішальне значення тут має організаційна культура, притаманна соціологічній організації. Це набір найбільш важливих принципів комунікації, які приймаються членами організації і декларованих організацією цінностей, що слугують орієнтирами поведінки та дій співробітників. Зазвичай в таких організаціях відсутня як корпоративна етика, так і налагоджена система професійної комунікації між структурними підрозділами, що дозволяє останнім функціонувати в певному автономному режимі.

За таких умов в середині організації-виконавця неякісну роботу інтерв'юєрів та неналежний контроль з боку регіональних супервайзерів можуть приховувати від керівництва менеджери польового відділу. Моти-

вація може бути різною, але переважно зводиться до двох основних мотивів: небажання псувати відносини з регіональними супервайзерами та побоювання щодо проведення повторного опитування за кошти самого виконавця. Подібне приховування недобросовісної роботи інтерв'юєрів цілком можливе у випадку проведення вибіркової перевірки результатів опитування силами знов-таки співробітників польового відділу. Саме тому для належної перевірки якості дослідження внутрішній аудит виглядає малоефективним.

Проведення електоральних опитувань, як правило, передбачає жорстке дотримання стислих термінів виконання, продиктоване бажанням замовника мати “соціологію” для оперативного коригування передвиборчої кампанії. Крім того, надмірна частота проведення електоральних опитувань з наближенням дати виборів призводить до ефекту “втомленості респондентів” — негативного сензитивного реагування на запитання про електоральний вибір і небажання брати участь в опитуванні. При цьому гострою залишається проблема доступу до респондентів у багатоквартирних будинках, оскільки переважна більшість входних дверей під'їздів зачиняються кодовими замками. Зазначені обставини об'єктивно ускладнюють роботу інтерв'юєрів і спонукають їх до “оптимізації” своєї роботи в діапазоні від суцільної імітації проведеного опитування до скороченого заповнення основних пунктів опитувальника.

Така “винахідливість” інтерв'юєрів, як правило, вможливорюється під час використання паперових анкет/опитувальників (РАРІ)¹. Саме цей метод опитування не дозволяє здійснювати жорсткий контроль як самого факту опитування, так і всієї процедури його проведення. Покладатись лише на сумління інтерв'юєрів є очевидно недостатнім для забезпечення якісного збору емпіричних даних. Тому виникає потреба в заміні паперових анкет/опитувальників на сучасні технічні засоби проведення опитування — за допомоги комп'ютерних планшетів, кишенькових комп'ютерів (САРІ, CASI)² та комп'ютеризованих телефонних опитувань (САТІ).

Використання планшетних ПК з відповідним програмним забезпеченням дозволяє як виконавцю, так і замовнику не тільки оперативно отримувати дані з точок опитування, а й контролювати роботу інтерв'юєра на всіх етапах дослідження. Емпіричні дані отримуються з прив'язкою GPS-координат, датою і точним часовим проміжком заповнення опитувальника. Своєю чергою, комп'ютеризовані телефонні опитування з використанням випадкової вибірки мобільних телефонних номерів, незважаючи на певні складнощі здійснення вибірки та зважування даних, є перспективним мето-

¹ РАРІ (Paper and Pencil Interview) — інтерв'ю за допомоги паперу і олівця.

² САРІ (Computer Assisted Personal Interview) — персональне face-to-face інтерв'ю за допомоги комп'ютера; CASI (Computer Assisted Self-administered Interview) — анкетування, при якому інтерв'юєр передає респондентові комп'ютер для самостійної відповіді на запитання (докл. див.: Паніотто, В., Харченко, Н. (2017). *Методи опитування*. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”).

дом з огляду на необхідність проведення дистанційних опитувань (як засвідчив довготривалий карантин внаслідок пандемії COVID-19)¹.

Окремою методологічною проблемою реально проведених емпіричних досліджень є формат подання електоральних рейтингів. Якщо виборці не знають про реальну точність отриманих даних опитування, ця важлива інформація стає інструментом маніпуляцій і штучного ажіотажу². Тут варто говорити щонайменше про три види рейтингів: відсотки щодо всіх опитаних; відсотки щодо тих, хто прийде на вибори, та відсотки щодо тих, хто прийде на вибори й визначився. Якщо перший рейтинг є вихідною інформацією і не може тлумачитись власне як електоральний рейтинг політичного суб'єкта виборів, то останній максимально наближений до реального рейтингу на момент проведення опитування.

Відсутність повної інформації про конкретний вид рейтингу може ставити під сумнів достовірність оприлюдненої соціологічної інформації. При цьому не існує регуляторної домовленості провідних соціологічних організацій про чіткий стандарт оприлюднення такої інформації. Як наслідок в медійному просторі одночасно циркулюють всі три види рейтингів, які між собою принципово не можуть порівнюватись, про що мало відомо широкому загалу споживачів таких соціологічних даних. Цією обставиною користуються політично заагажовані журналісти, коли маніпулюють порівнянням такого роду незіставних рейтингів³.

Слід зауважити, що всі розрахунки статистичної похибки в електоральних дослідженнях соціологи дають стосовно першого рейтингу (всіх опитаних), тоді як другий і третій рейтинги мають більшу стохастичну похибку, оскільки розраховані для меншої вибіркової сукупності та не враховують дизайн-ефекту і систематичних помилок. Очевидно, що лише вузьке коло фахівців розуміє реальну точність результатів опитувань. Натомість громадськість постійно бачить відривки й розриви там, де насправді ситуація в межах похибки. Похибки, які декларують на початку прес-релізів, стосуються далеко не кожного показника електоральних рейтингів. Це похибки лише для відсотків від усіх респондентів. А коли показують відсоток від тих, хто

¹ Водночас беззастережне і неохитне переконання у безмежних можливостях цифрових технологій може нівелювати строге дотримання вимог до репрезентативності отриманих емпіричних даних. Як приклад можна навести розмову із власником компанії "Handy.ai" Володимиром Дем'яненком про створення системи електронного референдуму для програми "Свобода слова Савіка Шустера" (див.: <https://bit.ly/2ZyeWM9>).

² Див.: Смоляр, Л. (s.a.) *Як інтерпретувати соціологічні рейтинги*. Одержано з: <https://bit.ly/3dnnHgn>

³ Як ілюстрацію можна навести інтерпретацію російською "Газета.ру" результатів електорального опитування КМІС, проведеного у квітні 2020 року. Видання дезінформує читачів повідомленням про значне падіння рейтингу В. Зеленського. Підставою стало несумісне порівняння електоральної підтримки у другому турі на виборах 2019 року з часткою готових проголосувати за нього серед тих, хто піде на вибори і визначився (тобто третім варіантом рейтингу). Див.: <https://bit.ly/3dmVSV2>

уже визначився та прийде голосувати, похибка більша. Адже число тих, хто візьмуть участь у виборах та вже визначилися, менше, ніж кількість усіх опитаних; а чим менше респондентів в аналізі, тим більша похибка. Широкому загалу і журналістам без спеціальних знань невідомо, що та похибка, яка декларується для всіх респондентів, насправді є меншою, ніж похибка для тих, хто визначився та візьме участь у виборах.

Для коректного зіставлення результатів електоральних досліджень різних соціологічних організацій необхідною передумовою є також аналогічний список політичних суб'єктів. Цілком очевидно, що різний перелік політичних партій або персоналій очікувано дають різні електоральні рейтинги. До остаточного завершення офіційної реєстрації виборчих списків в електоральних дослідженнях можуть фігурувати різні варіанти переліку потенційних політичних суб'єктів майбутніх виборів. Це пояснюється потребою замовників у тому, щоб з числа політичних партій та окремих політиків здійснити свого роду емпіричну верифікацію найбільш оптимальних альянсів з іншими суб'єктами виборів для досягнення політичного успіху.

Проблема соціологів полягає в тому, що політичні суб'єкти виборів як замовники використовують емпіричні дані електоральних досліджень не тільки для внутрішнього використання для коригування виборчої стратегії, але й для піар-кампанії. Замовник, користуючись повним правом на використання оплаченого дослідження, може вибірково оприлюднювати ту інформацію, яка йому більше до вподоби. Відтак в публічному просторі можуть циркулювати різні рейтинги в залежності від обраної замовником конфігурації виборчих списків. Це одна з причин появи істотних розбіжностей рейтингів в електоральних дослідженнях навіть цілком авторитетних соціологічних організацій.

Тому взаємовідносини між замовниками електоральних досліджень та професійними соціологами мають ґрунтуватися на загальноприйнятих правилах професійної диференціації та відповідальності. Якщо замовником таких досліджень виступають ЗМІ або аналітичні підрозділи політичних суб'єктів виборчого процесу, вони мають нести повну відповідальність за вибір форми проведення опитування, його якість, а також за об'єктивність або тенденційність відбору емпіричних даних для оприлюднення. З метою забезпечення достовірності соціологічних даних замовник може залучати незалежних експертів з числа професійних соціологів для оцінки якості кожного з етапів опитування. Таке професійне супроводження електорального опитування дозволяє замовнику мінімізувати репутаційні ризики у випадку підозри широкого загалу щодо достовірності отриманих результатів.

Що стосується самих соціологів та полстерів, то тут необхідне досягнення узгодженого уніфікованого формату оприлюднення в публічному просторі емпіричних даних електоральних досліджень. Платформою для ґрунтовного обговорення такого формату може бути як портал Соціологічної асоціації України, інтернет-ресурси її територіальних відді-

лень, так і соціальні мережі професійних груп дослідників громадської думки¹.

Досягнення достовірного подання в медійному просторі результатів електоральних досліджень потребує належної соціологічної культури журналістів. Слід визнати, в медійному просторі під час виборчих кампаній також точиться боротьба між різними агентами впливу на електоральний вибір населення. І тут варто розрізняти, коли некоректне подання даних опитування є наслідком недостатнього знання журналістів щодо оприлюднення такого матеріалу, а коли є свідомою “соціологічною джинсою” внаслідок дотримання редакційної політики політично ангажованого власника медіа. В останньому випадку використовуються різноманітні маніпуляції з візуалізацією даних, “пастки приміток” в друкованих виданнях, на телеканалах озвучується недостовірна інформація з посиланням на авторитетні соціологічні організації².

Для подолання низької соціологічної культури журналістів, як провайдерів соціологічного знання для широкого загалу, потрібна перманентна соціологічна просвіта. Однією із перших у вітчизняній соціології Наталія Паніна усвідомила необхідність навчити журналістів коректному використанню соціологічних даних. Саме вона розробила перший посібник з опитування громадської думки для журналістів і політиків³. В новітній час Фонд “Демократичні ініціативи” уклав подібний посібник з методичними рекомендаціями українських соціологів для журналістів та всіх, хто працює з соціологічними даними⁴.

У випадку навмисної маніпуляції з результатами електоральних опитувань більш доцільною виглядає співпраця соціологів з тими засобами масової інформації, які зацікавлені у неупередженому висвітленні соціологічних даних. Такі медіа виконують роль своєрідних контрагентів поширення достовірного соціологічного знання в журналістському середовищі. Репутацію таких ЗМІ може і має підтвердити соціологічна спільнота, як-от шляхом закритого голосування конкурсна комісія Соціологічного центру імені Н.В. Паніної відзначила найкращі вітчизняні медіа за внесок у популяризацію та поширення соціологічного знання⁵.

¹ Як приклад можна навести загальнодоступні групи у Facebook “Украинский социологический стандарт” та “Академическая социология; наблюдения, измерения и концептуализации”.

² Див.: [Шаповалов, 2020].

³ Див.: *Опитування громадської думки. Для журналістів і політиків* (1995) / За ред. Н.В. Паніної. Київ: Фонд “Демократичні ініціативи”.

⁴ Див.: *Опитування громадської думки. Як правильно розуміти та інтерпретувати соціологічні дані* (2020). Київ: Фонд “Демократичні ініціативи”.

⁵ Див.: Стуканова, М. (2019). “Формувати нове покоління”. *День*, 11 грудня. Одержано з: <https://bit.ly/2Wnl2fn>

Висновки

Під час виборчих кампаній достовірне соціологічне знання втрачає свою самодостатню цінність, оскільки стає частиною загального технологічного процесу політичного консалтингу. Потреба в об'єктивних соціологічних даних варіюється в залежності від політичної доцільності їх використання. Методологія і методика соціологічних досліджень зазнають певної модифікації (“мутації”) внаслідок взаємодії з виборчими технологіями та PR-кампаніями в межах політичного консалтингу. Хибна інтерпретація зводить нанівець ініціальну валідність емпіричної соціологічної інформації, дискредитує в публічному просторі професійну репутацію соціолога. Бажання політичних суб'єктів виборчих кампаній конструювати за допомоги “соціології” потрібний електоральний ландшафт передбачає появу різноманітних маніпулятивних технологій, що актуалізує пошук маркерів достовірності соціологічного знання в електоральних дослідженнях. Такі маркери дотичні до виявлення чотирьох основних чинників поширення недостовірних соціологічних даних в публічному просторі: відсутність фактологічного підтвердження існування соціологічної організації; порушення і недоліки в технології дослідження; безпосередні фальсифікації щодо масиву даних та маніпуляції щодо оприлюднення результатів.

Ініціальна фальсифікація результатів опитування виявляється за допомоги *інституційного маркера* — визначення самого факту існування суб'єкта дослідження на підставі встановлення тривалості діяльності організації (*successes story*), зовнішніх атрибутів присутності на ринку соціологічних послуг (реальні замовники, наявний електронний ресурс, членство в професійних асоціаціях тощо).

Найскладнішою є комплексна соціологічна експертиза емпіричного дослідження — організація перевірки програми дослідження (конструктивна валідність) і контролю за організацією та проведенням польового етапу збору даних (*технологічний маркер*). Вже за допомоги цього маркера можна встановити недоліки інструментарію: суперечливу послідовність та некоректність поставлених запитань, неповноту і змістовну неузгодженість альтернатив відповідей. Продовженням такої експертизи є виявлення конкретних інструментів маніпуляцій з емпіричними даними. Першим кроком має стати створення максимально повного і постійно обновлюваного реєстру таких інструментів, що дозволяє використовувати адекватні види контролю (*інструментальний маркер*). Використання зазначених маркерів достовірності отриманих емпіричних результатів передбачає наявність повного пакета польової документації і доступ до масиву даних. Здійснення експертизи покладається на фахівців, які мають професійне визнання і бездоганну репутацію в соціологічній спільноті. Враховуючи використання професійної термінології і саму складність проведення такої експертизи для широкого загалу, оприлюднюється лише її результативна частина.

Поширенню в публічному просторі фейкових опитувань має перешкоджати *репутаційний маркер* суб'єкта електоральних досліджень. За допомо-

ги відкритих джерел інформації можна встановити латентні неформальні зв'язки засновників соціологічних організацій із політиками. Додатково спрацьовує вагомість збереження реноме професіонала, важливість іміджу як соціального капіталу вільно конвертованого у довгостроковий фінансовий капітал. Водночас відомість бренда не гарантує цілковитого уникнення можливих методологічних помилок і не знімає потреби в соціологічній експертизі, насамперед у випадку участі організації в консорціумі з проведення exit-poll'у. Виявленню достовірних електоральних досліджень сприяє *маркер зіставності* даних з аналогічними дослідженнями інших соціологічних організацій¹. Для цього вкрай необхідним є консенсус суб'єктів електоральних досліджень щодо єдиного уніфікованого формату оприлюднення політичних рейтингів.

Враховуючи важливу роль журналістів, як провайдерів поширення соціологічної інформації в публічному просторі, нагальною залишається проблема підвищення їхньої соціологічної культури. Водночас варто розуміти, що в період виборчих кампаній значна частина медіа, насамперед потужних телевізійних каналів, пов'язані з певними політичними суб'єктами і тому свідомо “адаптують” результати електоральних опитувань, нерідко за рахунок втрати їх ініціальної достовірності. В таких умовах більш доцільним виглядає опертя професійних соціологів на ті медіа, які налаштовані на об'єктивне оприлюднення соціологічних даних і на співпрацю з соціологічною спільнотою. Саме такі медіа спільно з громадськими організаціями можуть сприяти поширенню медіа-грамотності виборців як інструменту активного освоєння комунікаційних середовищ². Медіа-грамотність дозволяє критично аналізувати медіа-повідомлення, щоб бачити там маніпулятивні викривлення, свідомо сприймати і критично тлумачити інформацію, відділяти реальність від її віртуальної симуляції, а також розуміти структурні елементи, які впливають на інформацію (власник медіа, модель фінансування, політичні вподобання тощо)³.

Нормативна модель етичної поведінки соціолога в електоральному процесі, межі його відповідальності окреслені професійним проведенням емпіричних досліджень та адекватним оприлюдненням їхніх результатів. Соціолог має дистанціюватися від політтехнологів і бути політично нейтральним під час проведення опитування та публікації його результатів (тобто не бути агітатором і пропагандистом). Таким чином, соціолог уникає моральної відповідальності за електоральний вибір населення.

¹ Типовою ілюстрацією слугує оприлюднення ГО “Центр суспільного розвитку “ІНТЕР-АКЦІЯ”” переліку лідерів рейтингу претендентів на посаду Київського міського голови у травні 2020 року, який кардинально відрізнявся від результатів опитувань соціологічної групи “Рейтинг” та ЦСПД “Соціс” (див.: <https://bit.ly/36JJlsr>).

² Прикладом є проєкт Львівського медіа-форуму “MediaLab” (див.: <https://medialab.online/aboutus/>).

³ Як позитивний приклад можна навести ГО “Детектор медіа”, що здійснює популяризацію першого в Україні онлайн-посібника з медіа-грамотності “МедіаДрайвер” (див.: <https://bit.ly/2TF9XWi>).

Джерела

Вишняк, О.І. (2000). *Електоральна соціологія: історія, теорії, методи*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Київський міжнародний інститут соціології (2019). *Хто за кого проголосував? Демографія Національного екзит-полу на парламентських виборах* [Прес-реліз]. Отримано з: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=886&page=1&t=4>

Колодій, І., Саратова, Ю. (2018). Фейковая социология. Как распознать фальсификации соцопросов. *Liga.net*. Получено с: <https://www.liga.net/society/opinion/feykovaya-sotsiologiya-kak-raspoznat-falsifikatsii-sotsoprosov>

Котуков, О.А. (2015). Теоретичні засади формування публічного та публічно-політичного просторів. *Ефективність державного управління*, 43, 65–73.

Мищенко, М. (2019). “Ефект натовпу” чи “ефект самознищувального прогнозу”? Отримано з: <http://razumkov.org.ua/statti/efekt-natovpu-chy-efekt-samoznyshchuvanogo-prognozu>

Панина, Н. (2005). Экзит-полл в Украине 2004 года: социология или политика? В: В. Танчер, В. Степаненко (Ред.). *Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики* (с. 146–168). Київ: Стилос; Фоліант.

Паниотто, В.І. (1986). *Качество социологической информации*. Київ: Наукова думка.

Паніотто, В. (2004). Смутні роздуми перед екзит-полом, або “Підозрюються усі...” *Українська правда*. Отримано з: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/10/29/3003675>

Паніотто, В., Харченко, Н. (2001). Соціологічні дослідження як спосіб контролю за результатами виборів і референдумів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 155–170.

Продавці рейтингів: база псевдосоціологів (s.a.). *Texty.org.ua*. Отримано з: <https://texty.org.ua/d/socio>

Шаповалов, С. (2020). Маніпулювання даними опитувань та помилки їх інтерпретації. *Українська правда*. Отримано з: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/05/11/7249639>

Paniotto, V. (2004). Ukrainian Presidential Elections 2004: Exit-polls and Public Repercussions. *WAPOR Newsletter*, 4 Quarter.

Paniotto, V. (2005). *Presidential Elections 2004 and the Orange Revolution. Election time / European Association of Political Consultants*. Vienna;

Отримано 17.06.2020

References

Approval ratings for sale: A list of pseudo-sociologists (s.a.). [In Ukrainian]. *Texty.org.ua*. Retrieved from: <https://texty.org.ua/d/socio> [= Продавці рейтингів s.a.]

Kolodii, I., Saratova, Yu. (2018). Fake sociology: How to spot fabricated survey data. [In Russian]. *Liga.net*. Retrieved from: <https://www.liga.net/society/opinion/feykovaya-sotsiologiya-kak-raspoznat-falsifikatsii-sotsoprosov> [= Колодій 2018]

Kotukov, O.A. (2015). Theoretical approaches to explaining how public space and public political space are formed. [In Ukrainian]. *Efficiency of Public Administration*, 43, 65–73. [= Котуков 2015]

Kyiv International Institute of Sociology (2019). *Who voted for whom? The demographics of the national exit poll in the 2019 parliamentary election*. [Press release]. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=886&page=1&t=4> [= Київський міжнародний інститут соціології 2019]

Mishchenko, M. (2019). Is it the “effect of crowd” or that of “self-defeating forecast”? [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://razumkov.org.ua/statti/efekt-natovpu-chy-efekt-samoznyshchuvanogo-prognozu> [= Мищенко 2019]

Panina, N. (2005). The 2004 exit poll in Ukraine: Was it sociology or politics? [In Russian]. In: V. Tancher, V. Stepanenko (Eds.), *Sociological knowledge and power: The controversial relationships between sociological research and political practice* (pp. 146–168). Kyiv: Stylos Press; Foliant Press. [= Панина 2005]

Paniotto, V. (1986). The quality of sociological information. [In Russian]. Kyiv: Naukova dumka. [= Паніотто 1986]

Paniotto, V. (2004). Sad thoughts before the exit poll, or “everyone is a suspect...” [In Ukrainian]. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/10/29/3003675> [= Паніотто 2004]

Paniotto, V. (2004). Ukrainian Presidential Elections 2004: Exit-polls and Public Repercussions. *WAPOR Newsletter*, 4 Quarter.

Paniotto, V. (2005). *Presidential Elections 2004 and the Orange Revolution. Election time*. Vienna: European Association of Political Consultants.

Paniotto, V., Kharchenko, N. (2001). Sociological studies as a means of controlling election and referendum results. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 155–170. [= Паніотто 2001]

Shapovalov, S. (2020). Spinning on survey data and making errors in their interpretation. [In Ukrainian]. *Ukrainska Pravda*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/05/11/7249639> [= Шаповалов 2020]

Vyshniak, O. (2000). *Electoral sociology: History, theories, and methods*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [= Вишняк 2000]

Received 17.06.2020

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ

Публічний простір достовірності соціологічного знання: case “електоральні дослідження”

У статті аналізуються особливості циркуляції соціологічних даних у публічному просторі періоду виборчої кампанії. Основними компонентами такого простору у випадку проведення електоральних соціологічних досліджень виступають передусім політичні учасники виборів, виборці та агенти електорального процесу — професійні групи, корпоративні інтереси яких безпосередньо пов'язані з активним впливом на виборчий процес. Соціологи також можуть розглядатися як агенти електорального процесу, коли до факхівців з електоральної соціології активно долучаються маніпулятори без належної професійної підготовки та професійних публікацій. У публічному просторі періоду виборчих перегонів основною формою соціологічного знання виступає емпіричне соціологічне дослідження, а його зміст зводиться насамперед до вимірювання політичних рейтингів. Електоральні дослідження слугують кейсом поєднання теоретичної та емпіричної складових соціологічного знання, професійного та публічного його вимірів. Дотримання соціологами всіх професійних вимог дозволяє використовувати електоральні дослідження в якості корисного інструменту оцінювання достовірності результатів волевиявлення. Під час проведення виборчих кампаній соціологи виступають у двох іпостасях продуцентів соціологічного знання: як аналітики та полстери. У статті наголошується на необхідності розрізнення функціональних обов'язків і відповідальності професійних соціологів та полстерів. Визнається негативний вплив політтехнологів на достовірне оприлюднення результатів опитування. На прикладі політичних рейтингів розглядаються основні маніпулятивні технології викривлення соціологічних даних у публічному просторі. Акцентовується увага на важливості маркерів виявлення фейкових соціологічних організацій, системних порушень у процесі проведення емпіричних досліджень та маніпуляцій з масивом даних.

Ключові слова: достовірність соціологічного знання, електоральні дослідження, публічний простір, електоральні агенти, полстери, виборча кампанія, маніпулятивні технології, псевдосоціологи, маркери недостовірних даних

АЛЕКСАНДР СТЕГНИЙ

Публичное пространство достоверности социологического знания: case “электоральные исследования”

В статье анализируются особенности циркулирования социологических данных в публичном пространстве в период избирательной кампании. Основными компонентами такого пространства в случае проведения электоральных социологических исследований выступают, прежде всего, политические участники выборов, избиратели и агенты электорального процесса — профессиональные группы, корпоративные интересы которых непосредственно связаны с активным влиянием на избирательный процесс. Социологи также могут рассматриваться как агенты электорального процесса, когда к специалистам по электоральной социологии активно присоединяются манипуляторы без необходимой профессиональной подготовки и профессиональных публикаций. В публичном пространстве периода избирательной гонки основной формой социологического знания выступает эмпирическое социологическое исследование, а его содержание сводится, прежде всего, к измерению политических рейтингов. Электоральные исследования служат кейсом сочетания теоретической и эмпирической составляющей социологического знания, профессионального и публичного его измерения. Соблюдение социологами всех профессиональных требований позволяет использовать электоральные исследования в качестве полезного инструмента оценки достоверности результатов волеизъявления. Во время проведения избирательных кампаний социологи выступают в двух ипостасях продуцентов социологического знания: как аналитики и полстеры. Отмечается необходимость различия функциональных обязанностей и ответственности профессиональных социологов и полстеров. Признается негативное влияние полстехнологов на достоверное обнародование результатов опроса. На примере политических рейтингов рассматриваются основные манипулятивные технологии искажения социологических данных в публичном пространстве. Акцентируется внимание на важности маркеров выявления фейковых социологических организаций, системных нарушений в ходе проведения эмпирических исследований и фальсификаций с массивом данных.

Ключевые слова: достоверность социологического знания, электоральные исследования, публичное пространство, электоральные агенты, полстеры, избирательная кампания, манипулятивные технологии, псевдосоциологи, маркеры недостовірних даних

OLEKSANDR STEGNII

Public space of the trustworthiness of sociological knowledge: The case of electoral research

The paper analyses specific features of sociological data circulation in a public space during an election campaign. The basic components of this kind of space with regard to sociological research are political actors (who put themselves up for the election), voters and agents. The latter refer to professional groups whose corporate interests are directly related to the impact on the election process. Sociologists can also be seen as agents of the electoral process when experts in the field of electoral sociology are becoming intermingled with manipulators without a proper professional background and publications in this field. In a public space where an electoral race is unfolding, empirical sociological research becomes the main form of obtaining sociological knowledge, and it

is primarily conducted to measure approval ratings. Electoral research serves as an example of combining the theoretical and empirical components of sociological knowledge, as well as its professional and public dimensions. Provided that sociologists meet all the professional requirements, electoral research can be used as a good tool for evaluating the trustworthiness of results reflecting the people's expression of will. Being producers of sociological knowledge, sociologists act in two different capacities during an election campaign: as analysts and as pollsters. Therefore, it is essential that the duties and areas of responsibility for professional sociologists should be separated from those of pollsters. Another thing that needs to be noted is the negative influence that political strategists exert on the trustworthiness of survey findings which are going to be released to the public. Using the case of approval ratings as an illustration, the author analyses the most common techniques aimed at misrepresenting and distorting sociological data in the public space. Particular attention is given to the markers that can detect bogus polling companies, systemic violations during the research process and data falsification.

Keywords: *the trustworthiness of sociological knowledge, election researches, public space, electoral agents, pollsters, election campaign, manipulative technologies, pseudo-sociologists, invalid data markers*

DOI 10.15407/sociology2020.03.033
УДК 316.342

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (79000, Львів, вул. Університетська, 1)

NATALIA KOVALISKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology, Faculty of History, Ivan Franko National University of Lviv (1, Universetetska St., Lviv, 79000)

kovalisko@mail.lviv.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1466-6132>

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII MAKEEV,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

i-soc@i-soc.org.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4418-8741>

Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність

Розбираючи вади капіталізму з гідною поваги безустанністю, адепти критичної теорії вважають — і, вочевидь, справедливо — приватну власність, ринок і підприємництво чи не монопольними соціальними потужностями, що генерують нерівність. Звідси виникає впевненість у центральності проблеми нерівності для соціально-економічних наук, політичного і суспільного порядку денного в той період, який А. Азманова називає “кризою кризи капіталізму” у книзі “Капіталізм над прірвою”, виданій уні-

Цитування: Коваліско, Н., Макеев, С. (2020). Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 33–50.

верситетським видавництвом Оксфорда з картиною “Сизиф” двох українських художників¹ на обкладинці [Azmanova, 2020].

Однак проблема соціально-економічної нерівності була відсутня в політичному порядку денному всі перші два десятиліття ХХІ століття, і якщо і є якісь приводи їй туди повернутися в найближчій перспективі, то не надто ґрунтовні. Із ключовою причиною ніяк не помилитися: пандемія COVID-19 наполегливо вимагає зосередитися на оновленому порядку актуальності й нагальності, на визначених нею (пандемією) процесах і станах, управління якими відбуватиметься в умовах дефіциту матеріально-фінансових ресурсів, необхідних знань та умінь. До того ж модернізаційні та реноваційні заходи здійснюватимуться на тлі таких, що зазнали змін, очікувань і настроїв різних категорій населення. І ніхто не візьметься передбачити, які з них пришвидшать, а які загальмують перебіг відбудови господарського, культурного і соціального життя.

Можливо, передбачувані та несподівані наслідки COVID-19 здатні привести радше до коротко-, ніж довгострокового реваншу рівності в протистоянні з економічною нерівністю, що поглиблюється вже півстоліття поспіль. Обґрунтованість такого очікування докладно аргументує професор зі Стенфорда В. Шайдель у книзі з історії нерівності від кам'яного віку до нинішнього. У ній війна, революція, розпад держави та пандемія розглядаються як могутні причини (типи насильства), що стримують зростання економічної нерівності та скорочують її. Натомість мирні ініціативи, що мають за мету згладити соціальні дисбаланси й асиметрії, ніколи не завершувалися чимось схожим [Scheidel, 2017: p. 113–342].

Не загрожує нам, утім, і повернення проблеми на перші рядки порядку денного суспільствознавства, котрі вона зовсім нещодавно посідала, викликавши до життя низку книжок різного обсягу, що стали бестселерами та науковими подіями, виявившись предметом розгляду на численних конгресах та конференціях. Проте тут інерція велика, не всі проєкти завершені, а деякі, поза сумнівом, перебувають у стадії розроблення. Зі стратифікацією, неодмінним підґрунтям спільного життя людей, безупину відбувається щось таке, що аж ніяк не спрощує розуміння й не дає охолонути дослідницькому інтересу. До того ж і спеціалізація, до якої причетні разом з багатьма іншими автори цієї статті, зобов'язує підтверджувати статус у професії.

Соціологи, які вивчають соціальну нерівність (стратифікацію) у рамках відповідної субдисципліни, мають справу переважно зі звітами респондентів про те, якими вони бачать та уявляють собі ієрархічно впорядковані умови й обставини спільного життя в конкретних національно-державних кордонах. Деякі дослідники говорять про те, що опитувані є носіями аматорської (дилетантської) соціології нерівності, але складної за джерелами формування і, головне, такої, що серйозно впливає на установки індивідів та їхню схильність діяти [Irvin, 2018: p. 224–225; Pain, 2017].

1

Ідеться про дует українських художників Володимира Манжоса та Олексія Бордусова, відомих під брендом “Інтересні казки”.

У наявному масиві літератури з даного предмета виокремимо ті нечисленні тексти, що мають безпосередній стосунок до заявленої теми статті. Інформативною та корисною є майже не помічена спільнотою книга Т. Фараро і К. Косака “Генерування образів стратифікації: формальна теорія” [Farago, Kosaka, 2003]. Маються на увазі образи розташування себе респондентами в ієрархічно зорганізованих соціальних просторах. Посідаючи деякі визначені, дистанційовані одна від одної позиції, вони виробляють і фіксують визначені образи нерівності, що зумовлені кутом зору, під яким вони бачать стратифікацію із перспективи власної позиції. На думку авторів, у фокусі соціологічних інтерпретацій мають перебувати три типи внутрішньо гетерогенних образів: *структури* — наскільки диференційовано й у яких термінах індивіди сприймають і описують соціальну структуру; *форми* — яку конфігурацію утворюють структурні елементи суспільства; *самовіднесення* — ідентифікація себе з якимись класом чи стратою [Farago, Kosaka, 2003: p. 43–46; 53–55].

До розробленої ними аксіоматичної моделі підставлялися дані за 5 ознаками, кожна з яких мала 5 градацій: дохід, освіта, престиж професії, стиль життя, накопичене майно (дані дослідження стратифікації та мобільності в Японії). Розраховувалася “теоретична локалізація” у складі 21 класу, редуковувана до 5 узагальнених: вищий, верхній середній, нижній середній, верхній нижчий, нижній нижчий. Респондентів просили також розташувати себе на шкалі з 10-ти пунктів, зведених у ті самі 5 категорій. Здійснені розрахунки показали, що з “теоретичною локалізацією” найбільше узгоджується самоідентифікація на шкалі [Farago, Kosaka, 2003: p. 182–191].

Відомо також, що індивіди прагнуть уявляти себе і вважати себе не гіршими за анонімних “інших”, не допускаючи такого зниження самооцінки, що здатне помітно погіршити емоційне й соціальне самопочуття, стати джерелом стресу чи депресії. При цьому підтримується висока (ба навіть завищувана) значущість тієї соціально-економічної ситуації, в якій вони постійно або тимчасово перебувають. Одночасно формується і домінуючий статус упізнавання “інших”: навколо переважно такі ж, як я, звичайні люди, що мають схожі життєві проблеми і труднощі. Що не заважає, ясна річ, помічати несхожих — тих, хто бідніший чи багатший, — або вступати з ними в контакт, нехай навіть суто зоровий. В опитуваннях надійно зафіксовано, що респонденти воліють відзначати середні пункти шкали в анкетах, відповідаючи на запитання про їхнє місце в ієрархічних порядках [Irvin, 2018: p. 212–220; Gimpelson, Treisman, 2015: p. 25–26; Berger et al., 2010: p. 159–160; Lindemann, Saar, 2014: p. 18].

Крім того, соціологічна інтерпретація емпіричних кількісних даних про сприйняття соціальної нерівності неодмінно виходить із трьох обставин. По-перше, оцінки нерівності є похідними від загального соціально-економічного і соціально-культурного контексту конкретної країни. У результаті деякі універсальні констатації не мають місця й фактично внеможливаються. По-друге, конкретна позиція, що її посідає індивід, зумовлює особливості бачення та сприйняття структурних диспропорцій. І по-третє, розмаїття формулювань запитань про нерівність в анкетах вочевидь перед-

бачає множинність образів, які не складаються у взаємодоповняльну картину, претендуючи на відособленість, хоча, ймовірно, відносно.

Емпірична база і змінні

У вересні–листопаді 2019 року на замовлення кафедри соціології Національного університету “Києво-Могилянська академія” за експертної підтримки відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) було опитано 2001 респондента на підконтрольній Україні території. Вибірка стратифікована, багатоступенева, випадкова на кожному етапі, її похибка з імовірністю 0,95 і без урахування дизайн-ефекту не перевищує 2,2%. Опитування (один раз на десять років) проводилося за модулем “Соціальна Нерівність-V” Міжнародного проєкту соціального дослідження (ISSP) з дозволу керівників проєкту.

У статті розгляду й інтерпретації підлягають такі змінні: конфігурація соціальної структури в Україні, самоідентифікація на уявній 10-ступеневій соціальній драбині, віднесення респондентом себе до певного класу, частота контактів з людьми біднішими і багатшими, ніж респондент. А також зайнятість респондента, фінансово-матеріальне становище сім’ї, рівень освіти, тип поселення, регіон проживання, вік і стать як соціально-демографічні предиктори сприйняття нерівності.

Розмаїття і диспропорції в уявленнях про нерівність

Запитання в анкеті є інструментами соціолога, що дають змогу одержувати уявлення про нерівність, які не збігаються одне з одним. Найбільш загальним у модулі “Соціальна Нерівність-V” є запитання про конфігурацію:

Q15a. Ці п’ять діаграм змальовують різні моделі суспільства. Роздивіться діаграми, прочитайте їх описи та вкажіть, яка, на вашу думку, найкраще змальовує розподіл людей в українському суспільстві.				
Тип А	Тип В	Тип С	Тип D	Тип Е
Нечисленна еліта зверху, небагато людей посередині й переважна більшість внизу	Суспільство як піраміда: нечисленна еліта на верхівці, більшість численна верства посередині та найбільша кількість людей внизу	Схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей знаходиться в нижчій частині піраміди	Суспільство, де більшість людей знаходиться посередині	Велика кількість людей на верхівці та нечисленна кількість людей внизу

На графіку (рис. 1) відповіді громадян України складаються у правильну фігуру, в основі якої тип А. Респонденти масово (53%, тобто понад половину опитаних) вважають, що в країні існує асиметричний, “неправильний” і несправедливий розподіл людей у соціальній ієрархії. Разом з тим прийнятним, нормальним (модальним у відповіді на наступне запитання про те, який тип кращий) названо тип D (37%). Очікування, яке доречно трактувати як належне, помітно відрізняється від суцього, від того, що індивіди бачать.

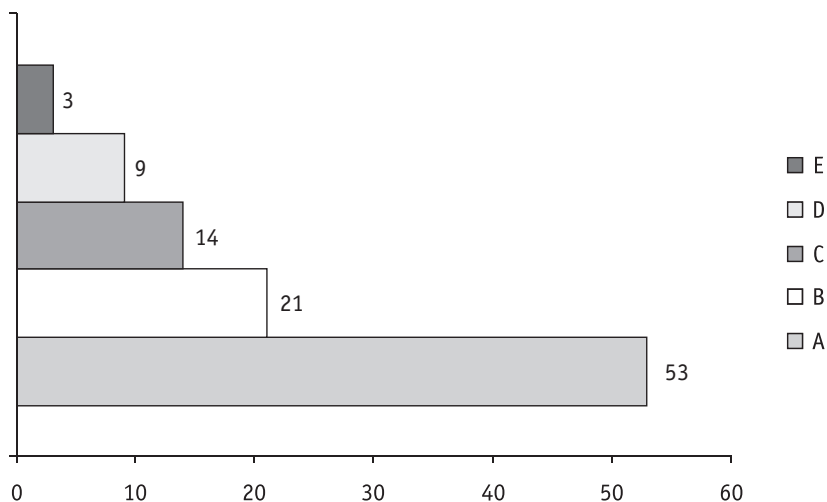

Рис. 1. Розподіл людей за типами структури в Україні
(% до тих, хто визначився із вибором діаграми)

В усіх країнах-учасницях проекту ISSP і в усіх хвилях модуля “Соціальна нерівність” респонденти найчастіше вказують на один із типів, в Україні модальним названо тип А. Але розкид думок свідчить про те, що люди — як вони собі це уявляють — перебувають в різних локальностях нерівності в межах однієї держави. Інакше кажучи, соціальний світ — це світ нерівномірно розподіленої нерівності, а зазначене запитання модуля з’ясовує, в якому із сегментів такого світу респонденти себе бачать. У нашій країні 53% живуть — і усвідомлюють це — в “країні глибокої нерівності”, 21% — у “країні менш глибокої нерівності” (тип В), 14% — у “країні помірної нерівності” (тип С), 9% — у “країні слабо вираженої нерівності” (тип D), 3% — у “країні мінімальної нерівності” (тип Е). Ті, хто обрав тип Е, фактично заявляють про властиву їм навичку (схильність, диспозицію) не визнавати нерівність, особливості якої докладно розглянуто у третьому розділі книги В. Боттеро “Смисл нерівності” [Bottero, 2020: р. 57–87].

Порівняно із 2009 роком в Україні в 2,3 рази збільшилася частка тих, хто не зміг визначитися з вибором діаграми (18% проти 8% — не знають, в наскільки стратифікованому світі живуть). Зазвичай у різних країнах опцію “важко сказати” у відповіді на це запитання обирають до 10% респондентів. Так, у 2009 році лише у трьох країнах із 38, що брали участь в ISSP, частка була вищою: в Австрії 11%, у Росії 13%, у США — 23% (тоді як у середньому

— 5%). Вагання (і/або байдужість до самої проблеми), в якому перебував майже кожен п'ятий громадянин України у 2019 році, може бути наслідком (не більш ніж припущення) подій зими 2013–2014 року, продовження війни на Сході країни, багатьох тисяч загиблих, мільйона біженців, помітного зниження рівня життя, економічної кризи, масової недовіри до тих політичних сил, що керували країною в цей період. Зміна влади на виборах 2019 року привела, як це завжди буває, до зростання позитивних очікувань, але самі події та їхня інерція вивели запитування про нерівність за межі нагальної актуальності, попутно дестабілізуючи і самі структури, і патерни їх сприйняття у частини громадян. При цьому гіпотеза про випадковий “викид” видається менш імовірною.

У модулі подано й інші запитання, що пропонують індивідам відмінні способи самоідентифікації в тому, що можна назвати “життєвим світом нерівності”, світом умов і обставин повсякденного існування. Один із традиційних, масово наявних в обстеженнях різної спрямованості, стосується визначення респондентами свого місця на уявній соціальній драбині. Якщо у попередньому випадку об'єктом оцінювання була країна, то тепер респондент співвідносить себе із запропонованою в анкеті шкалою (рис. 2). При цьому, на відміну від запитання про модель суспільства, на запитання про самооцінку відповіли всі ($N = 2001$) учасники інтерв'ю.

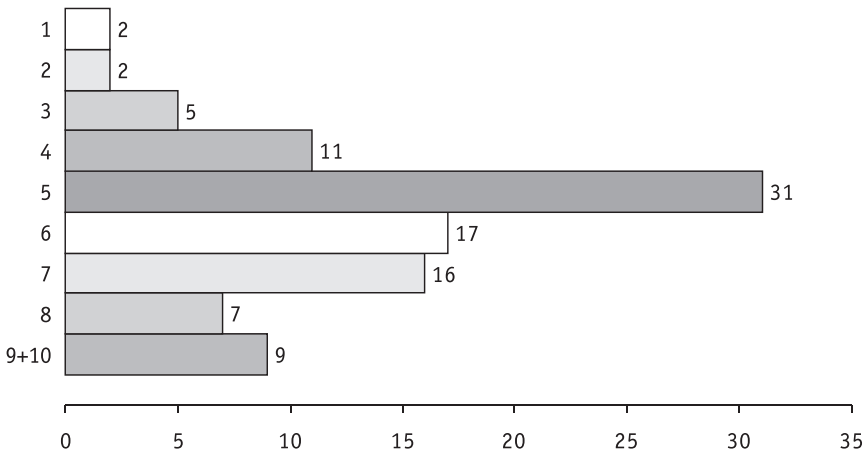

Рис. 2. Розподіл респондентів за місцями на уявній соціальній драбині:
 “Q13а. У нашому суспільстві є групи, що посідають вищі щаблі суспільної ієрархії, і групи, що посідають нижчі щаблі. Перед вами драбина, на якій 10 — це найвище місце, а 1 — найнижче. На якому щаблі Ви розмістили б себе?”
 (%; 9-й і 10-й щаблі об'єднано)

На середньому (модальному), 5-му щаблі, у “життєвому світі помірної нерівності”, локалізує себе майже кожен третій громадянин України (31%). Що одразу ж інформує про відмінність від вибору абстрактної моделі суспільства — нерівність у країні ніби одна ситуація, а нерівність, в якій перебуваю я, дещо або ж помітно інша ситуація. Для більш наочного уявлення відмінностей і бодай якось виправданої зіставності двох рядів даних доцільно скоротити розмірність шкали. Алгоритм такого скорочення не вста-

новлений, а можливі комбінації призводять до незбіжних результатів. Якщо редукувати до п'яти категорій, то один із варіантів склався би в особливу композицію і виглядав би як на рисунку 3: “життєвий світ глибокої нерівності” (А — 16%), “світ менш глибокої нерівності” (В — 16%), “світ помірної нерівності” (С — 48%), “світ слабо вираженої нерівності” (D — 16%), “світ мінімальної нерівності” (Е — 4%).

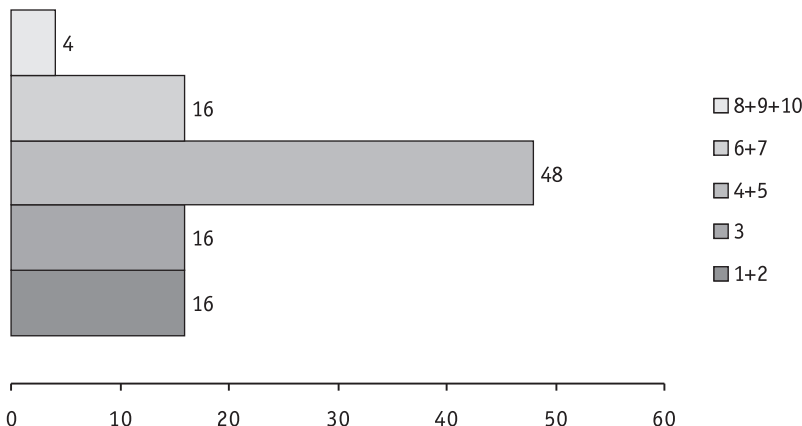

Рис. 3. Редукція до п'яти категорій соціальної драбини (%)

Утім, якщо вдається до інших групувань і залишити модальну п'яту позицію недоторканою, то мозаїка світів зміниться в серединній частині, оскільки “низ” і “верх” самоочевидні. А — 16%, В — 33%, С — 31%, D — 16%, Е — 4%. За конфігурацією такий розподіл найбільше нагадує діаграму D.

Популярним є ще один прийом з'ясування контурів соціальної нерівності, наявний і в модулі ISSP: віднесення респондентами себе до одного з шести класів у термінах нижчого, робітничого, вищого і диференційованого середнього (рис. 4).

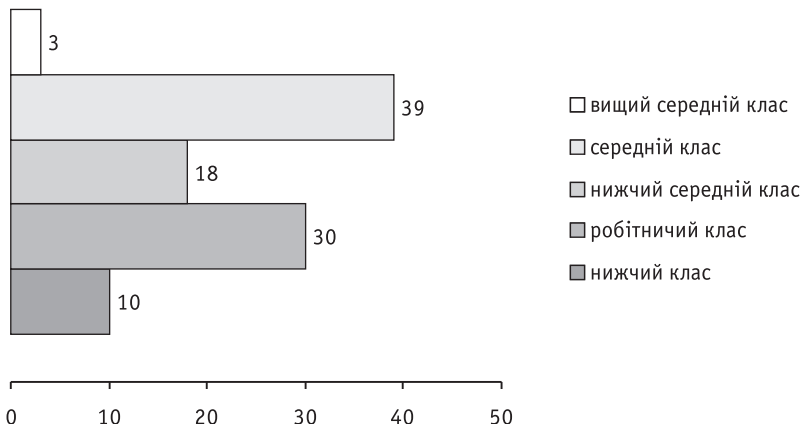

Рис. 4. Розподіл респондентів, за самооцінками, серед шести класів: “Q22. Більшість людей зазвичай відносять себе до якогось соціального класу. Скажіть, будь ласка, до якого класу відносите себе Ви?”
(%, верхній середній клас і вищий клас об'єднано).

Легко переконатися в тому, що абрис розподілу не схожі з діаграмами моделей суспільства, запропонованих респондентам для оцінювання. З категорією “середній” співвіднесли себе дві п’ятих (39%) опитаних, а майже кожен третій (30%) ототожнив себе із “робітничим класом”, ніби уникаючи стратифікувальних номінацій. Опція “нижчий клас”, тобто визнання належності до “життєвого світу глибокої нерівності”, не надто популярна, її обрано лише кожним десятим учасником інтерв’ю (10%). І на першому шаблі соціальної драбини (рис. 2) себе розмістили 9% респондентів.

Отже, природним результатом різних формулювань запитування про структуру нерівності є відповіді, що відрізняються за структурою. Респонденти у відповідь на запропоновані варіанти контекстів оцінювання теж, явно чи латентно, апелюють до якихось відмінних за змістом смислів і значень. Але зовсім не очевидно, що в точності до тих же самих, що ширяли в уяві дизайнерів дослідження.

Соціально-демографічні предиктори уявлень про нерівність

Щоб виявити та описати вплив деяких структурних змінних на особливості бачення ієрархічних порядків, використано метод аналізу відповідей (correspondence analyses). Він виявляє відстань, подібність, близькість між ознаками, зведеними у двовимірну матрицю. За своїми властивостями це розвідувальний метод спрощення наявної у таблицях великої розмірності інформації, який подає її у вигляді двовимірного графіка з координатами показників рядків і стовпчиків. Отримані значення інерції з високим рівнем імовірності відхиляють нульову гіпотезу, а значення χ^2 підтверджують таку дію конкретною величиною.

Незалежними змінними, розташованими в рядках матриці, були типи **розподілу людей** в українському суспільстві (А, В, С, D, E), а також запитання **“Q17a. Як часто Ви поза домом контактуєте з людьми, які набагато бідніші, ніж ви? Це може бути на вулиці, в громадському транспорті, магазинах, сусідньому районі чи на роботі”** і **“Q17b. Як часто Ви поза домом контактуєте з людьми, які значно багатші, ніж ви? Це може бути на вулиці, у громадському транспорті, магазинах, сусідньому районі чи на роботі”** з опціями вибору: *ніколи, менш як раз на місяць, один раз на місяць, кілька разів на місяць, один раз на тиждень, кілька разів на тиждень, щодня*.

У стовпчиках матриці розміщено предиктор — те, що форматує особливості сприйняття нерівності та преференцій у виборі альтернатив незалежних змінних. Без попереднього відбору застосовано 8 соціально-демографічних ознак, уточнених набором показників, здатність яких зумовлювати і визначати не піддається сумніву:

- *рівень освіти*: неповна середня, середня, професійно-технічна без середньої освіти, професійно-технічна із середньою освітою, незакінчена вища, диплом бакалавра, диплом магістра;
- *статус зайнятості*: зайняті, безробітні, студенти (учні), зайняті вдома, пенсіонери;

- *матеріальний статус сім'ї*: “Q18a. Говорячи про нинішній загальний дохід вашого домогосподарства, включно з усіма джерелами доходів усіх членів сім'ї, наскільки важко чи просто для вашого домогосподарства зводити кінці з кінцями?” з опціями вибору: дуже важко, радше важко, не важко, але й не легко, радше легко, дуже легко;
- *тип поселення*: місто, село (не використовувалася в типах розподілу людей в українському суспільстві залежно від соціально-демографічних характеристик на рис. 5);
- *регіон (зведені в категорії області)*: Схід, Південь, Центр/Північ, Захід;
- *вік*: 18–29, 30–44, 45–59, 60 > років;
- *стать*: жінки і чоловіки (не використовувалася в типах розподілу людей в українському суспільстві залежно від соціально-демографічних характеристик на рис. 5);
- *класи*: нижчий, робітничий, нижній середній, середній, верхній середній.

При цьому прийнято як мінімум два спрощення (стосовно того, чим дослідник змушений знехтувати). По-перше, припускається, що предиктори цілком автономні, тоді як насправді вони перетинаються, причому іноді суттєво. Скажімо, “пенсіонери”, чоловіки і жінки, “вікові категорії” присутні в усіх “класах”. По-друге, комплексні предиктори внутрішньо неоднорідні за низкою параметрів, що зумовлює неоднорідність виборів показників у незалежних змінних. Тому “клас” завжди диференційований за часткою тих, хто обрав, наприклад, ту чи іншу модель суспільства (А, В, С, D, E), але в аналізі відповістей така диференціація нівелюється застосовуваною статистичною технікою.

Розташування позначок конкретних предикторів інтерпретуються як дистанції — ближче чи далі — від деякого геометричного центру (центроїда). Одночасно вони вказують на міру впливу на формування центроїда. Причому слабкий вплив виявляється найчастіше наслідком нечисленності відповідного предиктора (“маси” у статистичних термінах).

Отриманий двовимірний розподіл за преференціями у виборі типу соціальної структури в Україні подано на рис. 5. Ознаки розподілено в чотирьох квадратах за мірою близькості між собою. Ризик помилитися із неприйняттям гіпотези про незалежність змінних менший за 0,01%. Тип А (верхній і нижній ліві квадрати) значимо частіше називали як домінуючий на Сході й у Центрі країни пенсіонери, ті, хто визнає себе нижчим класом і кому вкрай важко зводити кінці з кінцями у задоволенні матеріальних потреб. Віддаленість типу зумовлена його масовим вибором в опитуванні. Помітно, що ті самі предиктори значною мірою визначають вибір діаграми В. До “країни менш глибокої нерівності” ближче ті, хто мешкає на Заході й дистанціювався дещо відмінним вибором від населення Сходу, Півдня і Центру.

З іншого боку, на більш рівноважний тип соціальної структури (D і С у правому верхньому квадраті) частіше вказували ті, хто вважає себе належним до верхнього середнього і середнього класу, ті, кому не дошкуляють матеріально-фінансові проблеми, хто здобув більш високу освіту. Ті ж, хто пе-

ребуває за межами соціальної структури — студенти, учні — схильні радше ідеалізувати її тип без явного переважання одного із запропонованих для вибору варіантів; статистичний аналіз визначив їхнє місце ближче до типу Е. Вони ще перебувають ніби за межами “світів нерівності”, що природно для їхньої життєвої ситуації.

У лівих від вертикальної осі квадратах, в зоні типу А, розташовано 14 із 30 предикторів (46,7%). Відмова від використання таких предикторів, як “чоловік”, “жінка”, “місто”, “село”, мала прагматичну спрямованість: зменшити кількість точок у двовимірному графіку. Принагідно з’ясувалося, що інерція зросла, а значення χ^2 дещо зменшилося, що не позначилось на рівні значимості. Тому до статті ввійшов рисунок із 30 предикторами.

Матриця для аналізу частоти контактів із тими, хто бідніший за опитаних, складалася із 7 рядків і 34 стовпчиків, отримане значення χ^2 визначало, що гіпотеза про незалежність рядків і стовпчиків може виявитися справедливою менш як у 0,01% випадків (це також справедливо і для контактів з людьми, багатшими за опитаних). Частоти розподілилися за чотирма квадратами двовимірного графіка (рис. 6). У правому верхньому квадраті належні до нижчого класу і ті, хто відчуває матеріально-фінансові труднощі (“дуже важко” зводити кінці з кінцями), “НІКОЛИ” не вступають у контакт із біднішими людьми. За діагоналлю, у лівому нижньому квадраті, “МЕНШ ЯК ОДИН РАЗ НА МІСЯЦЬ” помічають бідніших ті, кому важко впоратися із задоволенням насущних потреб (“радше важко зводити кінці з кінцями”), хто належить до нижнього середнього і робітничого класу, чоловіки, респонденти з неповною середньою освітою. І вкрай рідко стикаються (бачать, розмовляють) із біднішими на вулицях і в транспорті люди забезпечені, які “дуже легко” зводять кінці з кінцями у повсякденному житті.

У правому нижньому квадраті зосереджені ознаки тих, хто чи не щодня фіксує присутність бідніших (“ЩОДНЯ”, “КІЛЬКА РАЗІВ НА ТИЖДЕНЬ”). Їх помічають жінки частіше за чоловіків, радше в місті, ніж у сільській місцевості, індивіди з вищою освітою і ті, хто відносить себе до верхнього середнього класу, а не надто часто (“ОДИН РАЗ НА МІСЯЦЬ”, “КІЛЬКА РАЗІВ НА МІСЯЦЬ”) — лівий верхній квадрат — молоді люди (18–29), опитані в західних областях країни, безробітні.

Ситуація контактів із багатими і схожа, і відмінна від ситуації контактів із бідними. Зі багатшими співвітчизниками не вступають у контакт частіше ті, хто відніс себе до нижчого і середнього класу, жінки, городяни, ті, хто ледь зводить кінці з кінцями, хто не закінчив вищі навчальні заклади (рис. 7, правий верхній квадрат). І так само, як у ситуації з біднішими, більша частина належних до верхнього середнього класу, із високим доходом “ЩОДНЯ” і “КІЛЬКА РАЗІВ НА ТИЖДЕНЬ” фіксують присутність багатших людей (лівий верхній квадрат). Але тут ми також бачимо численний “середній клас”, представники якого постійно помічають тих, хто багатший за них.

Досить рідко (“МЕНШ ЯК ОДИН РАЗ НА МІСЯЦЬ”) контактують із багатими більшість пенсіонерів, респонденти старші за 60 років, люди, які здобули спеціальність у професійно-технічних училищах без середньої освіти. “ОДИН РАЗ НА ТИЖДЕНЬ” і “КІЛЬКА РАЗІВ НА МІСЯЦЬ”

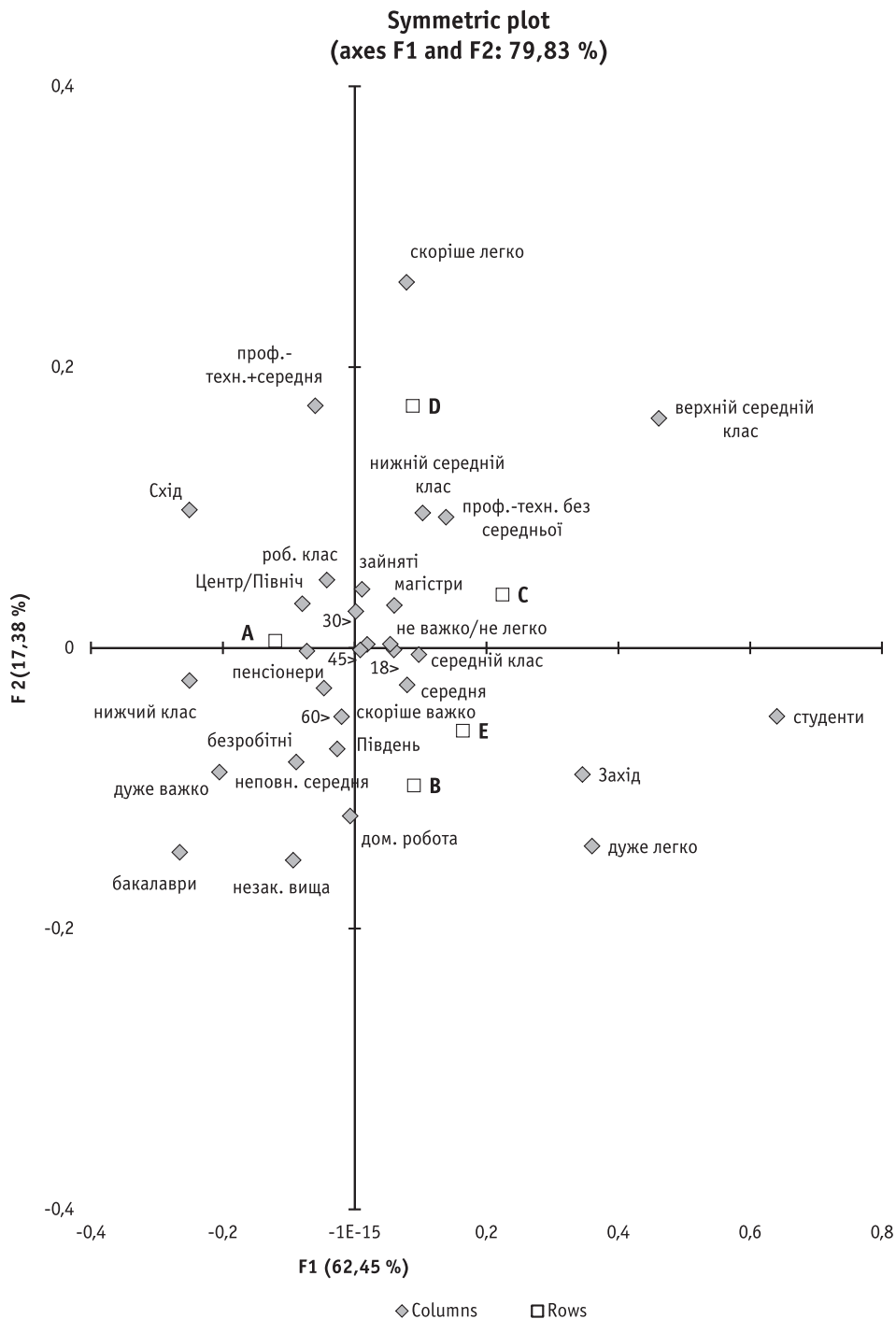

Рис. 5. Вибір моделі розподілу людей в українському суспільстві залежно від соціально-демографічних характеристик

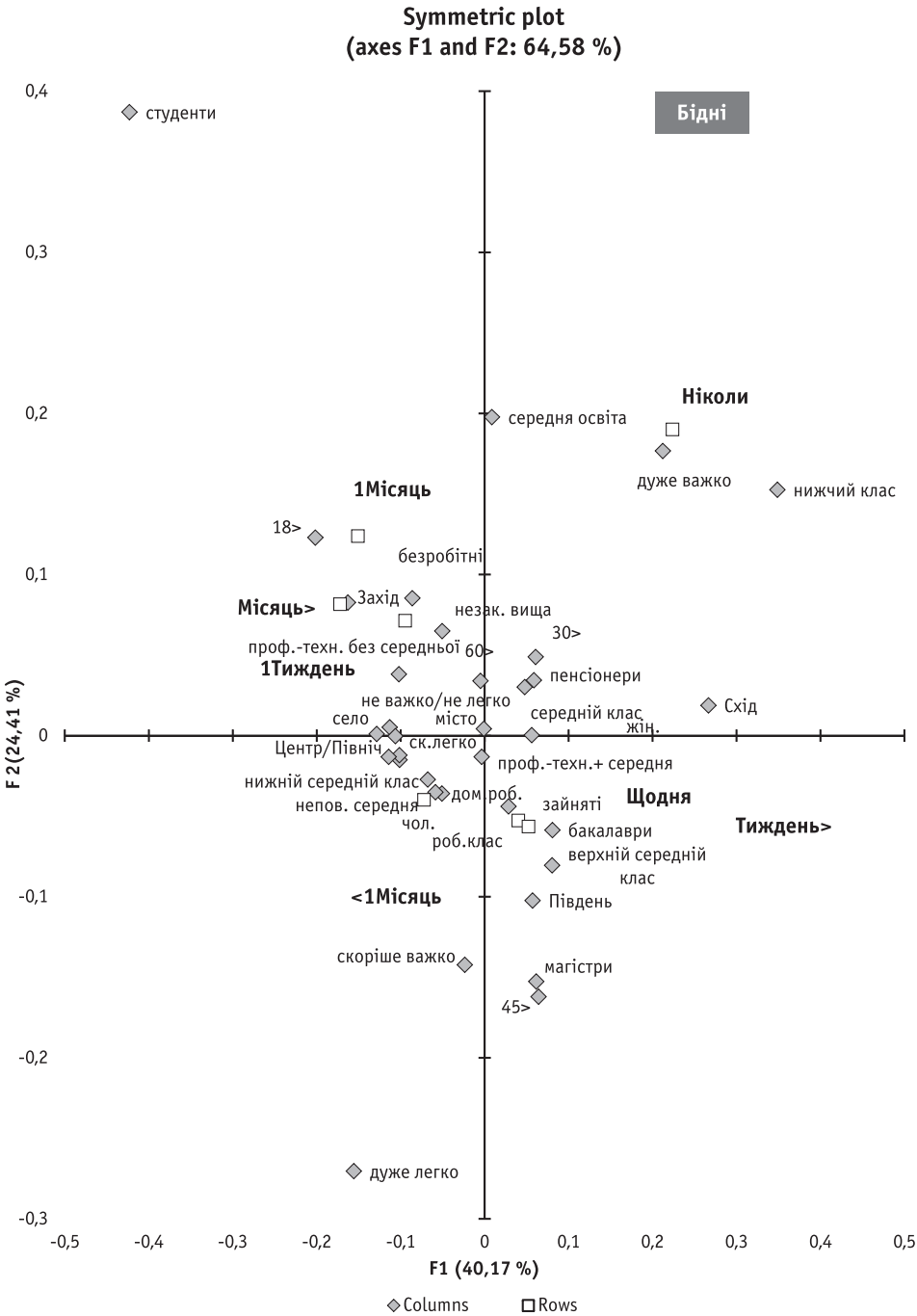

Рис. 6. Частота контактів з людьми, біднішими за респондента, залежно від соціально-демографічних характеристик

(рис. 7, лівий нижній квадрат) — частіше у західному регіоні країни, чоловіки, молодь до 30 років, безробітні.

В усіх 12 квадратах рисунків 5–7 показники предикторів не утворюють стійких констеляцій. У кожній із трьох незалежних змінних у квадратах вони поєднуються по-новому, засвідчуючи свою автономію, розпізнавальний та відрізняльний потенціал. “Робітничий клас” жодного разу не зустрічається в квадраті із “нижнім середнім класом”, а люди, які “дуже просто” зводять кінці з кінцями — лише один раз із “верхнім середнім класом” (“ЩОДНЯ” контактують із багатшими людьми) — при тому, що у вибірці і тих, і тих дуже мало. За єдиним винятком: ті, хто залічив себе до нижчого класу, а також зізнався у важкому матеріальному становищі (“дуже важко” зводити кінці з кінцями) утворюють стійку пару. Їхня близькість не випадкова, адже 60% респондентів, які повідали про серйозні побутові негаразди, віднесли себе до нижчого класу.

Інтерпретація результатів

Вже одне те, що подані в семи рисунках картини мають одне джерело — наявну і спостережувану нерівність — передбачає, попри очевидні відмінності, взаємозв'язок. Запитання, інакше кажучи, полягає й у тому, яка з картин варта претендувати на більшу подібність до “реальності”, і в тому, наскільки вони співвідносні. Відмінності потребують нехай не вичерпних тлумачень, але виразних і досить переконливих. Найближча можлива прояснювальна версія загальновідома і, напевно, через те не часто відтворюється у ґрунтованих на емпіричних даних текстах про стратифікацію.

У будь-якій вибірці кількісного обстеження відсутні як найбагатші, так і найбідніші. Ті, по-інакшому, маргінальні, недоступні для інтерв'ювання верстви населення, що вочевидь усереднюють вибірку, зменшуючи діапазон її стратифікованості. У багатьох випадках для прогнозування, скажімо, електоральної поведінки ця обставина не має значення. Не зовсім такими є справи в соціології нерівності. Ще й тому, що індивіди, як неодноразово підтверджено для самих різних країн, в ієрархічних шкалах розміщення або належності віддають перевагу середнім значенням. Відбувається відхилення від самостигматизації — чи то (що не встановлено достеменно) через потребу якнайліпше подати себе іншим у процесі інтерв'ювання, чи то внаслідок підвищеної чутливості до уявлюваної шкоди для гідності, що вичитується респондентами із запропонованого вибору в інтервалі “вищий — нижчий; наверху — внизу”.

Байдуже, яка арифметична дія — множення, ділення, додавання, вирахування — відбувається тоді, коли “усереднена” вибірка доповнюється усереднювальною тенденцією в процесі віднесення до класу чи розміщення на соціальній драбині. Куди суттєвіше інше: соціолог не має права стверджувати, ніби дані про самоідентифікацію із класом (рис. 4) або з позицією на соціальній драбині (рис. 2) є скільки-небудь точною репрезентацією соціальної структури суспільства чи наявної нерівності. Становище міг би врятувати деякий виправний коефіцієнт, але його значення перебувають, на

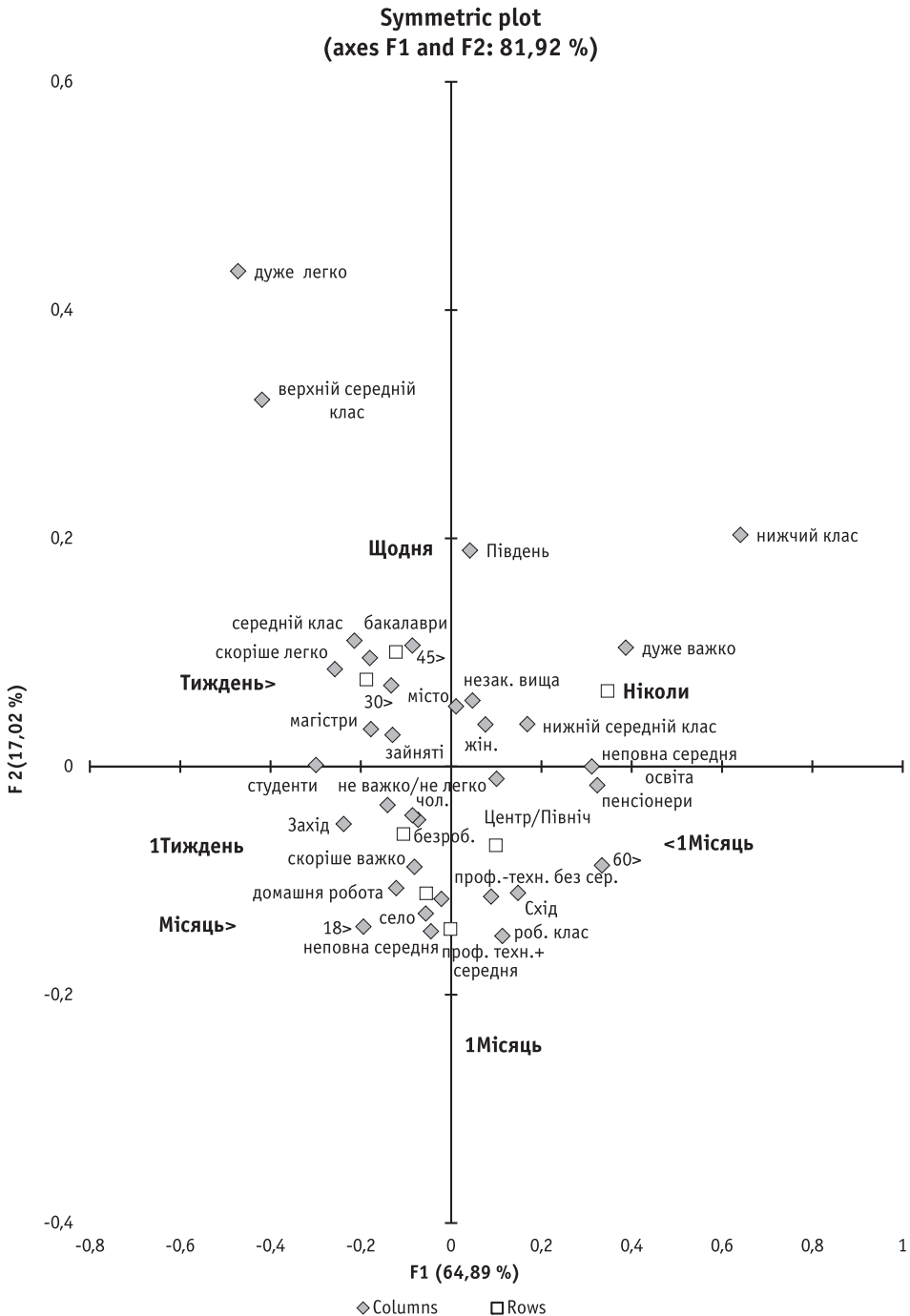

Рис. 7. Частота контактів із людьми, багатшими за респондента, залежно від соціально-демографічних характеристик

жаль, у царині необчислюваного. Звідси впливає обов'язок пред'являти доречні контексти, в межах яких отримані дані мають сенс і значення.

У разі одного з групувань, зроблених авторами (рис. 3), виходить так, що половина населення (48%) відносить себе до “життєвого світу помірної нерівності”. А за іншого способу — 31%. Якщо утриматися, а це обов'язково, від спроби співвіднести такі цифри з реальністю (хоч би як розуміти), то змістовність збережуть два висловлення. Насамперед, індивіди твердо розмежовують два об'єкти аматорської кваліметрії: нерівність у країні і “нерівність перебування”, безпосередньо відчутних занепокоєнь, прикростей, тривоги. “Нерівність перебування”, своєю чергою, атестується виходячи з деякої “української мірки”, концентрату чинників і подробиць місця і часу, безвідносних до глобального (міждержавного) контексту. Локальне тут рішуче бере гору, домінує: ми “середні” за нашими мірками, для внутрішнього користування.

З одновимірною розподілу первинних даних про контакти з багатшими і біднішими відомо, що з багатшими “НІКОЛИ” не зустрічалися 16% населення країни, а з біднішими — 8%. Очевидна констатація: бідних більше і ймовірність зустріти їх вища. Але на рисунку 6 видно, що цю опцію обирають ті, хто переважно вважає себе нижчим класом і ледь зводить кінці з кінцями. Разом з тим ті, хто “НІКОЛИ” не контактував із біднішими, фактично повідомляють про те, що вони і є найбідніші. За самооцінками у різних показниках величина цієї верстви визначається в діапазоні 8–10%: на першому шаблі драбини себе розмістили 9%, до “нижнього класу” віднесли 10%, “НІКОЛИ” не контактували з біднішими 8%.

Респонденти, що становлять цю нижчу соціальну верству, зосереджені на власних складних проблемах повсякденного існування, їхні зусилля, їхня увага звернені на себе, ніби всередину. За обрій внутрішніх турбот і хвилювань погляд не проникає: 60% тих, хто “НІКОЛИ” не контактує з біднішими, так само “НІКОЛИ” не контактує з багатшими. Дистанція велика, не дає змоги розрізняти дуже віддалених, зміцнюючи замкнутість, відокремленість і, не виключено, байдужість до всього зовнішнього. Утім, подібні твердження мають статус не більш ніж гіпотез, що підлягають фальсифікації чи верифікації.

У вибірці 20% опитаних “ЩОДНЯ” відзначають присутність у своєму повсякденному досвіді куди більше багатших людей (42% — набагато бідніших). Звідси ніяк не встановити, наскільки їх (багатих) багато. Але в лівому верхньому квадраті рис. 7 присутні індикатори “верхній середній клас”, “середній клас”, “дуже легко” зводити кінці з кінцями, бакалаври, магістри і люди в найпродуктивнішому віці 30–50 років, що дає підстави говорити про не позбавлені змісту конотації. Індивіди з такими характеристиками і приписаними собі визначеннями сприйнятливі до майнових і соціальних відмінностей. Серед тих, хто “НІКОЛИ” не контактував із багатшими людьми, 30% “НІКОЛИ” не зустрічалися з біднішими, тоді як бідні масово не помічають багатших.

Більш освічені, забезпечені, із високою самооцінкою статусу частіше звертають увагу на ситуації поза своїм колом належності. Багатших людей “ЩОДНЯ” і “КІЛЬКА РАЗІВ НА ТИЖДЕНЬ” бачить кожен третій рес-

пондент (33%), а бідніших — три п'ятих населення країни (60%). Присутність у сприйнятті полюсів у володінні майном і в добробуті стає, найімовірніше, імпульсом розрізняти “нерівність у країні” і “нерівність у повсякденному житті”, а також виносити їм нерівноцінні оцінки: більш суворі — країні, більш помірні — своєму становищу в суспільстві. У самоописі статусу опитані помірковані: вони не дуже багаті (багаті інші), і не бідні (бідні інші).

Прикінцеві твердження про сприйняття нерівності

Сприйняття нерівності — що люди думають про нерівність, як її уявляють і як її оцінюють — становить для дослідника “найоб’єктивнішу реальність”, що підлягає теоретичній та емпіричній інтерпретації.

Одержувані в кількісних обстеженнях розподіли по “світах нерівності” є приблизними оцінками “реальної” стратифікованості українського суспільства. Утім, отримані дані дають підстави стверджувати, що нижня верства становить 8–10%, а серед її очевидних якостей превалюють замкнутість, зосередженість на власних проблемах матеріально-фінансового існування, дистанційованість від інших стратифікаційних порядків.

Індивіди розрізняють два контексти. Один стосується країни, передбачає асиметричну нерівність (тип А в моделях суспільства), характеризуючи рівень стратифікованості в Україні загалом. Інший контекст має стосунок до життєвої ситуації людей — тут домінує тенденція до усереднення самооцінок статусу і матеріального становища із застосуванням локальних критеріїв їх калькуляції.

Толерантність до нерівності, так само як і байдужість до неї, продукуються як конкретними життєвими обставинами, так і подіями, не тільки тими, що дестабілізують уклади повсякденного існування, а й тими, що справляють урівнювальний вплив на сприйняття порядків стратифікації, деактуалізуючи проблему нерівності, знижуючи її статус у суспільному порядку денному. Порівняння із даними модуля “Соціальна Нерівність-IV” від 2009 року дасть змогу виявити тенденції у ставленні до нерівності після непроцедурної зміни влади в Україні 2014 року, війни на Сході країни, економічної кризи й ґрунтовної зміни політичного спектра кадрів законодавчих і виконавчих органів влади на виборах 2019 року.

Джерела /References

Azmanova, A. (2020). Capitalism on Edge. How fighting precarity can achieve radical change without crisis or utopia. New York: Oxford University Press.

Berger, R., Grusky, D., Raffel, T., Samuels, G., Wimer, C. (2010). *The Inequality Puzzle: European and US Leaders Discuss Rising Income Inequality*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag.

Bottero, W. (2020). *A Sense of Inequality*. London, New York: Rowman & Littlefield International, Ltd.

Gimpelson, V., Treisman, D. (2015). Misperceiving Inequality. Cambridge: *NBER Working Paper Series, Working Paper 21174*. Retrieved from: <http://www.nber.org/papers/w21174>.

Fararo, T., Kosaka, K. (2003). *Generating Images of Stratification: A Formal Theory*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Irwin, S. (2018). Lay Perceptions of Inequality and Social Structure. *Sociology*, 52 (2), 211–227.

Lindemann, K., Saar, E. (2014). Contextual Affects on Subjective Social Position: Evidence from European Countries. *International Journal of Comparative Studies*, 55 (1), 3–23.

Pain, K. (2017). *The Broken Ladder: how inequality affects the way we think, live, and die*. New York: Viking.

Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler. Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.

Отримано/Received 05. 06. 2020

НАТАЛІЯ КОВАЛИСКО, СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Разнообразие и относительная автономность представлений населения Украины о социальном неравенстве

В современной литературе эмпирически подтверждена зависимость оценок неравенства от ситуации, в которую погружен индивид, то есть от некоторой констелляции обстоятельств места и времени, обуславливающих меру доступности жизненно важных благ и возможностей. Переживание и осмысление ситуации отслаивается в опыт, определяет модальность лично высказываемых ценностно окрашенных суждений. Хотя восприятие неравенства не совпадает с “реальностью”, оно остается значимым безотносительно к ней, поскольку способно быть ближайшим мотивом политического действия — протестного голосования на выборах, участия в акциях с требованием изменения существующего положения дел с доходами и благосостоянием. В статье обосновывается подход к восприятию неравенства как к самодостаточной фактичности. На данных, полученных в опросе по модулю “Социальное неравенство–V” Международного проекта социального исследования (ISSP), показано, что не совпадающие по категоричности оценки со стороны респондентов неравенства относятся к двум объектам: к стране в целом и к их конкретной жизненной ситуации. Поскольку диапазон восприятия всегда проявляется в пределах от “глубокого неравенства” до “непризнания неравенства”, постольку социальное пространство дифференцируется на не совпадающие по масштабу “миры неравенства”. Исходя из ответов на вопросы о положении на конкретной ступени социальной лестницы, материально-финансовом положении семьи и принадлежности к тому или иному классу, даются количественные оценки каждого из миров. В то же время полученное в количественном обследовании распределение по “мирам неравенства” является не более чем приблизительной оценкой “реальной” стратифицированности украинского общества. Описываются и интерпретируются результаты анализа соответствий (correspondence analyses) между оценками неравенства и 34 предикторами их вынесения.

Ключевые слова: класс, неравенство, слой, социальная лестница, социальная структура, статус, стратификация

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО, СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність

У сучасній літературі емпірично підтверджена залежність оцінок нерівності від ситуації, в яку занурений індивід, тобто від деякої констеляції обставин місця і часу, що зумовлює міру доступності життєво значущих благ і можливостей. Її переживання та осмис-

лення відшаровується в досвід, що визначає модальність особисто висловлюваних ціннісно забарвлених суджень. Загалом, хоча сприйняття нерівності не збігається з “реальністю”, вона залишається значущою безвідносно до цього, позаяк здатна бути найбільшчим мотивом політичної дії — протестного голосування на виборах, участі в акціях з вимогою зміни наявного стану справ з доходами і добробутом. У статті обґрунтовується підхід до сприйняття нерівності як до самодостатньої фактичності. На даних, отриманих в опитуванні за модулем “Соціальна нерівність–V” Міжнародного проєкту соціального дослідження (ISSP), показано, що різної категоричності оцінки респондентами нерівності відносяться до двох об’єктів: до країни загалом та до їхньої конкретної життєвої ситуації. Оскільки діапазон сприйняття завжди має прояв у межах від “глибокої нерівності” до “невизнання нерівності”, остільки соціальний простір диференціюється на “світи нерівності”, різні за масштабом. Виходячи з відповідей на запитання щодо розміщення на конкретних щаблях соціальної драбини, матеріально-фінансового становища сім’ї та належності до того чи іншого класу, зроблено кількісні оцінки кожного з цих світів. У той же час отриманий у кількісному обстеженні розподіл за “світами нерівності” є не більше ніж приблизною оцінкою “реальної” стратифікації українського суспільства. Описано й проінтерпретовано результати аналізу відповідностей (correspondence analyses) між оцінками нерівності та 34 предикторами їх винесення.

Ключові слова: соціальна структура, нерівність, стратифікація, статус, клас, страта, соціальна драбина

NATALIA KOVALISKO, SERHII MAKEEV

Diversity and relative autonomy of the representation of the Ukrainian population about social inequality

In modern literature, the dependence of inequality estimates on the situation in which the individual is immersed, i.e. on some constellation of place and time circumstances which determines the degree of availability of vital benefits and opportunities, has been empirically confirmed. Experiencing and comprehending this situation exfoliates into experience, determines the modality of personally expressed value-colored judgments. exfoliated into experience, which determines the modality of personally expressed value-based judgments. In general, although the perception of inequality does not coincide with “reality”, it remains significant regardless of this, as it can be the immediate motive for political action — protest voting in elections, participation in actions demanding a change in the current state of income and welfare. The article substantiates the approach to the perception of inequality as a self-sufficient factuality. The data obtained in the survey on the module “Social Inequality–V” of the International Social Research Project (ISSP) show that respondents are of different categorical assessment of inequality to two objects: the country as a whole and their specific life situation.

Since the range of perception always manifests itself in the range from “deep inequality” to “non-recognition of inequality,” the social space is differentiated into “worlds of inequality” that do not coincide in scale. Based on the answers to the questions about the placement on specific levels of the social ladder, the financial situation of the family and belonging to a particular class, quantitative assessments of each of these worlds have been made. At the same time, the distribution over the “worlds of inequality” obtained in the quantitative survey is nothing more than an approximate assessment of the “real” stratification of Ukrainian society. The results of the correspondence analysis between the estimates of inequality and the 34 predictors of their passing have been described and interpreted.

Keywords: social structure, inequality, stratification, status, class, stratum, social ladder

ТЕТЯНА ПЕТРУШИНА,

доктор соціологічних наук, кандидат економічних наук, завідувач відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

TETIANA PETRUSHYNA,

Doctor of Sciences in Sociology, Candidate of Sciences in Economics, Head of the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

tanya.petrushina@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3750-9604>

АНАТОЛІЙ АРСЕЄНКО,

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

ANATOLII ARSEIENKO,

Candidate of Sciences in History, Leading Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

anatoliy.arseenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3137-6487>

**Соціологічний вимір економічної глобалізації:
світові тренди та українські реалії**

Виходячи з ідеї відомого французького соціолога П. Бурдьє, що “правда” завжди виступає об’єктом боротьби і в соціальному світі, і в соціологічному, який прагне створити істинне наукове уявлення про реальні соціальні процеси та явища в глобальному світі для його зміни на краще, ми як фахівці в галузі економічної соціології, вважали своїм обов’язком неупереджено й об’єктивно проаналізувати сьогоденний стан українського суспільства в соціально-економічній царині заради пошуку дієвих шляхів роз-

Цитування: Петрушина, Т., Арсеєнко, А. (2020). Соціологічний вимір економічної глобалізації: світові тренди та українські реалії. Перша частина. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 51–79.

в'язання його найгостріших проблем. Метою статті є, по-перше, чітке висвітлення у різноголосому й мультипарадигмальному дискурсі щодо глобалізації її соціально-економічної сутності, по-друге, подання свого розуміння соціологічного виміру економічної глобалізації (ЕГ) і, по-третє, детальний і конкретний аналіз головних соціальних змін в Україні, що відбулися за умов ЕГ упродовж останніх 30 років. У своїй розвідці автори виходили з кількох принципових концептуальних ідей: 1) усвідомлення глобалізації як складного суперечливого інтеграційного процесу, який має як об'єктивний, так і суб'єктивний вимір; 2) розуміння сучасної глобалізації як утвердження глобального капіталізму перш за все через планетарну експансію ТНК західних провідних держав на чолі з США; 3) визнання позитивних і негативних аспектів глобалізації та розрізнення країн як тих, що виграють, і тих, що програють внаслідок ЕГ залежно від рівня їхнього розвитку і місця в системі міжнародного поділу праці; 4) усвідомлення переважно негативних впливів ЕГ на економічне життя українського суспільства за умов нинішньої моделі господарювання.

Щоб дати читачеві максимально повне й цілісне, а не фрагментарне уявлення про процеси, що відбуваються в сучасній Україні, і визначити глобальний контекст соціальних змін у нашому суспільстві, автори представляють результати свого дослідження у вигляді двох взаємопов'язаних частин. У першій частині, розкриваючи теоретико-концептуальний соціологічний вимір ЕГ, автори аналізують її соціально-економічну сутність, об'єктивно-суб'єктивний характер, позитивні і негативні наслідки тощо. В межах розгляду емпіричного соціологічного виміру — зосереджуються на можливостях соціології щодо вимірювання різноманітних проявів як самого процесу ЕГ, так і його соціальних наслідків, зокрема на підставі сприйняття громадянами характеру і результатів ЕГ, використання різноманітних індексів ЕГ тощо. У другій частині розвідки автори безпосередньо розкривають соціальні зміни, що відбулися в українському суспільстві за умов ЕГ (за часів капіталізації національної економіки). На підставі вивчення вагомого обсягу вітчизняної й зарубіжної літератури та джерел автори вперше в українській економічній соціології аналізують динаміку головних макроекономічних і соціологічних показників життя українського суспільства майже за 30 років дрейфу на узбіччя глобального капіталістичного світу.

Не претендуючи на всеосяжне розкриття порушених складних проблем, ми щиро прагнули зробити свій внесок у соціологічне осмислення як ЕГ, так і соціально-економічного життя України після переходу її на шлях капіталістичного розвитку.

Перша частина.

Теоретичний та емпіричний виміри економічної глобалізації

Хронологічно коріння сучасної хвилі глобалізації, що розпочалася під кінець ХХ століття, сягає далекого минулого, на відстань, що обчислюється багатьма сторіччями й навіть тисячоліттями. Більшість соціологів та економістів все ж ведуть відлік глобалізації з періоду становлення капіталістичного способу виробництва. Однак у глобалістиці — новій міждис-

циплінарній галузі наукових досліджень, спрямованій на виявлення сутності, причин, трендів, викликів і наслідків нинішніх планетарних процесів, досі немає однозначної відповіді на питання: “Що таке глобалізація?” Визнання цього важливого факту міститься на сторінках книги німецького соціолога У. Бека з такою ж назвою [Бек, 2001: с. 40] та в багатьох інших соціологічних творах з цієї тематики. Так, автор монографії “Сучасна економічна соціологія: Глобалізація, виробництво, нерівність” Ф. Тонкіс пише: “Глобалізація є найбільш поширеним і найменш визначеним концептом в сучасному соціальному аналізі” [Tonkiss, 2006: р. IX]. Тому поглиблення наукового розуміння сутності глобалізації взагалі та ЕГ (як її визначальної форми) зокрема залишається актуальним завданням сучасного суспільствознавства.

З цією метою треба, перш за все, дати визначення, що таке соціологічний вимір ЕГ. Останній, на нашу думку, передбачає два рівні — теоретичний/концептуальний та емпіричний¹. Перший означає наукове осмислення та розуміння сутності ЕГ як соціального феномену, другий — вимірювання різноманітних проявів як самого процесу ЕГ, так і його соціальних наслідків через аналіз відповідної статистики, експертних оцінок, а також сприйняття глобалізаційних процесів з боку людей та їхнього ставлення до цих процесів, про що соціологи можуть дізнатися завдяки своєму особливому інструментарію — соціологічним опитуванням.

У такому розумінні соціологічний вимір близький до поняття соціологічного підходу, тобто наукової рефлексії багатогранної соціальної реальності з позицій соціології, що має свої особливі предмет і метод дослідження, які відрізняють соціологічні науки від інших соціальних наук, зокрема економічних. Якщо соціологічний підхід означає примат соціальності, тобто фокусування на соціальному при дослідженні будь-якого явища чи процесу, то специфіка ЕГ як соціального феномену сучасного економічного життя потребує його аналізу передусім в межах економічної соціології як фундаментальної галузевої соціологічної науки. Оскільки економіко-соціологічний підхід зберігає характеристики загальносоціологічного підходу, можна чітко диференціювати економічний та (економіко-)соціологічний підходи до розуміння процесів та явищ в економічній сфері. У разі конкретно-економічного підходу аналізується рух матеріальних ресурсів, речей, продуктів праці, людей, причому під кутом зору їхньої загальної форми, загальних елементів виробництва, без акценту на їхній соціально-економічній сутності та соціальних наслідках. У разі економіко-соціологічного підходу

¹ Ми трактуємо поняття “вимір” не лише у вузькому значенні “того, що піддається вимірюванню” або ж як показник чогось [Сучасний тлумачний словник, 2009: с. 117], а у більш повному його розумінні, що охоплює кілька смислових контекстів і відповідає радше англійському слову “dimension” або ж російському “измерение”. Тлумачний словник англійської мови трактує “dimension” у чотирьох значеннях: 1) як особливий аспект чогось (політичний, економічний вимір); 2) як протяжність і розмір якоїсь ситуації або проблеми; 3) як вимірювання розміру (довжини, ширини, висоти) та пропорцій певного об’єкта; 4) для опису концептів в науці та математиці [Collins Cobuild English Dictionary, 1997: р. 459–460].

економічні явища та процеси розглядаються у взаємозв'язку із соціальними суб'єктами, які вступають у відповідні соціально-економічні відносини, а також з їхніми соціальними передумовами та наслідками (що визначає близькість економічної соціології та політичної економії — економічної теорії, яка вивчає виробничі відносини). Важливою особливістю економіко-соціологічного підходу є і його системно-інтегративний характер та активне застосування соціокультурного та інституціонального підходів для всебічного, комплексного аналізу досліджуваних явищ. Тому соціологічний вимір ЕГ передбачає аналіз її соціально-економічної сутності, транснаціонально-класового характеру, змістових аспектів та проявів, а також соціальних суб'єктів/агентів глобалізаційних процесів, соціальних наслідків, трендів та перспектив. Особливістю ж аналізу з позицій економічної соціології є її міждисциплінарний характер з відповідною інтеграцією економічних та соціологічних підходів, що значно розширює і збагачує можливості емпіричного вимірювання.

Теоретико-концептуальні виміри ЕГ

У сучасній соціологічній науці налічується близько тисячі визначень глобалізації, що здебільшого залежать від авторського світогляду та підходу до вимірювання відповідних параметрів. Наприклад, в університетському підручнику “Глобальна соціологія” стверджується, що “глобалізацію найкраще розуміти як низку взаємно підсилювальних трансформацій, які відбуваються більш-менш одночасно і жодна з яких неunikнено не є більш значущою, ніж інші” [Cohen, 2000: р. 24]. З іншого боку, в монографії американського соціолога Р. Шафера “Розуміння глобалізації” зазначається: “Більшість аналітиків використовують термін “глобалізація” для опису росту та розширення інвестицій, торгівлі, виробництва, впровадження нових технологій, а також поширення демократії в усьому світі” [Schaeffer, 2003: р. 1]. Перелік сучасних різночитань з цього питання можна продовжити. Але жодне з наявних визначень глобалізації не вносить нічого принципово нового порівняно з тим, як її трактовано в “Маніфесті Комуністичної партії”.

Характеризуючи сутність глобалізації ще в середині XIX століття, К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали: “Потреба в дедалі збільшуваному збуті продуктів жене буржуазію по всій земній кулі. Скрізь мусить вона вкоренитися, скрізь закріпитися, скрізь встановити зв'язки” [Маркс, 1979: с. 59]. І далі: “Вона під страхом загибелі змушує всі нації прийняти буржуазний спосіб виробництва, змушує їх заводити у себе так звану цивілізацію, тобто ставати буржуа. Словом, вона створює собі світ за своїм образом і подобою” [там же: с. 61]. У цьому короткому фрагменті з “Маніфесту” було гранично чітко передбачено і ясно сформульовано причини, завдання, способи та наслідки становлення глобального капіталізму. Не випадково британський соціолог Е. Гобсбаум назвав його “класичним політичним текстом”, який “може багато розповісти про світ, що стоїть на порозі XXI століття” [Хобсбаум, 2013: с. 13]. У наш час глобалізація в працях західних дослідників, як неомарксистів, так і немарксистів, все частіше ототожнюється з імперіалізмом. Наприклад, американський дослідник В. Нестер у книзі

“Глобалізація, багатство і влада у XXI столітті” наголошує: “Глобалізація стала головним концептом для розуміння життя у XXI столітті. Але те, що всім народам відомо як глобалізація, в дійсності, безумовно, є останньою стадією в розвитку глобальної економіки, що з’явилася в результаті західного імперіалізму та меркантилізму понад п’ять століть тому” [Nester, 2010: р. 243].

Відзначаючи колосальний науковий внесок Маркса і Енгельса в сучасну глобалістику, російські соціологи В.І. Добреньков та А.Б. Рахманов зробили правильний і досить сміливий висновок: “Глобалізація як специфічний предмет дослідження ще раз показує евристичну потужність марксизму. Тільки спираючись на марксизм, ми можемо зрозуміти глобалізацію цілком глибоко і всебічно. При цьому, зрозуміло, необхідно враховувати досягнення і найцікавіших немарксистських напрямів світової соціологічної думки” [Добреньков, 2014: с. 11]. На думку цих авторів, сутність глобалізації “в найкоротшому визначенні полягає в тому, що це об’єктивний, природно-історичний процес становлення єдиного людства, об’єднання людського суспільства у всесвітньому масштабі, інтеграції країн і народів в єдине загальнопланетарне ціле” [Добреньков, 2014 : с. 7].

Глобалізація є як об’єктивним, так і суб’єктивним процесом. На це звертають особливу увагу науковці-альтерглобалісти, що виступають на відміну від антиглобалістів не проти глобалізації взагалі, а за альтернативну глобалізацію, що відповідає інтересам всіх людей, а не верхівкам ієрархій. У доповіді Міжнародного форуму з питань глобалізації під назвою “Альтернативи економічної глобалізації. (Кращий світ можливий)” зазначається: “Сучасна глобалізація не є виявом еволюції. Вона спроектована і створена людьми з певною метою: забезпечити перевагу економічних, тобто корпоративних, цінностей над усіма іншими цінностями та агресивно інсталиувати й кодифікувати ці цінності у світовому масштабі” [Cavanagh, 2004: р. 33]. На їхню думку, місце і час народження сучасної глобалізації пов’язані з м. Бреттон Вудс, штат Нью-Гемпшир (США), де у липні 1944 року було ухвалено рішення про заснування Світового банку (СБ) та Міжнародного валютного фонду (МВФ) і покладено початок доларизації капіталістичного світу.

Після війни глобалізація по-американськи стала важливою складовою прагнення США до встановлення “американського світу” (“Pax Americana”). Головним бар’єром на шляху досягнення цієї мети були країни соціалізму на чолі з СРСР. Глобалізація по-американськи могла утвердитися у формі “агресивної, імперіалістичної капіталізації всієї світової спільноти” [Владимиров, 2010: с. 34] тільки внаслідок руйнування світової соціалістичної системи. У роки холодної війни на “підрив соціалізму зсередини” американським імперіалізмом були кинуті мільярди доларів, що сприяло усуненню альтернативної моделі соціалістичної глобалізації з політичної карти світу. Це перетворило США на єдину наддержаву й призвело до засилля глобалізації по-американськи, розширення соціальної поляризації, посилення американського диктату, насадження неолібералізму, неоколоніалізму та транснаціонального глобалізму (“глобальної фабрики”) під егідою США у планетарному масштабі (див.: [Vockman, 2015: р. 109–128]). Однак перебування США в статусі єдиної наддержави тривало недовго. Як зазна-

чає шведський соціолог Й. Терборн, з 2010 року “глобалізація виглядає, радше, не як розширення американського капіталізму, а як його обмеження, викликане перш за все зростанням Китаю та Індії” [Терборн, 2015: с. 83]. Проте зміщення економічного і політичного центру ваги глобалізації в бік Азії, Сходу та Півдня аж ніяк не означає припинення боротьби США за збереження свого глобального лідерства засобами військово-політичного насильства.

Глобалізація сучасного світу охоплює різні сфери суспільного життя і здійснюється в межах економічного, політичного, соціального, військового та культурного її вимірів, проте головна роль, за всієї важливості кожного з них, належить глобалізації економіки. Найбільш важливими проявами ЕҐ є взаємозв’язки ринків, фінансів, товарів і послуг, створені, першою чергою, транснаціональними корпораціями (ТНК) [Корецький, 2017: с. 34]. Британський економсоціолог Тонкіс вважає: “Концепт глобалізації є дискусійним, але в простих термінах він спирається на ідею, що економічні відносини та активності дедалі більше діють в транснаціональному масштабі. Економічна глобалізація описує процеси інтегрування далеких і різних просторів через економічні обміни, виробничі системи, комунікаційні потоки й товарні ланцюжки” [Tonkiss, 2006: p. 4].

Економічна глобалізація означає зростання інтеграції кругообігу товарів, виробництва, зображень, інформації та грошей понад національними кордонами. Концепція економічної глобалізації припускає, що сучасні мережі транснаціональної циркуляції є більш екстенсивними у просторі, більш інтенсивними за обсягом і більш пришвидшеними в часі, ніж попередні моделі транскордонного обміну. ЕҐ характеризується не тільки високим рівнем торгівлі, а й зростанням рівня прямих іноземних інвестицій та аутсорсингу, а також комплексним зв’язком фінансових трансакцій у просторі. Географія ЕҐ відрізняється значною нерівномірністю, тому що процеси глобальної інтеграції супроводжуються виробництвом певних способів виключення. Головними гравцями на полі ЕҐ в другій половині ХХ століття були США, Західна Європа та Японія, які панували у світовій торгівлі та інвестуванні впродовж цього періоду. Водночас великі частини земної кулі (головно в Африці, Південній Америці, Південній і Центральній Азії) залишалися маргіналами на ігровому полі ЕҐ. Під кінець ХХ століття баланс економічних сил в цьому аспекті був порушений внаслідок підвищення глобального статусу низки економік, що швидко зростали, насамперед Китаю та Індії [Tonkiss, 2012: p. 604].

У сучасній економічній соціології ЕҐ іноді справедливо ототожнюють з корпоративною або неоліберальною глобалізацією і схарактеризовують за такими основними рисами [Cavanagh, 2004: p. 34]:

- Стимулювання гіперзростання і необмежена експлуатація зовнішніх ресурсів і нових ринків з метою забезпечення паливом.
- Приватизація і коммодифікація суспільних послуг.
- Глобальна культурна й економічна гомогенізація та інтенсивне просування консьюмеризму.

- Інтеграція національних економік і проведення конверсії (перехід промислових підприємств з виробництва однієї продукції на виробництво якісно нової продукції).
- Корпоративне дерегулювання і необмежений рух капіталу через кордони.
- Драматичне посилення корпоративної концентрації.
- Демонтаж суспільної охорони здоров'я, чинних соціальних і енвайроментальних програм.
- Заміщення традиційних органів влади демократичних націй-держав і локальних громад глобальними корпоративними бюрократіями.

З огляду на транснаціональний характер глобалізації у XX столітті та зацікавленість у ній ТНК глобалізація економічної сфери стала предметом особливої турботи капіталістичної держави як політичного механізму диктатури монополій у США. Бо капіталістична держава виражає інтереси американських корпоративних гігантів, які є головними драйверами глобалізації в інтересах провідних капіталістичних держав. ТНК теж не залишаються в боргу перед державними керманічами США та інших країн глобальної Півночі, оскільки, як відзначає співробітник “Центру досліджень глобалізації” М. Таліано: “Транснаціональні корпорації нав’язують неоліберальний диктат, що доводить до зубожіння людей, а також “Вашингтонський консенсус” вдома і за кордоном. Приватизаційні програми розоряють населення в межах країни внаслідок скорочення соціальної сфери. Рівний доступ до охорони здоров'я і навчання припиняє своє існування. Промислова база переноситься в залежні маріонеткові держави, де прав людини та трудових прав майже зовсім не існує” [Taliano: 2020]. Незважаючи на проголошене невтручання держави в економіку в рамках неолібералізму, що діє під гаслом “вільного підприємництва” (“нехай роблять, що хочуть”), наразі всю політичну міць США кинуто на підтримку ТНК. З цією метою американський істеблішмент широко використовує завчасно створені у війсьній і повоєнній час і контрольовані ним міжнародні установи. У цьому контексті російський економіст М. Делягін відзначає: “США забезпечують свої інтереси шляхом домінування в ключових міжнародних організаціях: у військово-політичному плані це НАТО, в економічному — МВФ і Світовий банк, а також СОТ” [Делягин, 2019: с. 535].

Куди веде домінування США в МВФ, переконливо демонструють наслідки Реформації народного господарства в країнах “третього” світу і з “перехідною економікою” під проводом Фонду. Останній замість виконання своїх статутних обов’язків щодо надання допомоги занепокоєним державам у справі валютної стабілізації перебрав на себе функції структурної перебудови шляхом дифузії “вільних ринків” у згаданих країнах. На підставі аналізу понад 8500 сторінок нещодавно розсекречених документів з архівів МВФ і міністерства фінансів США, а також низки інтерв’ю з ключовими офіційними посадовими особами американські соціологи О. Кентикеленіс і С. Баб довели, що МВФ: 1) ігнорував чинні процедури зміни свого статусу і самовільно видозмінив оперативні норми МВФ [Kentikelenis, 2019: р. 1723]; 2) присвоїв собі право диктувати умови проведення реформ у “но-

вих ринкових країнах”, що дає привід розглядати його реформаторські зусилля як нелегітимні й такі, що діють всупереч мандатові МВФ [там же: р. 1724]. “Дифузія неолібералізму в усьому світі шляхом проведення реформ під мандатом МВФ не була прямим результатом ідеальних зрушень або технократичного завзяття, вона була результатом цілеспрямованої акції Сполучених Штатів та їхніх потужних союзників з переналаднання головного інституту глобального правління” [там же: р. 1750], — підкреслюють названі автори. Таким чином, МВФ став одним з головних драйверів нелегітимної глобалізації по-американськи.

Неоліберальні економічні експерименти в річищі безперспективного “наздоганяльного розвитку” важким тягарем лягли на плечі трудового народу в країнах, що розвиваються, і призвели до фантастичного збагачення сильних світу цього в західних розвинених країнах. У результаті глобалізації по-американськи багаті в країнах багатой Півночі стали ще багатшими, а бідні в країнах бідного Півдня — ще біднішими. На даний час близько 20% населення світу, які проживають у країнах “золотого мільярда” планети, контролюють 85% світового багатства, а решта 15% багатства припадають на частку 80% знедолених мешканців Землі, які проживають переважно у країнах “третього” світу [Nester, 2010: р. 148].

Відповідаючи на запитання, чому бідні в бідних країнах залишаються бідними, американський дослідник В. Нестер так описує причини цього явища в умовах ЕГ: “Майже всі країни третього світу є колишніми колоніями, що не досягли справжньої незалежності, а просто отримали більш витончену, але не менш ефективну форму експлуатації, яка називається “неоколоніалізмом”. Платтації, шахти й заводи, спочатку створені імперськими властями, часто залишаються в іноземних руках і, незважаючи ні на що, залишаються економічними анклавами або островами в межах колишніх колоній. Незначне, якщо це має місце, багатство з їхньої продукції перетікає вниз корінному населенню. Ті країни, які більшою мірою використовують свої орні землі для вирощування однієї або небагатьох товарних культур на експорт, часто закінчують імпортуванням здебільшого продовольства. Бідні країни залежать від ринків, фінансів, технологій, управлінської експертизи та зброї багатих країн. Країни ядра використовують цю “залежність”, стискаючи їх у лещатах економічного та політичного поневолення. Мультинаціональні корпорації (МНК) корумпують місцеві еліти через поділ прибутків з лідерами бізнесу в якості інвесторів і хабарі державним посадовим особам. Як наслідок місцеві еліти зраджують власні народи, продаючи свої країни і засвоюючи цінності та спосіб життя західників. Вони частіше відправляють свої гроші та дітей в надійні прихистки за кордоном, ніж залишають їх вдома. Підсумком цього є “розвиток недорозвиненості”, в якому МНК виконують ті самі функції в управлінні цими країнами, які раніше виконували старі колоніальні уряди” [Nester, 2010: р. 149].

Тотальний наступ держав і монополій у світі капіталу на життєві інтереси та права трудового народу ведеться під прикриттям безлічі пропагандистських міфів, що створюють гламурний імідж ринкового фундаменталізму і капіталістичного глобалізму. З цією метою апологети сучасної фази глобалізації порівнюють її зі Світовим океаном, бурхливі хвилі якого

рано чи пізно мають прибити всі човни світової економіки — і великі, і малі — до заповітного берега загального процвітання і щастя. Інтенсивне насадження глобалізаторської міфології в середовищі майбутніх потенційних жертв ЕГ зіграло далеко не останню роль у неоколонізації країн “третього світу” і з “перехідною економікою”.

Багато з названих міфів досі активно використовуються для “промивання мізків” на всіх континентах планети. Це покликано розвіяти сумніви людей у тому, що глобалізація втілює не тільки Добро, але й Зло, що вона несе вигоди одним і негаразди — іншим і розділяє людей планети Земля за майновим принципом на тих, хто виграв, і тих, хто програв внаслідок утвердження глобального капіталізму і в багатих, і в бідних країнах, що призводить до безпрецедентної нерівності в усьому світі й загрожує йому непередбачуваними наслідками в осяжному майбутньому. — Аж до революційних потрясінь на ґрунті протестів проти соціально-економічної диференціації. Першим кроком в цьому напрямку став масовий американський демократичний рух “99 відсотків проти 1 відсотка” під девізом “Захопи Вол-Стрит!”. На тлі бурхливих протестів проти різкої диференціації населення у світі капіталу дедалі більше дослідників сучасності доходять висновку, що головним досягненням нової хвилі глобалізації є розширення нерівності. “Дискурс ринкового лібералізму і політик лібералізації та приватизації зробив внесок у формування нової еліти — нової плутократії, що купує впливи в політичних та інтелектуальних процесах, котрі підривають демократичний процес” [Mullard, 2004: р. XIV], — підкреслюється в монографії британського дослідника М. Маларда “Політика глобалізації та поляризації”. Все це ставить на порядок денний як пріоритетне завдання соціологічної науки викриття антинаукових глобалізаторських міфологем, об’єктивний аналіз плюсів і мінусів ЕГ, яка має здійснюватися в інтересах усіх суб’єктів світової спільноти, а не тільки сильних світу цього.

На думку сербської дослідниці С. Тросич, економічна інтеграція в межах глобалізації є теоретичним концептом вільного руху товарів, послуг, праці та капіталу в світі без кордонів. Насправді вона неминуче справляє як позитивні, так і негативні впливи на її учасників. Порівняння позитивних і негативних наслідків ЕГ дає змогу проникнути в сутність цього складного і суперечливого процесу [Trosic, 2016: р. 109–110]:

Позитивними наслідками економічної глобалізації є:

- Збільшення торгівлі між державами.
- Поширення технологій.
- Полегшення і пришвидшення перевезень людей і товарів.
- Збільшення ліквідності капіталу.
- Посилення взаємозалежності між країнами та народами.
- Збільшення гнучкості корпорацій, що розширює їхні операції за кордоном.
- Надання споживачам ширшого вибору продукції за більш конкурентними цінами.

- Розширення здатності компаній забезпечувати інвестиції для виробництва товарів та надання послуг за максимально конкурентними цінами.
- Отримання компаніями доступу до більш широких ринків для продажу своїх товарів і послуг.
- Розширення можливостей компаній у використанні ресурсів в різних країнах з метою більш ефективного виробництва товарів і послуг за нижчими цінами.
- Значне розширення інвестиційних можливостей компаній.
- Зниження витрат завдяки анулюванню прикордонних мит і платежів.
- Генерування більш високих зайнятості й доходів.

Негативними наслідками ЕГ є:

- Порушення національного та індивідуального суверенітету такими міжнародними організаціями, як СОТ, СБ, МВФ тощо.
- Запровадження консюмеризму як способу життя, що орієнтований на матеріальні цінності, тобто на споживання як шлях до процвітання.
- Забруднення і завдання шкоди навколишньому середовищу.
- Зростання безробіття і зниження гарантій зайнятості.
- Розширення прірви між багатими і бідними.
- Посилення конкуренції між компаніями, що ставить в невідповідне становище менші компанії, які не мають достатніх ресурсів для конкурсування на глобальному рівні.
- Можливість для розвинених країн протидіяти розвитку слаборозвинених країн.
- Можливість поширення економічних спадів і криз з однієї країни на всю решту.

Серйозними перешкодами на шляху слаборозвинених країн до більшшої економічної інтеграції у межах ЕГ є також обмеження на пересування малокваліфікованої робочої сили та визнання “права на інтелектуальну власність”, що обмежує потік знань, ідей і технологій. У результаті названих протекціоністських обмежень вигоди глобалізації розподіляються несправедливо в рамках асиметричної структури, яка сприяє багатим і могутнім і ставить у несприятливе становище бідних і слабких [Trosic, 2016: p. 111].

Аналізуючи соціальні наслідки сучасних глобальних змін, Добренєков зазначає, що глобалізація — це, з одного боку, процес закономірної й необхідної інтеграції людства, який супроводжується зростанням якості та рівня життя населення, пришвидшенням економічного і політичного розвитку країн, активізацією обміну технологічними, науковими та культурними здобутками між різними країнами та народами. З іншого боку, в умовах економічного і військово-політичного панування Заходу глобалізація набула прозахідної ліберальної форми й обертається поглибленням прірви між багатим та розвиненим Заходом і відсталим незахідним світом. Вона супроводжується жорстким диктатом США та їхніх союзників, уніфікацією на-

ціонально-культурної самобутності народів, руйнуванням їхньої духовної ідентичності, знищенням національної державності, деморалізацією, цинізмом, культом споживання, стандартизацією та духовним спустошенням мешканців Землі [Добреньков, 2018: с. 34].

Підсумки ЕГ на рубежі двох століть переконливо довели, що обіцянки поліпшити соціально-економічне становище трудового народу у світі капіталу за рахунок зростання “економічного пирога” і “перетікання багатства зверху вниз” не мають нічого спільного з реальністю. Бо рух багатства в усьому світі здійснюється якраз у зворотному напрямку, в результаті чого багаті багатіють, а бідні бідніють. За прикладами далеко ходити не треба. Напередодні нового, 2020 року американське інформаційне агентство “Bloomberg” повідомило світ про те, що у 2019-му багатство 500 найбагатших людей у світі збільшилося на 25% (на 1,2 трлн дол.), а сукупна вартість їхнього майна за врахуванням зобов’язань досягла 5,9 трлн дол. У найбагатшій країні капіталістичного світу — США — найбагатші 0,1% населення зараз контролюють більшу частку національного “економічного пирога”, ніж у будь-коли від 1929 року. Абсолютними лідерами в гонитві за прибутком і багатством у США стали Марк Цукерберг (“Facebook Inc.”), який розбагатів 2019 року на 27,3 млрд дол., і Біл Гейтс (“Microsoft Corp.”), який розбагатів того самого року на 22,7 млрд дол. Загалом же 172 американські мільярдери додали до своїх незліченних багатств 500 млрд дол. [Metcalf, 2019].

На тлі нестримного зростання багатства “грошових мішків” Америки її народові доводиться дедалі тугіше затягувати паски, а десяткам мільйонів знедолених голодувати під егідою Статуті Свободи. Коли Р. Рейган прийшов до влади в США в 1980 році, у країні одна особа з кожних 50-ти залежала від отримання продовольчих талонів. Починаючи з 1977 року їх розподіляють безкоштовно майже серед усіх, на кого поширюються соціальні програми “Допомога сім’ям з дітьми-утриманцями” і “Дотаткова допомога малозабезпеченим”. Талони можна обмінювати в магазинах тільки на продтовари. Сьогодні від отримання цих талонів залежить один з 4 американців. До президентства Рейгана в США налічувалося 10 млн людей, що голодують, сьогодні — понад 50 млн. Серед них 25% становлять діти, які щоночі голодними відправляються спати. Близько чверті населення США не може купувати достатню кількість якісних продуктів харчування, необхідних для підтримання здоров’я. Багато студентів коледжів змушені копатися в смітєвих бункерах в пошуках залишків їстівних продуктів. Від продовольчої допомоги в цитаделі капіталізму в наші дні залежать не тільки багато “працюючих бідних”, які отримують заробітну плату за межею бідності, а й 25% американських військовослужбовців [Romanoff, 2019].

За свідченням кандидата у президенти США від Демократичної партії, сенатора Б. Сандерса, сьогодні “мільйони американців живуть в бідності та вмирають, тому що вони не в змозі користуватися послугами охорони здоров’я”. У зв’язку з цим він закликав збільшити податки на багатство таким чином, щоб зменшити статки мільярдерів у США наполовину впродовж наступних 15 років [Johnson, 2019]. Але цей заклик залишився “волянням у пустелі” в країні, де, як зазначає колишній міністр праці США, професор Школи державної політики Каліфорнійського університету в Берклі Р. Райх, подат-

ки на заробітну плату 2018 року становили 7,8% у національному доході, а на корпорації — лише 0,9% [Reich, 2019b]. Наприкінці 2019 року адміністрація Трампа оголосила про скорочення видатків на продталони для сімей, що голодують, на 5 млрд дол. — незважаючи на те, що сьогодні типове американське домогосподарство є біднішим, ніж було до початку глобальної фінансової кризи 2007-го [Reich, 2019a], що є наслідком несправедливого розподілу ВВП США між різними соціальними класами. За оцінками 2007 року, наведеними у “Всесвітній книзі фактів” ЦРУ, напередодні згаданої рецесії на частку вищих 10% домогосподарств у США припадало 30% доходів, на частку нижчих 10% — 2% [CIA, 2019]. В цьому контексті говорити про зменшення соціально-економічної поляризації в США внаслідок обіцяного “перетікання багатства зверху вниз” не доводиться.

Історія економічних вчень свідчить, що коли та чи інша економічна теорія доводить ту чи іншу країну до банкрутства, на зміну їй впроваджується нова теорія, здатна вивести народне господарство з кризи. Наприклад, після “Великої депресії” 1929–1933 років, що створила реальну загрозу подальшому існуванню капіталістичного світу, на зміну лібералізму прийшли кейнсіанська ідеологія і практика, що торували шлях до “славного повоєнного тридцятиріччя” або “золотого віку капіталізму”. На відміну від кейнсіанства, неолібералізм з переходом до нього капіталістичного світу не став стартовим майданчиком для нового “золотого століття” ні для країн глобальної Півночі, ні для країн глобального Півдня. Навпаки, в період пострадянського тридцятиріччя неолібералізм відіграв головну роль у зануренні економік як розвинених країн, так і країн “третього світу” і з “перехідною економікою”, в тому числі нашої країни, на “економічне дно”. “Україна, — справедливо відзначає президент Української асоціації Римського клубу В. Галасюк, — може на власному досвіді показати світові, як нав’язана нам неоліберальна ідеологія, що проросла в економічну політику, призвела до масштабних руйнівних наслідків: деіндустріалізації, нерівності, бідності та міграції населення, а також надмірної боргової залежності держави та звикання до паліативної макрофінансової допомоги” (цит. за: [Вайцзекер, 2019: с. V]).

Сьогодні, як визнано в Доповіді Римському клубу, підготовленій 36 його членами до 50-річного ювілею клубу в 2018-му, “поточна криза є також кризою глобального капіталізму”. “Світ знову перебуває у критичному становищі ... Ми повинні взяти під сумнів легітимність ідеалів матеріалістичного егоїзму, який є найпотужнішою рушійною силою у світі” [там же, 2019: с. VIII]. Але попри всі попередження стосовно того, що “капіталізм у відомій нам формі, із зосередженням на максимізації короткострокової вигоди, веде нас у неправильному напрямку” [там же, 2019: с. IX–X], сучасні мовлявці не збираються відмовлятися від неоліберальної парадигми, оскільки саме вона дозволила їм здійснити безпрецедентний перерозподіл доходів і багатства на свою користь за рахунок трудового народу. “Нові господарі життя” в усьому світі, в тому числі в Україні, говорячи словами Макса Вебера, збагачуються, щоб іти у владу, і йдуть у владу, щоб збагачуватись, — не турбуючись ні про подальшу долю країни, ні про перспективи виживання її населення. Тому подальше копіювання західного способу виробництва і

життя в надії на побудову нового “золотого віку капіталізму” виходить за межі здорового глузду і раніше чи пізніше заведе людство у глухий кут історії, а нашу країну приведе до колапсу. Це ставить на порядок денний усіх людей доброї волі пошук нової моделі ЕГ під гаслами сучасних альтерглобалістів: “Люди вищі за прибутки!” Інакше найближчим часом народонаселення Землі зіткнеться зі всесвітнім хаосом і соціальними потрясіннями з непередбачуваними наслідками.

Останні загрози стають дедалі імовірнішими у зв’язку з тим, що капіталістична економіка зазнала значної поразки у боротьбі з чумою ХХІ століття — коронавірусом COVID-19, який з кожним днем забирає все більше життів на всіх континентах планети. Найбільші втрати припадають на частку найбагатшої країни капіталістичного світу — США. Це свідчить про явну нездатність неоліберального фундаменталізму забезпечити право громадян на охорону здоров’я і життя. COVID-19 остаточно розвіяв міфи про переваги американської медицини. До речі, недавно у США вийшла друком книга “Смерть відчаю і майбутнє капіталізму”. Її автори — заслужений професор економіки Е. Кейс і лауреат Нобелівської премії з економіки А. Дитон, проаналізувавши різке зростання кількості “смертей відчаю” в США, включно із самогубствами, від передозування наркотиків та алкоголізму, серед білих американців середнього віку, дійшли висновку, що ключовими чинниками цього явища є корпоративна жадібність, нерівність у розподілі багатства та система охорони здоров’я, що стала “раковою пухлиною в серці економіки” [Case, 2020: p. 10].

Зіткнувшись із глобальною проблемою коронавірусу-19, США та їхні сателіти у Західній Європі, а також міжнародні організації забули про необхідність солідарних дій з метою її розв’язання у планетарному масштабі. Західні країни ігнорують заклики до об’єднання зусиль всіх держав і народів у боротьбі з цим небезпечним ворогом. Звернення країн периферійного капіталізму до країн Нового і Старого світу, а також до наднаціональних фінансово-економічних установ з проханням в нинішній критичній ситуації зменшити їм сплату непосильних зовнішніх боргів не зустрічають розуміння з боку СБ і МВФ. В наш час виплати більш ніж 60 країн світу своїм кредиторам перевершують їхні витрати на охорону здоров’я. Цілком зрозуміло, що в результаті боргового знекровлення більшість країн “третього” світу не мають змоги протистояти COVID-19 [Dearden, 2020]. Довідково: Гана витрачає майже в чотири рази більше коштів на обслуговування зовнішнього боргу, ніж на охорону здоров’я. Буркіна Фасо має лише 11 вентиляторів для легенів на 19 млн громадян. У Мозамбіку немає жодного відділення інтенсивної терапії. У Сьєрра-Леоні — тільки один лікар на 50 000 населення. На думку багатьох дослідників нинішньої системної кризи у світі капіталу, нездатність західної політичної еліти об’єднати зусилля народів у боротьбі з COVID-19 напередодні втягування світової економіки в чергову Велику Депресію свідчить про колапс капіталістичної глобалізації, початок деглобалізації сучасного світу і встановлення нового світового порядку.

Отже, з одного боку, ЕГ є природно-історичним, об’єктивним процесом, насамперед у сенсі міжнародного поділу праці, з іншого — ЕГ є суб’єктивним процесом формування глобальної капіталістичної економіки під егідою про-

відних західних держав, наднаціональних фінансово-економічних установ (перш за все СБ, МВФ та СОТ), транснаціональних корпорацій і банків. В наш час всі вони є головними драйверами сучасних планетарних процесів та агентами соціальних змін, які визначають форми й напрями глобалізації світової економічної сфери, а також кількісні та якісні параметри головних потоків глобальної економіки в межах країн “ядра”, напівпериферії та периферії в інтересах “сильних світу цього”. Останні мешкають в країнах “золотого мільярда” планети, вважаючи себе “центром” сучасної світ-системи, який ніби має природне право проводити політику “американізації” і “вестернізації” економіки в планетарному масштабі з метою забезпечення подальшого панування глобального неоліберального капіталізму в країнах, що розвиваються і з “перехідною економікою”. Це потребує адекватної відповіді останніх через розроблення та втілення в життя альтернативної парадигми суспільно-політичного і економічного розвитку в інтересах всіх держав і народів нинішньої світової цивілізації.

Емпіричний вимір ЕГ

Емпіричний вимір ЕГ безпосередньо пов’язаний із його концептуальним виміром, оскільки сам вибір індикаторів багато в чому залежить від теоретичної позиції дослідника щодо сутності глобалізаційних процесів і, звичайно, тих завдань, які він має виконати. Емпіричне вимірювання перебігу цих складних і суперечливих процесів і їхнього впливу на економіку та життєдіяльність різних соціальних класів/груп за умов глобального неоліберального капіталізму принципово важливе для ухвалення стратегічних рішень, розроблення внутрішньої та зовнішньої економічної політики, як і для багатьох інших видів аналізу сьогодення. Саме тому чимало науковців та аналітиків відповідних міжнародних організацій залучені до цієї непростой роботи. Як стверджують автори монографічного дослідження з питань вимірювання глобалізації, ці питання сьогодні є центральними і для академічного, і для бізнесового середовища, а також для ЗМІ та політичних кіл [Dreher, 2008: p. 25].

Оскільки ЕГ характеризує нові явища та процеси на глобальному і національному рівнях насамперед в економіці, головний масив індикаторів, що їх вимірюють, стосується економічної статистики. При цьому, на думку багатьох дослідників, не так просто виокремити суто економіко-глобалізаційні показники й чітко диференціювати їх від загальних макроекономічних індикаторів, таких як, наприклад, зростання ВВП чи експорту/імпорту товарів і послуг. Ми вважаємо, що це й не потрібно робити. Необхідно чітко розуміти сутність ЕГ і притаманні їй ознаки (економічна зв’язаність і взаємозалежність між різними регіонами та країнами, глобальні виробничі ланцюжки, мобільність капіталу та робочої сили, зростання чисельності й ролі ТНК/ТНБ, вільна торгівля, послаблення ролі профспілок і посилення трендів нестабільності й нерівності у сфері праці тощо), щоб відстежувати зміни відповідних показників для аналізу динаміки глобальних процесів. Ця динаміка ключових макроекономічних показників віддзеркалює зміни в економіці саме за умов ЕГ, тобто “оцифровує” її вплив на економічне життя

країн і світу. Адже ЕҐ — це не просто важливий сучасний соціальний феномен чи процес, яким неможливо знехтувати, це невіддільний реальний стан нинішнього економічного буття. І тому динаміка показників економічної та соціальної статистики як національного, так і світового рівня за часів ЕҐ (відлік яких для України та інших країн пострадянського простору розпочався від 1991 року) схарактеризовує за окремими параметрами зміни в економіці та суспільстві, що відбулися під впливом залучення до глобального капіталістичного простору. Те саме стосується і динаміки соціологічних показників. Тому моніторинг статистичних і соціологічних даних є водночас інструментом вимірювання як самого процесу ЕҐ, так і його соціальних та економічних наслідків, тобто впливу на життя країн і людей.

Загалом можна виокремити чотири різновиди емпіричного соціологічного вимірювання ЕҐ:

- 1) визначення сутності та ключових ознак ЕҐ (через опитування експертів, що досліджують питання глобалізації);
- 2) вивчення сприйняття громадянами окремих країн (зокрема, України) та світу характеру і наслідків ЕҐ (через національні й міжнародні соціологічні опитування, наприклад опитування Євробарометра або Міжнародної конфедерації профспілок);
- 3) соціологічні показники соціальних змін упродовж доби ЕҐ за даними соціологічних моніторингів (це — опосередковані показники ЕҐ, індикатори соціальних наслідків ЕҐ);
- 4) різноманітні індекси ЕҐ, розроблені як окремими дослідниками, так і групами аналітиків міжнародних організацій безпосередньо для вимірювання процесів глобалізації.

Експертні соціологічні опитування дозволяють за необхідності оцінити поширеність тих чи інших концептуальних трактовок ЕҐ, виявити дискусійні питання, окреслити проблеми, породжені глобалізацією та можливі шляхи їх розв'язання. Особливим різновидом емпіричного вимірювання і важливим джерелом інформації для аналізу сутності та ключових ознак ЕҐ є також контент-аналіз відповідних наукових текстів.

Спинімося детальніше на даних масових опитувань, безпосередньо націлених на з'ясування громадської думки щодо глобалізації. У 2008 році в межах спеціального проєкту Євробарометра (wave 69.2) було опитано 30 170 громадян 31 країни та територій (27 членів ЄС, троє країн-кандидатів і турецько-кіпріотська спільнота), які представляють більш як 453 млн жителів Європи, стосовно їхнього сприйняття глобалізації, її економічних, соціальних і культурних наслідків, впливу на бізнес, а також ролі ЄС у розв'язанні проблем, пов'язаних із глобалізацією [Eurobarometer, 2008].

На думку більшості опитаних, глобалізація потребує узагальнення правил на світовому рівні (64%), означає збільшення іноземних інвестицій у їхню країну (57%) і надає можливості для економічного зростання (56%). Проте стільки ж респондентів (56%) визнають і те, що вона збільшує соціальну нерівність. Загалом думки європейців щодо глобалізації розділилися: одні сприймають її як можливості, інші — як загрозу і негативні впливи, що потребують контролю і врегулювання. Так, шестеро із десяти (63%) вважали, що від глобалізації виграють лише компанії, а не громадяни. Радше

негативно люди сприймають і вплив глобалізації на інфляційні процеси (тих, хто не згоден із заявою, що “глобалізація захищає нас від підвищення цін”, було майже втричі більше, ніж тих, хто поділяє цю думку — 61% проти 22%). Тобто глобалізація торгівлі не сприймається як така складова ЄГ, що здатна протистояти інфляції, яка відіграє ключову роль для життєвого благополуччя європейців. Більш позитивно жителі європейських країн ставляться до культурних наслідків глобалізації (на думку 62% респондентів, вона дає змогу людям бути більш відкритими до зовнішніх культур; водночас, на думку 39% респондентів, вона становить загрозу національній культурі). Було зафіксовано і вельми амбівалентне ставлення до розуміння інтересів головних геополітичних/геоекономічних сил глобалізації: 37% населення вважали, що ЄС та США мають однакові інтереси щодо глобалізації, 41% дотримувалися іншої думки. Досить амбівалентне, хоч і з деякою перевагою позитивного ставлення, у європейців сприйняття впливу глобалізації на питання миру і допомоги найбіднішим країнам (з думкою, що “глобалізація сприяє миру у світі” погодилися 44% опитаних, а 39% — ні; з твердженням, що “глобалізація допомагає розвиватися біднішим країнам” були згодні 48% респондентів, а 36% — ні). Більш детально ознайомитися з розподілом громадської думки з цих питань залежно від країни проживання, віку, освіти, характеру зайнятості громадян, їхніх політичних орієнтацій, обізнаності стосовно ЄС тощо можна на вищезазначеному сайті. Наприклад, чим молодші респонденти і чим вищий рівень їхньої освіченості (чим довше вони навчалися), тим частіше вони вбачали у глобалізації джерело економічного росту і підкреслювали позитивні аспекти глобалізації економіки. Серед обізнаних щодо ЄС респондентів набагато менше тих, кому було важко давати відповіді на запитання стосовно сутності і впливу глобалізації, якщо порівнювати з відповідями погано обізнаних у цьому стосунку респондентів, серед яких кількість відповідей “не знаю” стосовно питань глобалізації сягала майже половини (44–46%).

Показово, що на запитання “Коли ви чуєте слово “глобалізація”, що спадає спочатку на думку?” четверо із десяти респондентів (41%) відповіли: “переїзд деяких компаній до країн, де робоча сила дешевша” (у попередніх опитуваннях Євробарометра у 2007-му і 2005 роках таку відповідь обрали дещо менше респондентів — 35% і 37% відповідно). Суттєво менші частки населення ідентифікують глобалізацію з можливостями відкриття нових торгових майданчиків для національних компаній або з іноземними інвестиціями або ж з посиленням конкуренції для національних компаній (відповідно 16%, 16% і 13%).

Цікаві думки зібрано і щодо таких тематичних блоків опитування, як “глобалізація і компанії” та “ЄС і глобалізація”. Поряд з усвідомленням певних позитивних результатів від ЄГ європейці вважають, що вона загрожує зайнятості та національним компаніям (43%). Водночас частка тих, хто сприймає її як хорошу можливість для компаній завдяки відкриттю нових ринків збуту, сягає 39%. Суттєві розбіжності в цих оцінках спостерігаються не тільки між країнами, а й між різними соціально-демографічними групами населення.

На думку семи із десяти європейців (72%), компанії переїжджають переважно для збільшення прибутку. Менш як п'ята частина громадян Євросоюзу (17%) вважають, що у компаній просто немає іншого вибору, якщо вони хочуть уникнути закриття. Це ще раз підтверджує поширену в масовій свідомості європейців думку, що від глобалізації виграють лише великі компанії, а не громадяни.

На тлі загальної амбівалентності свідомості європейських громадян і щодо глобалізації, і щодо ролі ЄС опитування виявило, що 44% європейських громадян вважають, що ЄС допомагає захищати їх від негативних результатів глобалізації (35% з цим не згодні), а кожен другий (48%) респондент згоден, що ЄС допомагає громадянам Європи збільшувати вигоди від позитивних результатів (31% з цим не згодні). І хоча громадяни європейських країн досить песимістичні щодо стану їхніх національних економік і не збігаються у своєму сприйнятті глобалізації, здається, вони переконані, що економіку ЄС загалом можна оцінити досить добре в зіставленні з рештою світу і вона є навіть більш динамічною, ніж американська економіка.

Україна, на жаль, ніколи не була залучена до проєктів Євробарометра з жодних питань, у тому числі з глобалізаційної тематики. Проте науковці Інституту соціології НАН України практично паралельно з аналітиками цього міжнародного дослідницького проєкту підготували свій інструментарій і проаналізували у 2006 і 2007 роках в межах щорічного соціологічного моніторингу українського суспільства стан масової свідомості громадян щодо розуміння і сприйняття глобалізації [Арсеєнко, 2011]. Українські соціологи добре усвідомлювали, що значна частка респондентів взагалі не знайома з глобалізаційною тематикою і навіть ознайомленим певною мірою з цими питаннями буде непросто визначати її сутність, наслідки та своє ставлення до процесів, що відбуваються. Для отримання достовірної інформації науковці за допомоги спеціальних запитань-фільтрів виокремлювали групи найбільш компетентних у цих питаннях громадян (таких виявилось 37% у 2006 році ($N = 1800$) і 40% у 2007-му ($N = 1800$), зокрема лише 4% добре обізнаних). Більш обізнаними були користувачі інтернету, ті, хто володіє англійською мовою, має вищу освіту, містяни, молодь і люди середнього віку.

Серед найбільш компетентних у питаннях глобалізації респондентів, за даними 2006 року, четверо з десяти розуміли її як неоліберальний проєкт ("підпорядкування інтересам США та економічно могутніх країн Заходу всіх інших країн світу" — 28%, "посилення ролі ТНК і наднаціональних організацій, які претендують на управління світом" — 10%, "вища стадія розвитку капіталізму — імперіалізм" — 3%), а більш ніж третина (36%) — як "різке посилення економічних, політичних, соціальних і культурних зв'язків між країнами світу". У 2007 році вісім з десяти (81%) найбільш компетентних у питаннях глобалізації респондентів вважали глобалізацію керованим процесом, тобто таким, на який певні рушійні сили (країни, міжнародні організації, суспільні рухи) можуть/здатні впливати у своїх інтересах. При виборі найбільш впливових стосовно глобалізаційних процесів трьох рушійних сил респонденти обрали ЄС (44%), США (35%) і тріаду СБ–МВФ–СОТ (28%).

Проте довіряли цим суб'єктам/учасникам глобалізації як таким, що впливають на неї в інтересах всього світового співтовариства, значно менше опитаних громадян (35%, 6% і 16%, відповідно). Загалом, на думку кожного другого "протоексперта" (53%), глобалізація призводить до перерозподілу багатства і доходів на користь багатих, а найбільші вигоди від глобалізації отримують насамперед фінансові ринки (36%), ТНК (35%) і США (32%). Стосовно міжнародної торгівлі як одного з проявів ЕГ майже семеро з десяти компетентних у питаннях глобалізації респондентів (67%) відповіли, що найбільшу вигоду від її розширення отримують розвинені капіталістичні країни, й тільки кожний десятий (12%) такими бенефіціарами назвав колишні соціалістичні країни, що стали на шлях розвитку ринкової економіки.

На думку обізнаних з глобалізаційної тематики респондентів, найбільш позитивний вплив глобалізація має на культурні обміни з іншими країнами (39%), економічне зростання (31%) і науково-технічний прогрес (31%). Найбільш негативно вона впливає на нерівність між багатими і бідними (34%) та навколишнє середовище (25%). У цьому плані оцінки українських громадян близькі до сприйняття позитивних і негативних наслідків глобалізації європейцями.

Безумовний інтерес становлять і відповіді наших співгромадян стосовно того, в яких сферах життя українського суспільства найбільш помітні прояви глобалізації, в якій сфері Україна може найбільш успішно конкурувати з іншими країнами світу або наскільки вигідним для респондента та його сім'ї буде посилення соціально-економічного впливу глобалізації на Україну [Арсеєнко, 2011: с. 149, 152, 159] тощо. На думку пересічних громадян, Україна у 2007-му була не готова до входження у глобальну економіку/глобальний соціально-економічний простір (так вважали 79% "протоекспертів"; 8%, тобто в десять разів менше респондентів мали протилежну думку). Цьому заважали, по-перше, політична нестабільність у країні (56%) і корумпованість політичних лідерів та топ-представників бізнесу (56% і 55% відповідно), по-друге, неконкурентоспроможність економіки та недостатній розвиток інфраструктури (транспорт, зв'язку) (39% і 33% відповідно), по-третє, науково-технічне відставання від розвинених країн (20%) та деякі інші причини. Як слушно зазначали автори розглядуваного дослідження, "імовірно, що респонденти під готовністю до глобалізації господарського життя України мають на увазі її гідне місце серед лідерів світової економіки, яке не може в даний час забезпечити їй низький рівень розвитку виробничих сил, розтрачений даремно за роки ринкових реформ економічний, науковий і соціальний потенціал" [Арсеєнко, 2011: с. 153]. Невипадково Україну, яка ще недавно належала до першої десятки найбільш промислово й науково розвинених країн Європи, вже через 16 років після відмови від соціалістичного устрою економіки та переходу на капіталістичні рейки господарювання кожний другий (52%) серед обізнаних у проблемах глобалізації респондентів оцінив у рамках сучасного світу не як розвинену й незалежну країну, а як країну, що розвивається.

Одним з останніх важливих міжнародних досліджень, безпосередньо присвячених оцінюванню наслідків ЕГ, стало глобальне опитування, проведене Міжнародною конфедерацією профспілок у 2017-му. Було опитано 15

728 респондентів, які представляють 3,9 млрд людей із 16 країн¹ або половину (53%) населення планети. Головний висновок цього масштабного проєкту, зафіксований у назві резюме підготовленої за результатами опитування аналітичної доповіді “Globalization is Failing People” (“Люди програють від глобалізації”), звучить вельми красномовно [International, 2017]. За даними Global Poll 2017, люди стурбовані глобальною кризою у сфері зайнятості, впадають у відчай й відчувають безвихідь через рівень своєї заробітної плати, бояться змін клімату і кібер-атак, вважають національні уряди не здатними діяти в інтересах людей.

Більшість опитаного населення переживає через такі проблеми у своїх країнах, як “втрата людьми роботи” (73%), “зростання нерівності між 1% найбагатших людей і рештою населення” (74%), “слабкість/послаблення або навіть скасуванням трудового законодавства” (61%) тощо. Майже четверо з десяти респондентів зазначили, що за останні два роки вони особисто або хтось із членів їхньої сім’ї набули досвід безробіття або скорочення робочих годин. Думки людей щодо гідної роботи в майбутньому поділилися: 58% респондентів вважають, що наступне покоління знайде гідну роботу, 44% — що ні. За останні два роки тільки в кожного п’ятого (20%) доходи перевищували рівень видатків на життя й залишилися на цьому рівні у третини (35%). Водночас у сім’ях майже кожного другого респондента (45%) доходи відставали від реальних витрат на життя. При оцінюванні свого фінансового становища відповіді респондентів розділилися порівну: у половини фінансове становище незадовільне (9% респондентів не мають достатньо грошей для базових потреб, таких як житло, їжа та електроенергія) або напружене (40% ледь вистачає грошей для задоволення базових потреб), в іншій половині — задовільний (44% мають не лише достатньо грошей для задоволення базових потреб, а й роблять невеликі заощадження) і добрий (7% мають достатньо грошей для базових потреб і можуть суттєво заощаджувати). Слід наголосити, що восьмеро з десяти опитаних у світі (80%; від 42% у Данії до 97% у Росії та 98% у Бразилії) вважають, що мінімальна заробітна плата у їхній країні недостатня для гідного життя.

Восьмеро з десяти (79%; від 62% у Данії до 89% у Росії, 92% у Бразилії та 95% у Гватемалі) впевнені, що нинішня економічна система діє в інтересах багатих і тільки 20% вважають її справедливою для більшості людей². Тобто не існує жодної країни, де більшість населення сприймала би цю систему як справедливу для більшості людей. З такою позицією повністю узгоджуються й інші оцінки респондентів, на думку яких 1% найбагатших людей та інтереси корпорацій мають занадто великий вплив на глобальну економіку

¹ Опитуванням було охоплено населення Аргентини, Бельгії, Бразилії, Канади, Китаю, Данії, Франції, Німеччини, Гватемали, Індії, Японії, Росії, Південної Африки, Південної Кореї, Великої Британії, США.

² За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології 2019 року, семеро з десяти опитаних українських громадян вважають, що економічна система в нашій країні діє тільки в інтересах багатих (71%) і тільки кожний десятий (11%) — що в інтересах більшості населення (18% респондентів не знали, як відповісти на це запитання).

(70% і 61% відповідно), а трудящі (working people), як і національні уряди — недостатній (71% і 52% відповідно). Як висновок, 85% опитаних вважають, що для забезпечення економічного зростання і загального процвітання правила глобальної економіки мають бути переписані.

Завдяки соціологічним опитуванням науковці можуть досліджувати як безпосередні, наведені вище показники сприйняття масовою свідомістю глобалізаційних процесів, так і опосередковані індикатори, зокрема індикатори соціальних наслідків капіталістичної глобалізації. До динаміки конкретних соціологічних показників соціальних змін за період ЕГ в українському суспільстві ми повернемося в останньому підрозділі нашої статті.

Незважаючи на складність і багатогранність процесів глобалізації аналітики провідних міжнародних організацій і науковці, що займаються цими проблемами, розробляють відповідні показники й інтегральні індекси для можливості комплексної оцінки феномену глобалізації, відстежування динаміки глобалізаційних процесів та порівняння досягнутих рівнів глобалізованості окремих країн і регіонів. Серед таких інститутів слід зазначити насамперед ООН та її спеціалізовані установи (особливо Конференцію ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) та Міжнародну організацію праці (МОП)), СБ, МВФ, Організацію економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Євростат тощо. Зокрема, аналітиками ОЕСР у 2005 і 2010 роках підготовлено два довідники, які дають концептуальне бачення і методологічне забезпечення для збирання статистичної інформації та розроблення індикаторів ЕГ [OECD, 2005; Measuring Globalisation OECD, 2010]. Вони здебільшого охоплюють суто економічні показники, такі як прямі іноземні й портфельні інвестиції, торгівля, економічна активність підприємств МНК, інтернаціоналізація науки і міжнародна дифузія технологій, глобальні вартісні ланцюжки як нова форма глобалізації тощо. Разом з цим в аналітичних довідниках ОЕСР висвітлено питання, які належать до більш широкого соціального контексту — знаннєвого, інвайронментального тощо.

ЮНКТАД, виходячи зі значущості глобалізації для розвитку людства, запровадив спеціальний проект, у межах якого постійно публікує аналітичні доповіді “Розвиток і глобалізація: Факти і цифри”. У виданні 2016 року, присвяченому Цілям сталого розвитку (до 2030 року), схваленим Генеральною асамблеєю ООН у 2015 році, Генеральний секретар ЮНКТАД М. Кітуї підкреслив актуальність і необхідність всебічного підходу до аналізу, який має враховувати не лише економічні, а й соціальні, інституціональні та екологічні чинники розвитку [Development, 2016: p. iii].

Серед науковців, що розробляють індекси глобалізації, слід назвати насамперед таких, як А. Дреєр зі Швейцарського економічного інституту (KOF Swiss Economic Institute, Zurich), Н. Гастон з австралійського Університету Бонд (Bond University, Australia) та П. Мартенс з Маастрихтського університету (Maastricht University, Netherlands), які написали у співавторстві спеціальну монографію “Вимірювання глобалізації. Оцінка її наслідків” [Dreher, 2008]. Дослідженням вимірювання глобалізації також ак-

тивно займалися К.-М. Апостоайє з Румунії, Т. Андерсен та Т.Т. Герберсон з Бонського інституту досліджень праці, Б. Локвуд та М. Редоано з Центру досліджень глобалізації та регіоналізму, Дж. Рандольф з Центру досліджень світових ринків та інші західні дослідники.

На сьогоднішній день найбільш значущими інструментами вимірювання ступеня глобалізованості економіки є кілька індикаторів: KOF індекс глобалізації (KOF Swiss Economic Institute); ATK/FP індекс глобалізації (з 2001 року щорічно публікується престижним журналом “Foreign Policy”); CSGR індекс глобалізації, розроблений Центром дослідження глобалізації та регіоналізму (CSGR); WMRC індекс глобалізації, запропонований у 2001 році Світовим ринковим дослідницьким центром (The World Market Research Centre); Маастрихтський індекс глобалізації MGI (автори — П. Мартенс та Д. Зивец, 2006). Всі зазначені індекси здебільшого зорієнтовані на економічний вимір глобалізації й розрізняються за низкою охоплених аспектів, кількістю базових показників, деякими методологічними й методичними підходами, а також кількістю країн, статистичні дані яких залучені до побудови індексу¹.

Група німецьких науковців із Бамберзького та Лейпцизького університетів, конструктивно осмислюючи багатовимірність глобалізації як феномену та концепту і творчо опрацювавши доробок своїх колег, застосували соціологічний підхід до вимірювання глобалізації. Соціологічний індекс глобалізації — GlobalIndex — охоплює економічні, соціотехнічні, культурні та політичні аспекти глобалізації й розширює відомі раніше індекси додатковими вимірами та індикаторами відповідно до соціологічного концепту глобалізації [Raab, 2008].

Оскільки об’єктом дослідження цієї статті є ЕГ, спинимося детальніше саме на індексі ЕГ, розробленому і розрахованому Швейцарським економічним інститутом в межах інтегрального KOF індексу глобалізації — KOFGI [KOF Globalisation Index, s.a.]. Він розроблений на підставі індексів економічної, соціальної та політичної глобалізації (що мають однакові вагові коефіцієнти — 33,3. Індекс ЕГ складається із субіндексів торговельної та фінансової глобалізації, індекс соціальної глобалізації — із субіндексів міжперсональної, інформаційної та культурної глобалізації, індекс політичної глобалізації субіндексів не має. Кожен із зазначених індексів охоплює кілька відповідних змінних. Індекс глобалізації KOF охоплює величезну базу даних з 1970 року до сьогодні (203 країни на 2017 рік). Дані індексу оновлюються щорічно й доступні для аналізу на вказаному вище сайті. Цей індекс було модифіковано двічі — у 2007 і 2018 роках. Остання, третя версія індексу відрізняється від версії 2007 року збільшенням кількості базових змінних (із 23 до 43, що дає змогу точніше виміряти глобалізацію згідно з

¹ Зокрема, індекс WMRC майже повністю сфокусований на економічному вимірі (90%) і дуже незначною мірою — на технологічному (5% — телефонний трафік і 5% — інтернет-трафік). Детальніше ознайомитися з методикою побудови цих та інших індексів глобалізації можна у відповідних публікаціях [Apostoaie, 2011; Dreher, 2008; Gygli, 2019].

прийнятою концепцією¹), введенням в межах індексу ЕГ окремого індексу фінансової глобалізації, розрізненням глобалізації де-юре і де-факто, удосконаленням визначення вагових коефіцієнтів [Gugli, 2019]. Індекс глобалізації де-факто вимірює наявні потоки та різновиди міжнародної активності, а глобалізація де-юре — відповідні інституціональні правила, що регулюють ці потоки і діяльність. Показники де-юре і де-факто розраховуються по кожній складовій КОФ індексу глобалізації, загальний індекс глобалізації об'єднує відповідні де-факто і де-юре індикатори. Структуру індексу ЕГ відображено у таблиці 1. Із структурою загального КОФ індексу глобалізації можна ознайомитися на сайті Інституту або у статті швейцарських і німецьких дослідників [Gugli, 2019].

Таблиця 1

Структура індексу ЕГ, розробленого Швейцарським економічним інститутом в межах інтегрального КОФ індексу глобалізації

<i>Індекс глобалізації, де-факто</i>	<i>Ваговий коефіцієнт</i>	<i>Індекс глобалізації, де-юре</i>	<i>Ваговий коефіцієнт</i>
Економічна глобалізація	33,3	Економічна глобалізація	33,3
Торгова глобалізація	50,0	Торгова глобалізація	50,0
Торгівля товарами	38,5	Правила торгівлі	25,8
Торгівля послугами	45,1	Торгові податки	25,3
Диверсифікація торговельних партнерів	16,4	Тарифи	25,4
		Торговельні угоди	23,5
Фінансова глобалізація	50,0	Фінансова глобалізація	50,0
Прямі іноземні інвестиції	27,3	Інвестиційні обмеження	32,2
Портфельні інвестиції	16,9	Відкритість рахунків руху капіталів	38,7
Міжнародний борг	25,7		
Міжнародні резерви	3,2	Міжнародні інвестиційні угоди	29,1
Міжнародні платежі по доходах	26,9		

У таблиці 2 наведено індекси глобалізації України з 1991 по 2017 рік. Динаміка індикаторів ЕГ свідчить про значне посилення ступеня глобалізованості української економіки — у 3,6 раза. Загальний індекс глобалізованості країни виріс у 2,5 раза, індекс політичної глобалізованості — у 2,2 раза, соціальної — найменше, у 1,7 раза. І хоча саме ЕГ є визначальним різновидом глобалізаційних процесів, її індекс, як і на початку увіходження України в глобальний економічний простір, залишається сьогодні найнижчим серед трьох складових інтегрального індексу глобалізації. Найвищі бали експерти дали політичній глобалізації нашої країни.

¹ Глобалізація, на думку розробників цієї версії індексу, описує процес створення мереж зв'язків між акторами незалежно від місця їх розташування і дистанції між ними, пов'язуючи різноманітні потоки людей, капіталу, товарів, інформації, ідей тощо. Глобалізація — це процес, що розмиває національні кордони, інтегрує національні економіки, культури, технології, управління і продукує складні відносини множинної взаємозалежності.

Таблиця 2

**Індекси глобалізації України,
розраховані Швейцарським економічним інститутом**

Індекси глобалізації	1991	1994	2000	2004	2010	2013	2014	2017
Індекс глобалізації	33,3	44,9	62,6	64,2	71,6	73,7	73,4	74,9
Індекс економічної глобалізації	17,9	27,8	58,6	52,3	61,6	61,8	61,7	65,0
Індекс соціальної глобалізації	41,5	43,0	49,6	56,2	66,6	71,9	71,3	70,4
Індекс політичної глобалізації	40,6	63,8	79,5	84,2	86,6	87,2	87,2	89,2

Незважаючи на зафіксований тренд зростання глобалізованості української економіки і країни в цілому, жодний із наведених індикаторів не віддзеркалює повністю реальність, а тим паче не показує, як змінилося життя людей за цей час, хто виграв, а хто опинився у скрутному становищі за часи капіталізації української економіки та її залучення до глобального економічного простору. Для отримання максимально можливої об'єктивної картини змін у суспільстві за умов ЕГ необхідно комплексно аналізувати статистичні і соціологічні дані.

(Далі буде)

Джерела

- Арсеенко, А.Г., Малюк, А.Н., Толстых, Н.В. (2011). *Вызовы глобализации и Украина*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Бек, У. (2001). *Что такое глобализация?* Москва: Прогресс–Традиция.
- Вайцекер, Е.У. фон, Війкман, А. (2019). *Come On! Капіталізм, недалекоглядність, населення і руйнування планети. Доповідь Римського клубу*. Київ: Самміт–Книга.
- Владимиров, А.А., Зеленов, Л.А., Степанов, Е.И. (2010). *Современная глобализация: Состояние и перспективы*. Москва: ЛЕНАНД.
- Делягин, М.Г. (2019). *Конец эпохи: осторожно, двери открываются! Т. 1: Общая теория глобализации*. Москва: ИПРОГ, Книжный мир.
- Добреньков, В.И., Рахманов, А.Б. (2014). *Социология глобализации*. Москва: Академический проспект.
- Добреньков, В.И. (2018). *Глобализация: сущность, проявления и социальные последствия*. Москва: Академический проспект.
- Корецкий, В.А., Халиков, М.С. (2017). *Социология глобальных процессов*. Москва: Академический проспект.
- Манн, М. (2018). *Источники социальной власти. Т. 4: Глобализация, 1945–2011 годы*. Москва: Дело.
- Маркс, К., Энгельс, Ф. (1979). *Маніфест Комуністичної партії*. Київ: Вид-во політичної літератури.
- Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів* (2009). Харків: Школа.
- Терборн, Й. (2015). *Мир: Руководство для начинающих*. Москва: ИД Высшей школы экономики.
- Хобсбаум, Э. (2013). Предисловие. В: К. Маркс, Ф. Энгельс, *Манифест Коммунистической партии* (сс. 6–28). Москва: Common place.
- Apostoaia, M.C. (2011). Measuring Economic Globalization — Facts and Figures. In: *The Annals of The “Stefan cel Mare” University of Suceava. Fascicle of The Faculty of Economics and Public Administration*, 2 (14), 99–109.

- Bockman, J. (2015). Socialist Globalization against Capitalist Neocolonialism: The Economic Ideas behind the New International Economic Order. *Humanity*, Spring, 109–128.
- Case, A., Deaton, A. (2020). *Deaths of Despair and the Future of Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Cavanagh, J., Mander, J. (Eds.) (2004). *Alternatives to Economic Globalization [A Better World Is Possible]*. San Francisco, CA: Berrett-Koehler Publishers.
- CIA. *The World Factbook* (2016). Retrieved from: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/222.html#US>
- Cohen, R., Kennedy, P. (2000). *Global Sociology*. New York: New York University Press.
- Collins Cobuild English Dictionary (1997). London: Harper Collins Publishers.
- Dearden, N. (2020). *Don't Delay Developing World Debt – Cancel It*. Retrieved from: <https://www.commondreams.org/views/2020/04/27/dont-delay-developing-world-debt-cancel-it>
- Development and Globalization: Facts and Figure*. UNCTAD (2016). Retrieved from: <https://stats.unctad.org/Dgff2016/DGFF2016.pdf>
- Dreher, A., Gaston, N., Martens, P. (2008). *Measuring Globalisation. Gauging Its Consequences*. S.l.: Springer. DOI: 10.1007/978-0-387-74069-0
- Eurobarometer standard 69. 2. The Europeans and globalisation* (2008). Retrieved from: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb69/eb69_globalisation_en.pdf
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., Sturm, J.-E. (2019). The KOF Globalisation Index – revisited. *The Review of International Organizations*, 14, 543–574. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09357-x>
- International Trade Union Confederation Global Poll* (2017). Retrieved from: <https://www.ituc-csi.org/ituc-global-poll-2017?lang=en>
- Johnson, J. (2019). *World's 500 Richest People Gained \$1.2 Trillion in Wealth in 2019: Analysis*. Retrieved from: https://www.commondreams.org/news/2019/12/27/worlds-500-richest-people-gained-12-trillion-wealth-2019-analysis?cd-origin=rss&utm_term=AO&utm_campaign=Daily%20Newsletter&utm_content
- Kentikelenis, A.E., Babb, S. (2019). The Making of Neoliberal Globalization: Norms Substitutions and the Politics of Clandestine Institutional Change. *American Journal of Sociology*, 124 (6), 1720–1762.
- KOF Globalisation Index* (s.a.). Retrieved from: <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>
- Measuring Globalisation: OECD Economic Globalisation Indicators* (2010). Retrieved from: <https://doi.org/10.1787/9789264084360-en>
- Measuring Globalisation: OECD Handbook on Economic Globalisation Indicators* (2005). Retrieved from: <https://doi.org/10.1787/9789264108103-en>
- Metcalfe, T., Witzig, J. (2019). *World's Richest Gain \$1.2 Trillion in 2019 as Jeff Bezos Retains Crown*. Retrieved from: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-12-27/world-s-richest-gain-1-2-trillion-as-kylie-baby-sharks-prosper>
- Mullard, M. (2004). *The Politics of Globalization and Polarisation*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Nester, W.R. (2010). *Globalization, Wealth, and Power in the Twenty-first Century*. New York: Palgrave Macmillan.
- Raab, M. et al. (2008). GlobalIndex. A Sociological Approach to Globalization Measurement. *International Sociology*, 23 (4), 596–631.
- Reich, R. (2019a). *How Trump has betrayed the working class*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/dec/22/trump-wants-to-be-champion-of-the-working-class-but-with-tax-cuts-for-the-rich-it-doesnt-add-up>
- Reich, R. (2019a). *Trump Has One Glaring Weakness*. Retrieved from: <https://www.truthdig.com/articles/robert-reich-trump-has-one-glaring-weakness/>

- Romanoff, L. (2019). *The Richest Country's Empty Plates. 50 Million Hungry Americans*. Retrieved from: <https://www.globalresearch.ca/richest-country-empty-plates/5698008?print=1>
- Schaeffer, R. (2003). *Understanding Globalization. The Social Consequences of Political, Economic, and Environmental Change*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- Stiglitz, J.E., Sen, A., Fitoussi, J.-P. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Paris: Sorbonne.
- Taliano, M. (2020). *Permanent War and Poverty or Widespread Truth Awareness?* Retrieved from: <https://www.globalresearch.ca/permanent-war-poverty-widespread-truth-awareness/5700389>
- Tonkiss, F. (2006). *Contemporary Economic Sociology: Globalization, production, inequality*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Tonkiss, F. (2012). Economic globalization. In: *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization* / Ed. by G. Ritzer (pp. 604–611). S.l.: Blackwell Publishing Ltd.
- Trosic, S.J. (2016). Economic globalization – advantages and disadvantages: The place of Serbia and Japan in the globalized world. In: *Globalized World: Advantage or Disadvantage* (pp. 108–122). Belgrade: Institute of International Politics and Economics; Kyoto: Global Resource Management, Doshisha University; Novi Sad: Mala knjiga.

Отримано 24.07.2020

References

- Apostoaia, M.C. (2011). Measuring Economic Globalization – Facts and Figures. In: *The Annals of The "Stefan cel Mare" University of Suceava. Fascicle of The Faculty of Economics and Public Administration*, 2 (14), 99–109.
- Arseenko, A.G., Maliuk, A.N., Tolstykh, N.V. (2011). *Challenges of Globalization and Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Арсєнко 2011].
- Beck, U. *What is Globalization?* (2001). [In Russian]. Moscow: Progress–Tradition. [= Бек 2001].
- Bockman, J. (2015). Socialist Globalization against Capitalist Neocolonialism: The Economic Ideas behind the New International Economic Order. *Humanity*, Spring, 109–128.
- Case, A., Deaton, A. (2020). *Deaths of Despair and the Future of Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Cavanagh, J., Mander, J. (Eds.) (2004). *Alternatives to Economic Globalization [A Better World Is Possible]*. San Francisco, CA: Berrett-Koehler Publishers.
- CIA. *The World Factbook* (2016). Retrieved from: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/222.html#US>
- Cohen, R., Kennedy, P. (2000). *Global Sociology*. New York: New York University Press.
- Collins Cobuild English Dictionary* (1997). London: Harper Collins Publishers.
- Dearden, N. (2020). *Don't Delay Developing World Debt – Cancel It*. Retrieved from: <https://www.commondreams.org/views/2020/04/27/dont-delay-developing-world-debt-cancel-it>
- Deliagin, M. G. (2019). *The End of Era: Caution: the doors are opening! Vol. 1: General Theory of Globalization*. [In Russian]. Moscow: IPROG, Book World. [= Делягин 2019].
- Development and Globalization: Facts and Figure. UNCTAD* (2016). Retrieved from: <https://stats.unctad.org/Dgff2016/DGFF2016.pdf>
- Dobrenkov, V.I. (2018). *Globalization: Entity, Manifestations, and Social Consequences*. [In Russian]. Moscow: Akademicheskii prospect. [= Добренков 2018].
- Dobrenkov, V.I., Rakhmanov, A.B. (2014). *The Sociology of Globalization*. [In Russian]. Moscow: Academic Prospect. [= Добренков 2014].
- Dreher, A., Gaston, N., Martens, P. (2008). *Measuring Globalisation. Gauging Its Consequences*. S.l.: Springer. DOI: 10.1007/978-0-387-74069-0

Eurobarometer standard 69. 2. The Europeans and globalisation (2008). Retrieved from: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb69/eb69_globalisation_en.pdf

Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., Sturm, J.-E. (2019). The KOF Globalisation Index – revisited. *The Review of International Organizations*, 14, 543–574. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09357-x>

Hobsbawn, E. (2013). Introduction. In: K. Marx, F. Engels, *The Manifest of Communist Party* (pp. 6–28). [In Russian]. Moscow: Common place. [= Хобсбаум 2013].

International Trade Union Confederation Global Poll (2017). Retrieved from: <https://www.ituc-csi.org/ituc-global-poll-2017?lang=en>

Johnson, J. (2019). *World's 500 Richest People Gained \$1.2 Trillion in Wealth in 2019: Analysis*. Retrieved from: https://www.commondreams.org/news/2019/12/27/worlds-500-richest-people-gained-12-trillion-wealth-2019-analysis?cd-origin=rss&utm_term=AO&utm_campaign=Daily%20Newsletter&utm_content

Kentikelenis, A.E., Babb, S. (2019). The Making of Neoliberal Globalization: Norms Substitutions and the Politics of Clandestine Institutional Change. *American Journal of Sociology*, 124 (6), 1720–1762.

KOF Globalisation Index (s.a.). Retrieved from: <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html>

Koretskii, V.A., Khalikov, M.S. (2017). *The Sociology of Global Processes*. [In Russian]. Moscow: Akademicheskii prospect. [= Корецкий 2017].

Mann, M. (2018). *The Sources of Social Power. Vol.: 4. Globalizations, 1945–2011*. [In Russian]. Moscow: Dielo. [= Манн 2018].

Marx, K., Engels, F. (1979). *The Manifest of Communist Party*. [In Ukrainian]. Kyiv: Publishing House of Political Literature. [= Маркс 1979].

Measuring Globalisation: OECD Economic Globalisation Indicators (2010). Retrieved from: <https://doi.org/10.1787/9789264084360-en>

Measuring Globalisation: OECD Handbook on Economic Globalisation Indicators (2005). Retrieved from: <https://doi.org/10.1787/9789264108103-en>

Metcalfe, T., Witzig, J. (2019). *World's Richest Gain \$1.2 Trillion in 2019 as Jeff Bezos Retains Crown*. Retrieved from: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-12-27/world-s-richest-gain-1-2-trillion-as-kylie-baby-sharks-prosper>

Modern Explanatory Dictionary of Ukrainian Language: 100 000 words (2009). [In Ukrainian]. Kharkiv: Shkola. [= Сучасний тлумачний словник 2009].

Mullard, M. (2004). *The Politics of Globalization and Polarisation*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.

Nester, W.R. (2010). *Globalization, Wealth, and Power in the Twenty-first Century*. New York: Palgrave Macmillan.

Raab, M. et al. (2008). GlobalIndex. A Sociological Approach to Globalization Measurement. *International Sociology*, 23 (4), 596–631.

Reich, R. (2019a). *How Trump has betrayed the working class*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/dec/22/trump-wants-to-be-champion-of-the-working-class-but-with-tax-cuts-for-the-rich-it-doesnt-add-up>

Reich, R. (2019b). *Trump Has One Glaring Weakness*. Retrieved from: <https://www.truthdig.com/articles/robert-reich-trump-has-one-glaring-weakness/>

Romanoff, L. (2019). *The Richest Country's Empty Plates. 50 Million Hungry Americans*. Retrieved from: <https://www.globalresearch.ca/richest-country-empty-plates/5698008?print=1>

Schaeffer, R. (2003). *Understanding Globalization. The Social Consequences of Political, Economic, and Environmental Change*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.

Stiglitz, J.E., Sen, A., Fitoussi, J.-P. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Paris: Sorbonne.

Taliano, M. (2020). *Permanent War and Poverty or Widespread Truth Awareness?* Retrieved from: <https://www.globalresearch.ca/permanent-war-poverty-widespread-truth-awareness/5700389>

Therborn, G. (2015). *The World: A Beginner's Guide*. [In Russian]. Moscow: Publishing House of High School of Economics. [= Терборн 2015].

Tonkiss, F. (2006). *Contemporary Economic Sociology: Globalization, production, inequality*. Abingdon, Oxon: Routledge.

Tonkiss, F. (2012). Economic globalization. In: *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization* / Ed. by G. Ritzer (pp. 604–611). S.I.: Blackwell Publishing Ltd.

Trosic, S.J. (2016). Economic globalization – advantages and disadvantages: The place of Serbia and Japan in the globalized world. In: *Globalized World: Advantage or Disadvantage* (pp. 108–122). Belgrade: Institute of International Politics and Economics; Kyoto: Global Resource Management, Doshisha University; Novi Sad: Mala knjiga.

Vladimirov, A.A., Zelenov, L.A., Stepanov, E.I. (2010). *Modern Globalization. State and Perspectives*. [In Russian]. Moscow: LENAND. [= Владимирів 2010].

Weizsacker, E.U. von, Wijkman, A. *Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. A Report to the Club of Rome* (2019). [In Ukrainian]. Kyiv: Summit–Knyha. [= Вайцзекер 2019].

Received 24.07.2020

ТЕТЯНА ПЕТРУШИНА, АНАТОЛІЙ АРСЕЄНКО

Соціологічний вимір економічної глобалізації: світові тренди та українські реалії

Перша частина.

Теоретичний та емпіричний виміри економічної глобалізації

Глобалізація залишається найпоширенішим і досить суперечливим концептом в сучасному соціальному дискурсі. В межах теоретико-концептуального соціологічного виміру автори проаналізували сутність економічної глобалізації (ЕГ) як її визначального типу. Вони дослідили глобалізацію як об'єктивний процес (насамперед міжнародного поділу праці) та суб'єктивний процес формування глобальної капіталістичної економіки під егідою провідних західних держав, наднаціональних фінансово-економічних установ (насамперед СБ і МВФ) і ТНК. Як головні драйвери глобалізації, вони визначають її форми та напрямки в інтересах "ядра" глобального капіталізму. В межах емпіричного соціологічного виміру ЕГ (що передбачає вимірювання різноманітних проявів як самого процесу ЕГ, так і його соціальних наслідків) особливу увагу автори приділили аналізу соціальних змін в українському суспільстві. На думку авторів, капіталізація вітчизняної економіки, що відбувалася паралельно із залученням України до глобального економічного простору, призвела до деградації народного господарства, значного погіршення життєвого рівня більшості громадян, створення антисоціальної держави, атрибутом якої стала системна криза. Для доказу цих висновків автори на підставі вивчення численних вітчизняних та іноземних джерел проаналізували динаміку головних макроекономічних і соціологічних показників життя українського суспільства майже за 30 років дрейфу на узбіччя глобального капіталістичного світу. Автори зосередилися на дослідженні восьми принципових напрямів соціальних змін: деіндустріалізації економіки, її глобальної конкурентоспроможності та інноваційності, динаміки ВВП, зайнятості, доходів і добробуту населення, соціально-економічної нерівності, боргової залежності та деградації української науки.

Проведений аналіз показує необхідність відмови від неоліберальної парадигми розвитку і пошуку альтернативних, більш справедливих моделей ЕГ.

Ключові слова: економічна глобалізація, драйвери економічної глобалізації, соціологічний вимір глобалізації, соціальні зміни, українське суспільство

ТАТЬЯНА ПЕТРУШИНА, АНАТОЛИЙ АРСЕЕНКО

Социологическое измерение экономической глобализации: мировые тренды и украинские реалии

Первая часть.

Теоретическое и эмпирическое измерения экономической глобализации

Глобализация остается наиболее распространенным и довольно противоречивым концептом в современном социальном дискурсе. В рамках теоретико-концептуального социологического измерения авторы проанализировали сущность экономической глобализации (ЭГ) как ее определяющего вида. Они исследовали глобализацию как объективный процесс (в первую очередь международного разделения труда) и субъективный процесс формирования глобальной капиталистической экономики под эгидой ведущих западных государств, наднациональных финансово-экономических учреждений (прежде всего ВБ и МВФ) и ТНК. Как главные драйверы глобализации, они определяют ее формы и направления в интересах “ядра” глобального капитализма. В рамках эмпирического социологического измерения ЭГ (который предполагает измерение различных проявлений как самого процесса ЭГ, так и его социальных последствий) особое внимание авторы уделили анализу социальных изменений в украинском обществе. По мнению авторов, капитализация отечественной экономики, которая проходила параллельно с вхождением Украины в глобальное экономическое пространство, привела к деградации народного хозяйства, значительному ухудшению жизненного уровня большинства граждан, созданию антисоциального государства, атрибутом которого стал системный кризис. Для доказательства этих выводов авторы на основании изучения многочисленных отечественных и иностранных источников проанализировали динамику основных макроэкономических и социологических показателей жизни украинского общества почти за 30 лет дрейфа на обочину глобального капиталистического мира. Авторы сосредоточились на исследовании восьми принципиальных направлений социальных изменений: деиндустриализации экономики, ее глобальной конкурентоспособности и инновационности, динамики ВВП, занятости, доходов и благосостояния населения, социально-экономического неравенства, долговой зависимости и деградации украинской науки. Проведенный анализ показывает необходимость отказа от неоліберальної парадигми розвитку і пошука альтернативних, більш справедливих моделей ЕГ.

Ключевые слова: экономическая глобализация, драйверы экономической глобализации, социологическое измерение глобализации, социальные изменения, украинское общество

TETIANA PETRUSHYNA, ANATOLII ARSEIENKO

Sociological dimension of economic globalization: world trends and Ukrainian realities

First part. Theoretical and empirical dimensions of economic globalization

Globalization remains the most common and quite controversial concept in modern social discourse. Within the theoretical and conceptual sociological dimension, the authors analyzed the essence of economic globalization (EG) as its defining type. They studied globalization as an objective process (first of all, the international division of labour) and the subjective process of

forming a global capitalist economy under the auspices of leading Western countries, supranational financial and economic institutions (primarily the World Bank and the IMF), TNCs. As the main drivers of globalization, they determine its forms and directions in the interests of the “core” of global capitalism. Within the empirical sociological dimension of EG (which involves measuring the various manifestations of the EG process itself as well as its social consequences), the authors paid particular attention to the analysis of social changes in Ukrainian society. The capitalization of the Ukrainian economy, which took place in parallel with Ukraine’s entry into the global economic space, led to degradation of the national economy, significant deterioration of living standards of most citizens, creation of anti-social state with the systemic crisis as its main attribute. To prove these conclusions, the authors analyzed the dynamics of the principal macro-economic and sociological indicators of Ukrainian society’s life for almost 30 years of drift to the roadside of the global capitalist world, based on the study of numerous domestic and foreign sources. The authors focused on the research of eight critical areas of social changes: deindustrialization of the economy, global competitiveness and innovation, GDP dynamics, employment, income and welfare of the population, socioeconomic inequality, debt dependence and degradation of Ukrainian science. The analysis shows the need to abandon the neoliberal paradigm of development and search for the alternative, more fair models of EG.

Key words: economic globalization, drivers of economic globalization, sociological dimension of globalization, social changes, Ukrainian society

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

GULBARSHYN CHEPURKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

gichepurko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7540-5174>

Глобальні ризики та їхні системні наслідки¹

Взаємозалежність країн світу проявляється у глибині впливу окремих подій або явищ на людство в цілому — незалежно від державного устрою, етнічної або расової належності, віросповідання тощо. Такими подіями та явищами можуть бути: стихійні лиха, хакерські атаки, безробіття, старіння населення і т.ін. У цьому контексті вельми актуальним є дослідження феномену глобальних ризиків та їхніх потенційних системних наслідків.

Дослідженню питань глобальних ризиків приділяють досить багато уваги в сучасній науці. На фундаментальному рівні та на рівні практичної реалізації питання ідентифікації та систематизації глобальних ризиків, їх кількісного оцінювання та управління ними є предметом дослідження багатьох наук. Аналізу таких явищ, як виклики глобалізованому суспільству, суперечності та ризики, пов'язані з особливостями сучасного етапу його розвитку, присвячені роботи провідних науковців [Бек, s.a.; Бек, 2000; Елліотт, 2002; Лукьяненко, 2013; Перроу, 2011; Тойнбі, 2006; та ін.]. Вивченню глобальних тенденцій присвячені праці шерегу вітчизняних авторів — Н.В. Белікової, М.О. Кизима, В.В. Кулішова, А.В. Линенко, В.В. Петрушевської, Л.О. Петкової та багатьох інших [Белікова, 2012; Кизим, Проноза, Белікова, 2010; Кулішов, 2013; Линенко, Герценко, 2012; Петрушевська, 2014; Петракова, 2013]. Однак дедалі масштабнішого характеру за останні

¹ Статтю підготовлено у рамках виконання наукової роботи Інституту соціології НАН України “Системні ризики нестабільного суспільства: бідність, соціальна напруженість, культурна інволюція” за бюджетною програмою “Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень”.

роки набуває проблема впливу глобальних ризиків на життєдіяльність різних країн, що зумовлює необхідність дослідження глобальних тенденцій як джерела деструктивних чинників.

У ризикології розроблено багатокритерійну класифікацію ризиків, яка дає змогу ідентифікувати їх, виявивши ризикопороджувальні фактори та взаємозв'язок між ними [Коломиец, 2014]. Це створює можливості для ефективного застосування відповідних методів та прийомів управління ризиками. Залежно від рівня загальності критеріїв і / або характеристик ризику класифікації ризиків поділяють на загальну класифікацію та специфічні класифікації ризику. Критеріями для загальної класифікації ризиків є найзагальніші, властиві всім різновидам ризиків характеристики. В рамках загальної класифікації критеріями можуть бути: джерела, чинники (середовище виникнення) або причини (природа) небезпеки / збитків; об'єкти, уразливі до небезпеки; масштаби / рівні небезпеки / наслідків; залежність від часового чинника; типовість або регулярність реалізації ризику; наслідки реалізації ризику; взаємодія з іншими ризиками; величина / масштаб ризику; можливість свободи вибору за умов ризику; вимірюваність та прогнозованість ризику [Классификация рисков, s.a.].

Аналізуючи виникнення ризикопороджувальних чинників, а також виходячи з таких критеріїв, як масштаби, рівень небезпеки, наслідки та географічне охоплення, ризики класифікують як:

- *глобальні ризики*, що виникають під впливом факторів мегарівня, зокрема непередбачуваних змін світового господарського середовища;
- *регіональні ризики*, зумовлені невизначеностями у функціонуванні групи країн, регіону;
- *ризики макрорівня*, які продукуються відповідними факторами;
- *галузеві ризики*, які визначаються факторами мезорівня й відносяться до певного виду діяльності.

У цій статті ми зупинимося на глобальних ризиках. Глобальні ризики — це ймовірні події та обставини, які можуть завдати серйозної шкоди одночасно кільком країнам або галузям світової економіки. Однією з ключових характеристик глобальних ризиків є їхній потенційно системний характер — вони здатні впливати на всю систему, а не тільки на окремі її частини та компоненти. Глобальним ризикам можна ефективно протистояти лише за умови, якщо є загальне розуміння важливості їх і взаємозв'язку між собою, а також готовність брати участь в багатосторонньому діалозі та заходах з урегулювання проблем [Коломиец, 2014].

Методологія аналізу глобальних ризиків побудована на підставі експертних інтерв'ю та експертного анкетування, які розробляються дослідниками Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) (WEF — World Economic Forum) у Давосі. На підставі масивної вибірки від 700 до 1000 експертів у різних царинах знання дослідники ВЕФ проводять аналіз результатів і оприлюднюють їх у щорічних доповідях “Глобальні ризики” (Global Risks Report) починаючи з 2006 року. Особливість цих звітів полягає в тому, що в них розглядаються ризики, які є глобальними за своїм характером і впливом. Глобальні ризики розглядаються під кутом зору ймовірності та на-

слідків несприятливих подій, здатних завдати шкоди або збитків у глобальних масштабах.

Критеріями визначення глобальних ризиків є:

- 1) *Глобальний масштаб (global scope)*. Ризик має вирізнятися потенціалом впливу (первинного і вторинного) як мінімум у трьох різних регіонах та на двох різних континентах. Незважаючи на те, що такі ризики можуть мати регіональний характер, їхній потенційний вплив може відчуватися у всьому світі.
- 2) *Міжгалузєва релевантність (cross-industry relevance)*. Це такий ризик, що стосується трьох і більше галузей (включно з первинним і вторинним впливами).
- 3) *Невизначеність (uncertainty)*. Йдеться про те, що існує невизначеність щодо того, як ризик проявлятиметься впродовж десяти років у поєднанні з невизначеністю щодо масштабів його впливу (оцінюваних щодо ймовірності та серйозності).
- 4) *Економічний ефект (economic impact)*. Ризик може призвести до економічного збитку в розмірі не менш як 10 млрд дол. США і / або може мати суспільно значущий вплив (public impact) — викликати серйозні людські страждання і спричинювати значний тиск на владу з боку громадськості, а також глобального рівня політичні реакції.
- 5) *Множинність агентів ризику (multi-stakeholder agent)*. Складність ризику як з точки зору його наслідків, так і з точки зору агентів, що провокують його, а також взаємозв'язків з іншими ризиками, що вимагає множинності агентів його пом'якшення чи подолання [Неборский, 2017].

Глобальні ризики поточного, 2020 року визначаються відповідно до чинної класифікації за п'ятьма групами: економічні, екологічні, геополітичні, соціальні та технологічні [Global Risks Report, 2017]. Однак фактично в більшості випадків вплив окремих ризиків тою чи тою мірою зачіпає не одну конкретну групу, а кілька, якщо не всі. Але для віднесення конкретних ризиків до певної групи слід визначити найсуттєвіші ознаки для кожної з них.

Головні особливості глобальних ризиків проявляються в тому, що:

- сформувався тренд неухильного зростання кількості ризиків, ймовірності виникнення і міри їхнього впливу;
- зростання взаємовпливу і взаємодії ризиків надає впливу системного характеру;
- обмежуються можливості окремо взятої держави або суб'єкта господарювання самостійно контролювати глобальні ризики та управляти ними;
- глобальні ризики формуються і аналізуються на глобальному рівні, а їхні впливи проявляються на рівні конкретної економіки, причому ступінь впливу того самого глобального ризику на різні національні економіки різняться [Сенчагов, Соловьев, 2015].

Ці особливості висувають особливі вимоги до побудови систем моніторингу ризиків і формування бази даних, що дають змогу розробляти ефективні заходи щодо запобігання ризикам та управління ними.

Комплексний системний підхід сприяє усунуванню певних недоліків, властивих методикам ВЕФ, таких як:

- неоднозначність оцінок ризиків, позаяк кожен ризик, відповідно до експертних методів ВЕФ, одержує дві оцінки — щодо ймовірності виникнення і ступеня впливу, що спричиняється до неоднозначності при ранжуванні ризиків за ступенем їхньої значущості;
- відсутність обліку соціально-економічних показників оцінюваної країни та особливостей її економічного розвитку в перебігу оцінювання впливу ризику на національну економіку;
- недосконалість методик оцінювання вразливості тої чи тої національної економіки щодо впливу ризиків [Сенчагов, Соловьев, 2015].

Для визначення заходів протидії викликам глобалізації важливо дійти розуміння того, що глобальні ризики не лише взаємопов'язані, а й мають також властивості системного впливу. Необхідність застосування системного підходу до їх розуміння було декларовано ще наприкінці 60-х років XX століття — тоді, коли була започаткована діяльність Римського Клубу. Дослідження глобальних проблем цією міжнародною неурядовою організацією від самого початку виходило з уявлення про суспільство та його довкілля як єдину систему. Найважливішими аспектами, які піддаються комплексному аналізу, відтоді вважають такі: а) суспільство — природа та б) людина — суспільство [Дейнека, 2017].

Необхідність комплексного бачення дії глобальних ризиків визначено у Доповіді Римського Клубу “2052: A Global Forecast for the Next Forty Years”. Майбутнє сучасного світу, згідно з цими прогнозами, пов'язане з комплексом глобальних проблем, передусім в економіці (з уповільненням економічного зростання в розвинених країнах, безробіттям, соціальними конфліктами, посиленням нерівності, недоліками управління економікою), що виразно проявлятиметься на тлі не менш значущих для суспільства екологічних проблем (зміни клімату, екстремальних погодних явищ тощо) [Randers, 2012].

Надзвичайно важливим є висновок, зроблений Міжнародним економічним форумом (Давос, 2014) щодо системності розуміння ризиків. За визначенням ВЕФ, системний ризик є таким, що загрожує цілісності світової економічної системи та людству в цілому. Системному ризикові властиві такі ознаки: 1) відносна мала вагомість причин, які викликають наслідки глобального масштабу; 2) ланцюговість процесу, коли кожна наступна проблема викликає до життя подальшу низку негативних явищ; 3) уразливість системи, яка неспроможна відновити рівновагу після кризи.

Дослідження ВЕФ щодо глобальних ризиків в аспекті їх системності є дуже важливим. До цього системність глобальних ризиків (так само як і викликів, проблем і криз) в документах міжнародних організацій не розглядали, а отже, обговорення цього питання на рівень світової спільноти не вносили.

Проте системний підхід до аналізу викликів, суперечностей і ризиків глобальної економіки необхідно сприймати не тільки як інструмент узагальнення, а й (що найважливіше) як спосіб виявлення причин та джерела їх походження — власне пояснення природи системної контрпродуктивності (кризогенності). Підходи науковців щодо цього є суттєво розбіжними.

В підґрунті їх дві принципово відмінні тези: 1) системність глобальних проблем визначають особливі умови розвитку постіндустріального суспільства, які за будь-яких інших умов виникнути не можуть; 2) системність глобальних проблем, ризиків тощо зумовлена об'єктивними процесами розвитку людства, зароджується у попередніх формаціях, на сучасному етапі походить з глибини капіталістичних відносин, набуває виявлення внаслідок самозаперечення капіталізму та суперечностей, зумовлених еволюцією глобального капіталу [Дейнека, 2017].

Наприклад, концепція У. Бека “суспільство ризику” виходить з того, що саме таке суспільство і є закономірною постіндустріальною формацією [Бек, 2000]. Автор наголошує відсутність наступності між індустріальним і постіндустріальним суспільствами, оскільки у першому випадку відбувається виробництво та розподіл благ, а в другому — виробництво та розподіл ризиків. Отже, за логікою У. Бека виходить, що природа ризику зовсім інша. Зважаючи на це означену концепцію піддають істотній критиці багато сучасних науковців (як приклад згадаємо ґрунтовну працю А. Еліота [Elliott, 2002]).

У цьому питанні ми погоджуємося з думкою тих дослідників, які вважають, що ризики сучасного перехідного до постіндустріалізму та посткапіталізму періоду беруть свій початок від попередньої доби (епохи розвинених індустріальних, капіталістичних відносин із властивими їм суперечностями). Справді, потенційні мегасистемні небезпеки, що формуються нині, детерміновані умовами утворення ризиків в царині продукування матеріального багатства, невіддільно необхідного для економічного зростання за доби пізнього капіталізму. Саме прагнення невинного економічного зростання зумовлює постійне збільшення вхідних ресурсів, інтенсивність їх експлуатації, провокує хижацьке використання природних ресурсів, стає причиною геополітичних конфліктів, пов'язаних із територіальними домаганнями, тощо.

Всесвітній економічний форум опублікував щорічну доповідь [The global risks report, 2020] про головні ризики, з якими світ може зіткнутися поточного року. Організація виділила п'ять головних загроз. Це — економіка, що сповільнюється, соціальна напруженість, зміни клімату, скорочення біорізноманіття, проблеми з кібербезпекою та нові труднощі, з якими стикається нині охорона здоров'я. ВЕФ склав доповідь на підставі опитувань представників ділових кіл, урядів, громадянського суспільства та експертів.

Наразі у **світовій економіці** зростає ризик стагнації: на розвиток тисне мікроекономічна нестабільність і фінансова нерівність, вважає ВЕФ. Низькі торговельні бар'єри, податкова обачність та вагомі глобальні інвестиції раніше розглядали як основи економічного зростання. Тепер вони зменшуються через “націоналістичні” політики світових лідерів. Можливості для монетарних і фіскальних стимулів економіки звужуються порівняно з ситуацією докризових 2007–2008 років, вважає Всесвітній економічний форум. Серед негативних чинників він відзначає торговельні протистояння, скорочення інвестицій, невпевненість бізнесу та великі борги [The global risks report, 2020].

Головними ризиками 2020-го учасники опитування ВЕФ назвали “економічні конфронтації” та “внутрішню політичну поляризацію”. Невдоволення тим, як уряди долають **економічні та соціальні проблеми**, призвело до поширення протестів у різних країнах світу, наприклад в Чилі, Болівії та Лівані. Це може послабити рішучість урядів щодо дій у разі економічного спаду та ускладнити завдання управління державами. Хоча рівень нерівності в цілому по світу скорочується, в деяких країнах, особливо розвинених, він зростає.

Зміна клімату виявилася сильнішою і швидшою, ніж багато хто очікував: природні лиха стають більш потужними і частими, констатує доповідь ВЕФ. Замість подвоїти зусилля щодо боротьби з таненням арктичних льодів, держави використовують цей регіон для утвердження своїх геополітичних переваг. У світі наростає холодна війна за Арктику, в якій беруть участь Росія, США, Китай та Норвегія: країни змагаються за ресурси, зокрема рибні, торгові шляхи та стратегічну присутність, стверджується в доповіді. Глобальне потепління, визначається там же, загрожує зростанням смертності, нестачею їжі та води, соціальною та геополітичною напруженістю, посиленням міграцій і негативними впливами на економіку [The global risks report, 2020].

Окремо ВЕФ зазначає **скорочення різноманіття видів** тварин і рослин. Рівень вимирання зараз в десятки, ба й сотні разів вищий, ніж середній за останні 10 млн років, визнає організація. Це загрожує світовій системі виробництва продуктів харчування і бізнесові, а також може призвести до браку необхідних для виробництва ліків речовин. Крім того, вимирання видів прискорюється через зміну клімату. Пов’язані з природою ризики недооцінюються при ухваленні рішень у бізнесі, попереджає ВЕФ.

Прогрес у **сфері охорони здоров’я сповільнюється**, вважає Всесвітній економічний форум. Незважаючи на успіхи в боротьбі з епідеміями та суттєве фінансування, наразі повністю з ними впоратися не вдається. До цього призводить, зокрема, і поширення відмов від вакцинації, а також політична нестабільність в таких країнах, як Нігерія, Афганістан і Пакистан. Одночасно відомі ліки втрачають ефективність: через часте вживання антибіотиків мікроби адаптуються до них, тож опірність організму знижується. Узвичаєні хірургічні операції та хвороби, які зараз легко лікуються, можуть раптом знову стати небезпечними для життя. За оцінками ВЕФ, ослаблення стійкості до мікробів може вилитися в 10 млн смертей до 2050 року. Психічні та неінфекційні хвороби, такі як рак чи проблеми із серцем, заступають місце інфекційним як найнебезпечнішим для здоров’я.

У числі головних загроз світові ВЕФ також назвав **кібератаки**, шахрайство і викрадання персональних даних. Окремо в доповіді розглянуто штучний інтелект як чинник ризиків: “Ми, можливо, навіть не здатні оцінити повний потенціал штучного інтелекту або його ризики. Деякі ризики — наприклад, маніпуляції через фейк-ньюс — відомі. Інші ще належить виявити”, — йдеться в доповіді. Сучасні цифрові технології розраховані на високошвидкісну інфраструктуру 5G, тому в деяких країнах у 2020 році очікується дефіцит пропускну здатності, передбачають автори доповіді. За їхніми прогнозами, до 2040 року глобальний розрив в інвестиціях у цифрову інфраструктуру може досягти 1 трлн дол. [The global risks report, 2020].

Упродовж останнього десятиліття наростали загальні побоювання щодо екологічних ризиків. Вперше за десятирічну історію дослідження глобальних ризиків Всесвітній економічний форум надав екологічним загрозам всі позиції у п'ятірці найбільших ризиків за ймовірністю виникнення і три позиції — у п'ятірці найбільших ризиків за ступенем впливу. Ще два з числа головних ризиків за ступенем впливу пов'язані із застосуванням зброї масового ураження та кризою водопостачання.

До категорії екологічних ризиків, які зайняли 5 верхніх рядків у рейтингу за ймовірністю їх виникнення, належать пов'язані з:

- погодними катаклізмами;
- неефективністю боротьби зі зміною клімату (включно зі стримуванням та адаптацією);
- стихійними лихами;
- скороченням біорізноманіття;
- антропогенними екологічними катастрофами.

Таблиця 1

Глобальні ризики за ступенем ймовірності та за ступенем впливу 2020

Глобальні ризики за ступенем ймовірності	Глобальні ризики за ступенем впливу
Екстремальні погодні умови (Екологічні ризики)	Провал в боротьбі зі зміною клімату (включаючи стримування і адаптацію) (Екологічні ризики)
Провал в боротьбі зі зміною клімату (включаючи стримування і адаптацію) (Екологічні ризики)	Поширення зброї масового знищення (Геополітичні ризики)
Стихійні лиха (Екологічні ризики)	Скорочення біорізноманіття (Екологічні ризики)
Скорочення біорізноманіття (Екологічні ризики)	Екстремальні погодні умови (Екологічні ризики)
Антропогенні екологічні катастрофи (Екологічні ризики)	Криза водопостачання (Соціальні ризики)
Шахрайство / крадіжка даних (Технологічні ризики)	Руйнування інформаційної інфраструктури (Технологічні ризики)
Кібератаки (Технологічні ризики)	Стихійні лиха (Екологічні ризики)
Криза водопостачання (Соціальні ризики)	Кібератаки (Технологічні ризики)
Провал глобального управління (Геополітичні ризики)	Антропогенні екологічні катастрофи (Екологічні ризики)
Фінансові ризики (Економічні ризики)	Інфекційні захворювання (Соціальні ризики)

Джерело: дані звіту ВЕФ за 2020 рік [The global risks report, 2020]

З трьома з них — неефективністю боротьби зі зміною клімату, скороченням біорізноманіття та погодними катаклізмами — також пов'язана п'ятірка ризиків з найбільш негативними наслідками поряд зі зброєю масового знищення і кризами водопостачання (табл. 1). Також відзначається зростання

ризиків стагнації глобальної економіки, в тому числі через посилення трендів поширення націоналістичної економічної політики та внутрішньополітичної поляризації внаслідок поглиблення та посилення соціально-економічної нерівності та невдоволення громадян діями урядів з розв'язання цієї проблеми. Крім того, в доповіді зазначено ризики, пов'язані з невинуватеними надіями, що їх покладали на нові технології застосовно до соціально-економічного розвитку, а також невідповідністю чинних систем охорони здоров'я викликам часу.

Все це відбувається на тлі зміни балансу сил і переосмислення державами свого місця в системі міжнародних відносин з дедалі сильнішим акцентом на односторонньому вживанні заходів для задоволення національних інтересів. У зв'язку з цим у доповіді міститься заклик стосовно необхідності актуалізації багатостороннього підходу і залучення всіх зацікавлених сторін для якнайшвидшого розроблення заходів для запобігання зазначеним глобальним ризикам.

Як видно з таблиці, експертами виділено різні ризики: від екстремальних погодних явищ до фінансових ризиків і ризиків інфекційних захворювань. Розглянемо докладніше глобальні ризики в контексті їхніх наслідків і потенційного впливу.

Неефективність заходів з пом'якшення наслідків кліматичних змін (екологічних ризиків). Зміна клімату є потенційно вагомою загрозою для світової економіки; внаслідок дії прямих та непрямих ризиків знижується рівень глобальної безпеки, пов'язаної з продовольчою безпекою та доступом до питної води, безпекою у сфері енергетики, захистом життя і здоров'я людей, стабільним існуванням екосистем. Так, старший міжнародний консультант ФАО (Food and Agriculture Organization of the United Nations) Тамара Кутоннова стверджує, що швидкі зміни клімату негативно позначаються на лісах України. При нинішніх темпах підвищення середньорічної температури зменшуватиметься ефективність опадів. І вже через 10 років Україна може зіткнутися з явищем посиленої посушливості. Це відбувається вже зараз, про що свідчать пожежі. Є загроза переходу лісостепової зони, яка є зоною нестійкого вологозабезпечення, в степову зону. Загалом 70% території України можуть стати зоною недостатнього вологозабезпечення в певний період року. Посухи будуть спостерігатися і в районах, для яких вони раніше не були характерні [Малицкая, 2018].

Поширення зброї масового знищення (геополітичні ризики). Наявність ядерних, хімічних, біологічних і радіологічних технологій та матеріалів призводить до великих міжнародних криз. Рішення проблеми вбачають, першою чергою, в розробленні системи узгоджених і здійснюваних усією спільнотою заходів, що мають бути всеосяжними та імперативними за своїм характером і спрямованими на: підвищення дієвості наявних домовленостей у сфері нерозповсюдження зброї масового знищення; розширення кола учасників цих домовленостей з особливим наголосом на перетворенні "порогових і біляпорогових" країн у рівноправних суб'єктів режиму нерозповсюдження зброї масового знищення; розроблення ефективних заходів і стимулів, які мають зробити безглуздим прагнення до володіння ЗМЗ. Такий

підхід повною мірою відповідає і інтересам безпеки України, яку не може не турбувати реальність розповсюдження зброї масового знищення, особливо поблизу від її кордонів.

Скорочення природного біорізноманіття (екологічні ризики). Наразі зростають побоювання щодо наслідків зникнення біорізноманіття та загроз для здоров'я тих змін, що відбуваються в цій царині. Зміни в біорізноманітті впливають на функціонування екосистем, а значні руйнування екосистем можуть позначатися на продуктах і послугах екосистем, необхідних для підтримання життя. Втрата біорізноманіття означає також і те, що ми втрачаємо багато наявних у природі хімічних речовин і генів, які ще не відкриті, але вже надали людству величезні переваги для його здоров'я.

Екстремальні погодні явища (екологічні ризики). Погіршення погодних умов і пов'язані з цим стихійні лиха потенційно мають дуже сумні наслідки: втрата активів, збитки для інфраструктури та екології, особливо в районах підвищеної небезпеки. У зоні ризику опиняється рибальство, лісництво, сільське господарство тощо. Зрозуміло, що все це матиме необоротні наслідки для суспільства, такі як криза продовольства та водопостачання, соціальна нестабільність — аж до локальних воєн. Чим загрожує такого роду ризик Україні? В цілому середньорічна температура на всій планеті підвищується, і перш за все це впливає на доступ до води. Ті зміни в Україні, які вже помітні, — це пересихання великої кількості малих річок, а у великих річках падіння рівня води, тобто води стає менше. Така посушливість — це найбільш очевидний результат для України. Своєю чергою, це вже дається взнаки у зростанні кількості пожеж [Шовкун, 2020].

Криза водопостачання (екологічні ризики). Значне зниження якості та кількості прісної води поєднується зі зростанням конкуренції серед ресурсномістких систем, таких як харчова та енергетична промисловість. Зростання температур і мінливий рівень опадів в тропічних регіонах може призвести до падіння врожаїв у країнах, що розвиваються, де вже існують проблеми щодо продовольчої безпеки, попереджає Всесвітня організація охорони здоров'я. На підставі сьогоденних тенденцій конвенція ООН з боротьби зі спустелюванням пророкує, що до 2030 року нестача води на посушливих і напівпосушливих територіях може призвести до переселення від 24 до 700 мільйонів осіб. За інформацією Інституту світових ресурсів, крайній дефіцит води спостерігається в певних "гарячих точках", і боротьба за цей ресурс може бути додатковим чинником конфлікту. Це стосується, зокрема, Ізраїлю, Лівії, Ємену, Афганістану, Сирії та Іраку. Багато країн, що приймають велику кількість біженців, також страждають від нестачі води. До їх числа належать Йорданія і Туреччина. Навіть країни, де наразі не спостерігається підвищеного попиту на водні ресурси, можуть стати уразливим через посухи, вважають експерти. Наприклад, Україна та Молдова можуть відчувати важкі наслідки в разі засух [Учоа, 2019].

Руйнування інформаційної інфраструктури (технологічні ризики). Слід констатувати, що суспільна проблематика, пов'язана з інформатизацією суспільства, інформаційною безпекою, розвитком інформаційних технологій,

вже не є суто національною, вона стає проблематикою всього світового співтовариства. Цей факт накладає особливий відбиток на обговорення проблем інформаційної безпеки (в широкому сенсі цього слова) і відповідальності вчених, інженерів і політиків за цю безпеку. Нині стає дедалі очевиднішою необхідність розроблення принципово нових підходів, концепцій, моделей щодо забезпечення взаємодії людини з інформаційним середовищем.

Стихійні лиха (екологічні ризики). Згадані вище екстремальні погодні явища — лише один із серйозних екологічних ризиків. Стихійні лиха у вигляді виверження вулканів, повеней, цунамі, ураганів і шквальних вітрів, землетрусів, пожеж і т.ін. здатні завдати серйозної шкоди не тільки екологічному станові та біорізноманіттю, але можуть викликати незворотні наслідки для екосистеми природи, спричинити кризи продовольства і водопостачання, порушення звичних умов життя і соціально-економічних відносин.

Кібератаки (технологічні ризики). Замахи на інформаційну безпеку комп'ютерних систем, що забезпечують функціонування інфраструктури в різних сферах — медицини, освіти, державної безпеки, виробництва, фінансів, енергомереж тощо, можуть призвести не тільки до виведення з ладу відповідних систем, а й спровокувати зростання соціальної та політичної напруженості.

Антропогенні екологічні катастрофи (екологічні ризики). Розвиток науки й технічний прогрес спричинюються як до позитивних, так і до негативних явищ. З вини людини з її діяльністю втрачається біорізноманіття, відбуваються локальні катастрофи, що мають серйозні наслідки. Ядерні аварії, розливання нафти, викиди хімічних речовин, фабричний смог — далеко не повний список негативних наслідків діяльності людини. Це призводить до зростання недовіри з боку суспільства до спроможності науки, зокрема й вітчизняної, розв'язати проблеми антропогенного характеру, а в певних випадках — до небезпечних спекуляцій з боку релігійних та політичних діячів, а звідси до протестних настроїв, коли саме науку сприймають як причину трагедій.

Інфекційні захворювання (соціальні ризики). Зростання пандемій вимагає міжнародної уваги. Через географічну мобільність населення інфекційні захворювання поширюються неконтрольовано, а їхні наслідки можуть виявитися катастрофічними для всього роду людського. Ця трагічна загроза стала для сучасної цивілізації досить несподіваною, оскільки сучасна медицина, хоча і передбачала можливість виникнення нових інфекцій внаслідок еволюційних процесів і мутацій мікроорганізмів, однак недостатньо адекватно оцінювала ступінь потенційної небезпеки. Здавалося, що все обмежуватиметься “традиційними” небезпечними інфекціями, добре вивченими та, значною мірою, переможеними. Виникнення нових інфекцій вважали малоімовірним, а самі інфекції — не надто небезпечними, в усякому разі не такими, що загрожують фатальними наслідками. Кілька місяців тому ніхто не знав, що існує SARS-CoV-2. Зараз вірус поширився майже на кожну країну, заразивши щонайменше 5 028 522 осіб, про яких було відомо наприкінці травня 2020 року [COVID-19, 2020], а ще багатьох, про кого ми не знаємо. Це вдарило по економіці та системах охорони здоров'я, переповнило лікарні

та знелюднило громадські простори. Це віддалило людей від їхніх робочих місць та друзів. Це порушило життєдіяльність сучасного суспільства в таких масштабах, свідками яких більшість живих людей ніколи ще не були. Пандемія коронавірусної хвороби COVID-19 може спричинити поширення голоду у світі, як зазначається у звіті Світової продовольчої програми ООН. “55 країн та територій є домівкою для 135 мільйонів людей, що гостро страждають від нестачі продовольства й потребують негайної гуманітарної допомоги; вони є найбільш уразливими до наслідків цієї пандемії, оскільки мають дуже обмежені можливості або взагалі їх не мають, щоб впоратися одночасно з медичним та соціоекономічним аспектом потрясінь”, — заявляють автори звіту. Вони припускають, що ці країни можуть зіштовхнутися з болючим компромісом між порятунком людей від коронавірусу та порятунком людей від голоду [Коронавірус, 2020].

Контролювання, або стримування, відомих ризиків для здоров'я населення є одним з найбільш ефективних способів поліпшення міжнародної безпеки у сфері охорони здоров'я, позаяк на ці загрози припадає більшість ризиків, які потенційно здатні викликати надзвичайні ситуації в царині охорони здоров'я, що потрапляють у сферу компетенції Міжнародних медико-санітарних правил (2005). Наявні програми з боротьби з інфекційними хворобами, а також пов'язані з продовольчою безпекою та безпекою навколишнього середовища, роблять істотний внесок у глобальну систему ВООЗ щодо оповіщення та вжиття відповідних заходів, будучи, до того ж, рушійною силою процесу посилення суспільної системи охорони здоров'я у відповідних країнах.

Поряд з тим слід враховувати, що ступінь впливу глобального ризику — величина непостійна. Дослідження ВЕФ показують, що склад глобальних ризиків, імовірність їх виникнення і ступінь впливу змінюються з року в рік. При цьому швидкість таких змін зростає у зв'язку зі зростанням невизначеності та взаємозалежності процесів, що відбуваються в гіперпов'язаному світі, що необхідно враховувати при моделюванні цих процесів [Сенчагов, Соловьев 2015].

Можна простежити тенденцію залежності ризиків під кутом зору їхніх імовірності та впливу. Так, якщо з 2007 по 2014 рік впливовими були ризики економічні, то в останні шість років ситуація кардинально змінюється і першість посідають екологічні, геополітичні та соціальні ризики.

Глобальні тенденції, як відомо, спричиняються до локальних змін. Так, за останні 10 років глобальні ризики викликали суттєві зміни в економічній, соціальній, інформаційній системах України. Було породжено низку нових ризиків, яких раніше не траплялось, тоді як конкретні країни, в тому числі й Україна, не мають сформованого механізму з управління ними. Постає питання про визначення тих ризиків, що стали реалізацією світових глобальних тенденцій.

Картина глобальних і національних ризиків є вкрай динамічною (табл. 2), що передбачає необхідність постійного моніторингу змін, що відбуваються в усіх секторах світової й національної економіки. У зв'язку з цим особливого значення набувають розвиток комплексного підходу і включення в нього методики обліку взаємозв'язку ризиків.

Таблиця 2

Топ-5 глобальних ризиків в аспекті їхнього впливу, 2007–2020

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Падіння цін на акції на тиві	Падіння цін на акції на тиві	Падіння цін на акції на тиві	Падіння цін на акції на тиві	Фіскальні кризи	Великий системний фінансовий крах	Великий системний фінансовий крах	Фіскальні кризи	Водна криза	Недотримання заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до них	Поширення зброї масового знищення	Поширення зброї масового знищення	Поширення зброї масового знищення	Недотримання заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до них
Обмеження глобалізаційних процесів (розвинених)	Обмеження глобалізаційних процесів (розвинених)	Обмеження глобалізаційних процесів (розвинених)	Обмеження глобалізаційних процесів (розвинених)	Зміна клімату	Криза водних ресурсів	Криза водних ресурсів	Зміна клімату	Швидке і масове поширення інфекційних захворювань	Поширення зброї масового знищення	Екстремальні погодні явища	Екстремальні погодні явища	Неефективність політики пом'якшення впливу кліматичних змін та адаптації до них	Поширення зброї масового знищення
Внутрішньодержавні та громадянські війни	Уповільнення темпів економічних Китаю (< 6%)	Стрибок нафтових цін	Стрибки цін на нафту	Геополітичний конфлікт	Криза нестачі продовольства	Хронічний фіскальний дисбаланс	Водна криза	Зброя масового знищення	Водна криза	Водна криза	Природні катастрофи	Екстремальні погодні явища	Скорочення біорізноманітності

Закінчення табл. 2

2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Пандемії нафтога- зових цін	Хронічні захворю- вання	Хронічні захворю- вання	Хронічні захворю- вання	Падіння цін на ак- тиви	Хроніч- ний фі- скальний дисба- ланс	Поши- рення зброї ма- сового знищен- ня	Без- робіття і неповна зайня- тість	Міждер- жавний конфлікт з регіо- нальни- ми на- слідками	Велико- масштаб- на виму- шена міграція	Великі стихійні лиха	Недотри- мання заходів щодо по- м'якшен- ня на- слідків зміни клімату та адап- тації до них	Криза водних ресурсів	Екстре- мальні погодні явища
Фіскаль- ні кризи	Пандемії	Фіскаль- ні кризи	Фіскаль- ні кризи	Критич- на цінова неста- більність на енер- гоносії	Екстре- мальна цінова неста- більність на енер- гоносії	Недотри- мання заходів щодо по- м'якшен- ня на- слідків зміни клімату та адап- тації до них	Критич- ний зане- пад ін- форма- ційної інфра- струк- тури	Недотри- мання заходів щодо по- м'якшен- ня на- слідків зміни клімату та адап- тації до них	Шоківі ціни на енерго- носії	Недотри- мання заходів щодо по- м'якшен- ня на- слідків зміни клімату та адап- тації до них	Водні кризи	При- родні ка- тастрофи	Водні кризи

Джерело: дані звітів ВЕФ “The Global Risks Report 2007–2020”.

Коли Світовий економічний форум 2006 року вперше оприлюднив “Огляд сприйняття глобальних ризиків”, економічні ризики посідали більшість із перших місць і за ймовірністю, і щодо можливого впливу. Через 15 років світова економіка знову стоїть перед серйозними викликами — нерівності, протекціонізму і уповільнення зростання, однак економічні ризики відсунулися з центру уваги огляду. У нинішній доповіді про глобальні ризики — його 15-му виданні — всі п’ять головних ризиків за ступенем ймовірності та три за впливом пов’язані з кліматом. Ніколи раніше одна проблема настільки не домінувала в огляді, навіть під час фінансової кризи 2008–2009 року, коли економічні проблеми посідали три місця з п’яти за ймовірністю і чотири — за впливом [The global risks report, 2020].

Отже, найнебезпечнішими за масштабом впливу, на думку експертів, можуть стати невдачі в боротьбі зі змінами клімату, зброя масового ураження, зменшення біологічного різноманіття, екстремальні погодні явища і нестача води.

Для отримання адекватної оцінки важливо враховувати зв’язок глобальних дисбалансів і ризиків, позаяк дисбаланси є джерелами ризиків. Ризики за умов слабкої системи управління можуть переростати в загрози економічній безпеці. За умов зростання відкритості, взаємозалежності та взаємодії національних економік ризики набувають системного характеру.

Екологічні ризики, в тому числі викликані кліматичними змінами, настільки небезпечні, що реакція на них вимагає не просто комплексу заходів, а зміни моделі споживання. Усі країни, в тому числі й Україна, опинилися перед безпрецедентною загрозою через рукотворну зміну клімату, забруднення довкілля, виснаження водних ресурсів, зникнення багатьох видів живих організмів. Тому узгодження економічного зростання з природними можливостями — настійлива необхідність. В Україні ситуація в екологічній царині, м’яко кажучи, не обнадійлива — виснаження природних ресурсів, зростання шкідливого впливу забруднення навколишнього середовища на здоров’я людей, негативні структурні зрушення в економіці, що збільшують частку природоексплуатувальних і забруднювальних галузей. Для розв’язання цих проблем пропонують кілька економічних заходів:

- зниження частки сировинного сектору в економіці за рахунок підвищення питомої ваги інноваційно-високотехнологічного сектору;
- пріоритетний розвиток наукомістких, високотехнологічних, обробних і інфраструктурних галузей з мінімальним негативним впливом на навколишнє середовище;
- впровадження економічних інструментів, що сприяють екологізації економіки [Данілишин, 2020].

Загальна картина глобальних тенденцій і ризиків постійно змінюється через виокремлення ризиків з надзвичайно високим темпом зростання. Так, останнім часом надзвичайно зросла ймовірність екологічних ризиків — погодні катаклізми, неефективність боротьби зі зміною клімату (включно зі стримуванням та адаптацією), стихійні лиха, скорочення біорізноманіття, антропогенні екологічні катастрофи. Зазначені екологічні ризики (пов’язані з провалом у боротьбі зі зміною клімату, зі стихійними лихами та скороченням біорізноманіття) увійшли до топ-5 ризиків за рівнем впливу поряд з

поширенням зброї масового знищення і водної кризи. Ці ризики зумовлені не лише певними первинними чинниками, а й вторинними, пов'язаними з неправильними діями чи хибними політиками щодо усунення тих чи інших ризиків та глобальних проблем, з хибними або потенційно небезпечними новими технологічними рішеннями. Так, стан навколишнього природного середовища, клімат, погодні умови часто загрожують колапсами. Але головною загрозою для сучасної цивілізації сьогодні є антропогенні ризики, створені самими людьми.

Боротьба з глобальними ризиками, зокрема екологічними, неможлива зусиллями окремих компаній, країн і, навіть, міжнародних організацій. Вочевидньому необхідність співпраці між міжнародними, державними та приватними суб'єктами глобальної економіки. Підходи до глобальних ризиків у багатьох випадках лежать у полі міжнародного приватно-публічного або державно-приватного партнерства. Така співпраця вимагає визначення ключових ризиків та розуміння інтересів зацікавлених сторін, а звідси — вироблення плану спільних релевантних відповідей на сучасні глобальні виклики, що постають перед суспільством.

Джерела

Бек, У. (s.a.). Жизнь в обществе глобального риска — как с этим справиться: космополитический поворот. Получено из http://www.gorby.ru/userfiles/lekciya_ulrih_beka.pdf

Бек, У. (2000). *Общество риска: На пути к другому модерну*. Москва: Прогресс-Традиция.

Белікова, Н.В. (2012). *Глобальні проблеми людства в рамках системних реформ в Україні*. Получено из: http://www.confcontact.com/2012_05_25/1_belikova.php

Данілишин, Б. (2020). *Давос-2020: ризики та уроки для України*. Получено из: https://ukr.lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/448328_davos2020_riziki_uroki.html

Дейнека, Т.А. (2017). Виклики, суперечності та ризики сучасної глобальної економіки. *Проблеми економіки*, 2, 19–25. Получено из: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2017_2_3

Кизим, М.О., Проноза, П.В., Белікова, Н.В. (2010). Аналіз глобальних проблем світового співтовариства та цілей тисячоліття. *Проблеми економіки*, 4, 3–8.

Классификация рисков (s.a.). Получено из: <https://fireman.club/inseklodepia/klassifikatsiya-riskov/>

Коломиец, А.Н. (2014). Глобальные риски как значимый фактор современного международного бизнеса. В: *Экономика и предпринимательство*. Отримано з: <http://naukarus.com/globalnye-riski-kak-znachimyy-faktor-sovremennogo-mezhdunarodnogo-biznesa>

Коронавірус може спричинити поширення голоду у світі — ООН (2020). Получено из: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-holod-u-sviti/30568127.html>

Кулішов, В.В. (2013). Сучасні проблеми глобальної економіки. *Інноваційна економіка: всеукраїнський науково-виробничий журнал*, 3, 8–11.

Линенко, А.В., Герценко, Є.О. (2012). Фінансова глобалізація: проблеми та перспективи. *Вісник Запорізького національного університету*, 3 (15), 188–193.

Луцьяненко, Д., Поручник, А., Колесова, В., (Ред.), (2013). *Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование*. Киев: ГВУЗ КНЕУ им. В. Гетьмана.

Малицкая, В. (2018). Глобальное потепление: как повлияет изменение климата на Украину и что ждет Землю. Получено из: <https://fakty.com.ua/ru/svit/20180809-globalne-poteplinnya-yak-vplyne-zmina-klimatu-na-ukrayinu-i-shho-chekaye-zemlyu/>

Неборский, Е.В. (2017). Глобальные риски как вызов развитию современных университетов. *Интернет-журнал "Мир науки"*, 5 (6). Получено из: <https://mir-nauki.com/PDF/95PDMN617.pdf>

Петкова, Л.О. (2013). Інтеграція України до світового фінансового простору в міжнародних співставленнях та макроекономічній динаміці. *Financial Space*, 1 (9), 15–21.

Петрушевська, В.В. (2014). Фінансова політика попередження та ліквідації наслідків глобальної економічної нестабільності: закордонний досвід. *Проблеми економіки*, 1, 31–36.

Сенчагов, В.К., Соловьев, А.И. (2015). *Глобальные дисбалансы, риски и экономическая безопасность*. Получено из: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalnye-disbalansy-riski-i-ekonomicheskaya-bezopasnost-rossii>

Тойнби, А.Дж. (2006). *Постижение истории: в 3-х томах* (т. 3). Получено из: <http://www.lib.ru/HISTORY/TOYNBEE/history.txt#Toynbee104.htm>

Шовкун, И. (2020). *Потопы в городах, пожары и засуха: климатолог предупредил об изменениях погоды в Украине*. Получено из: <https://apostrophe.ua/news/society/2020-04-01/potopy-v-gorodah-pozhary-i-zasuha-klimatolog-predupredil-ob-izmeneniyah-pogody-v-ukraine/192654>

Учоа, П. (2019). Дефицит воды может привести к массовой миграции и войнам. Ученые снова советуют не есть мясо. Получено из: <https://www.bbc.com/russian/features-49322390>

COVID-19 Coronavirus Pandemic: Coronavirus Cases: 5,028,853 (2020). Retrieved from: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

Global Risks Report (2017). 12th Edition. Geneva: World Economic Forum.

Elliott, A. (2002). Beck's Sociology of Risk: A Critical Assessment. *British Sociological Association*, 36 (2), 293–315. DOI: 10.1177/0038038502036002004

Perrow, Ch. (2011). *The Next Catastrophe: Reducing our Vulnerabilities to Natural, Industrial, and Terrorist Disasters*. Princeton: Princeton University Press.

Randers, J. (2012). *2052: A Global Forecast for the Next Forty Years*. Hanover: Chelsea Green Publishing Company.

The global risks report 2020 (2020). World Economic Forum. Получено из: <https://reports.weforum.org/global-risks-report-2020/>

Отримано 27.05.2020

References

Beck, U. (s.a.). *Living in and Coping with World Risk Society: The Cosmopolitan Turn*. [In Russian]. Retrieved from: http://www.gorby.ru/userfiles/lekciya_ulrih_beka.pdf [= Бек s.a.]

Beck, U. (2000). *Risk society. On the way to another modern*. [In Russian]. Moscow: Progress-Tradition. [= Бек 2000]

Belikova, N.V. (2012). *Global problems of mankind within the framework of systemic reforms in Ukraine*. [In Ukrainian]. Retrieved from:

http://www.confcontact.com/2012_05_25/1_belikova.php [= Бєлікова 2012]

Coronavirus can cause famine in the world – the UN (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-holod-u-sviti/30568127.html> [= Коронавірус 2020]

COVID-19 worldwide: more than 2.5 million people remain infected (2020 Retrieved from: <https://rubryka.com/2020/05/15/covid-19-u-sviti-ponad-2-5-mln-lyudej-zalyshayutsya-infikovanymy/>

Daniylshyn, B. (2020). *Davos 2020: risks and lessons for Ukraine*. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ukr.lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/448328_davos2020_riziki_uroki.html [= Данилишин 2020]

Deineka, T.A. (2017). Challenges, contradictions and risks of modern global economy. [In Ukrainian]. *Problems of Economics*, 2, 19–25. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pekon_2017_2_3 [= Дейнека 2017]

Elliott, A. (2002). Beck's Sociology of Risk: A Critical Assessment. *British Sociological Association*, 36 (2), 293–315. DOI: 10.1177/0038038502036002004

Global Risks Report (2017). 12th Edition. Geneva: World Economic Forum.

Kizim, M.O., Pronoza, P.V., Belikova, N.V. (2010). Analysis of global problems of the world community and the Millennium Development Goals. [In Ukrainian]. *Problems of Economics*, 4, 3–8. [= Кизим 2010]

Kolomiets, A.N. (2014). Global risks as a significant factor in modern international business. In: *Economics and entrepreneurship*. [In Russian]. Retrieved from: <http://naukarus.com/globalnye-riski-kak-znachimyy-faktor-sovremennogo-mezhdunarodnogo-biznesa> [= Коломиец 2014]

Kulishov, V.V. (2013). Modern problems of the global economy. [In Ukrainian]. *Innovative economy: all-Ukrainian scientific and production journal*, 3, 8–11. [= Кулішов 2013]

Lukianenko, D., Poruchnika, A., Kolesova, V. (Eds.), (2013). *Global economic development: trends, asymmetries, regulation*. [In Russian]. Kyiv: KNEU named after V. Hetman. [= Лукьяненко 2013]

Lynenko, A.V., Hertsenok, Ye.O. (2012). Financial globalization: problems and prospects. [In Ukrainian]. *Bulletin of Zaporizhia National University*, 3 (15), 188–193. [= Линенко 2012]

Malitskaya, V. (2018). *Global warming: how climate change will affect Ukraine and what awaits the Earth*. [In Russian]. Retrieved from: <https://fakty.com.ua/ru/svit/20180809-globalne-poteplynnya-yak-vplyne-zmina-klimatu-na-ukrayinu-i-shho-chekeye-zemlyu/> [= Малицкая 2018]

Neborskii, Ye.V. (2017). Global risks as a challenge to the development of modern universities. [In Russian]. *E-magazine "Mir Nauki"*, 5 (6). Retrieved from: <https://mir-nauki.com/PDF/95PDMN617.pdf> [= Неборский 2017]

Perrow, Ch. (2011). *The Next Catastrophe: Reducing our Vulnerabilities to Natural, Industrial, and Terrorist Disasters*. Princeton: Princeton University Press.

Petkova, L. (2013). Ukraine's integration into the world financial space in international comparisons and macroeconomic dynamics. [In Ukrainian]. *Financial Space*, 1 (9), 15–21. [= Петкова 2013]

Petrushevska, V.V. (2014). Financial policy to prevent and eliminate the effects of global economic instability: foreign experience. [In Ukrainian]. *Problems of Economics*, 1, 31–36. [= Петрушевська 2014]

Randers, J. (2012). *2052: A Global Forecast for the Next Forty Years*. Hanover: Chelsea Green Publishing Company.

Risk classification (s.a.). [In Russian]. Retrieved from: <https://fireman.club/inseklodepia/klassifikatsiya-riskov/>

Senchagov, V., Soloviev, A. (2015). *Global imbalances, risks and economic security*. [In Russian]. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalnye-disbalansy-riski-i-ekonomicheskaya-bezopasnost-rossii>. [= Сенчагов 2015]

Shovkun, I. (2020). Flooding in urban areas, fires and droughts: a climatologist warned of changes in the weather of Ukraine. [In Russian]. Retrieved from: <https://apostrophe.ua/news/society/2020-04-01/potopy-v-gorodah-pozhary-i-zasuha-klimatolog-predupredil-ob-izmeneniyah-pogody-v-ukraine/192654> [= Шовкун 2020]

The global risks report 2020 (2020). World Economic Forum. Retrieved from: <https://reports.weforum.org/global-risks-report-2020/>

Toynbee, A.J. (2006). *History Research: in 3 vols* (vol. 3). [In Russian]. Retrieved from: <http://www.lib.ru/HISTORY/TOYNBEE/history.txt#Toynbee104.htm> [= Тойнби 2006]

Uchoa, P. (2019). *Water scarcity can lead to mass migration and war. Scientists advised stop consuming meat.* [In Russian]. Retrieved from: <https://www.bbc.com/russian/features-49322390> [= Учоа 2019]

Received 27.05.2020

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО

Глобальні ризики та їхні системні наслідки

Метою статті є з'ясування сутності глобальних ризиків. Глобальні ризики розглядаються під кутом зору ймовірності та наслідків несприятливих подій, які здатні завдати шкоди або збитків і є глобальними за своїм характером і впливом. Ідентифіковано системність глобальних ризиків як визначальну ознаку їхніх сучасних проявів. Використано системний підхід до визначення джерел походження сучасних глобальних ризиків. Встановлено, що головні ризики останнього десятиліття пов'язані з екологічною, геополітичною та соціальною сферами, при цьому поступово посилюються і технологічні ризики. Проаналізовано прогноз ВЕФ на 2020 рік щодо глобальних трендів, пов'язаних із глобальними ризиками. Такі ризики пов'язані з нездатністю пом'якшити наслідки зміни клімату; поширення зброї масового знищення; скорочення біорізноманіття; екстремальних погодних умов; кризи водопостачання; руйнування інформаційної інфраструктури; стихійних лих; кібератак; антропогенних екологічних катастроф; інфекційних захворювань. Тенденція кореляції ймовірності та впливовості ризиків спостерігалася протягом останнього десятиліття. Відзначається, що екологічні ризики входять до топ-5 ризиків високої ймовірності, серед яких: погодні катаклізми, зміни клімату, стихійні лиха, скорочення біорізноманіття та антропогенні екологічні катастрофи. Йдеться також про зростання ризиків стагнації світової економіки, що пов'язані з пріоритетами національної економічної політики та локальними проявами політичної поляризації через посилення соціально-економічної нерівності, а також невдоволення громадян тим, як уряди намагаються розв'язати цю проблему.

Ключові слова: глобальні ризики, глобальні проблеми, глобальні тренди, системний характер, ступінь впливу, ступінь ймовірності

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО

Глобальные риски и их системные последствия

Целью статьи является выяснение сущности глобальных рисков. Глобальные риски рассматриваются с точки зрения вероятности и последствий неблагоприятных событий, которые способны причинить вред или ущерб и являются глобальными по своему характеру и влиянию. Идентифицируется системность глобальных рисков как определяющий признак их современных проявлений. Используется системный подход к определению источников происхождения современных глобальных рисков. Установлено, что главные риски последнего десятилетия связаны с экологической, геополитической и социальной сферами, при этом постепенно усиливаются и технологические риски. Проанализирован прогноз ВЭФ на 2020 год касательно глобальных трендов, связанных с глобальными рисками. Такие риски связаны с неспособностью смягчить последствия изменения климата; распространения оружия массового уничтожения; сокращения биоразнообразия; экстремальных погодных условий; кризиса водоснабжения; разрушения информационной инфраструктуры; стихийных бедствий; кибератак; антропогенных экологических катастроф; инфекционных заболеваний. Тенденция корреляции вероятности и влияния рисков наблюдалась в течение последнего десятилетия. Отмечается, что экологические риски входят в топ-5 рисков высокой вероятности, среди которых: погодные катаклизмы, изме-

нения климата, стихийные бедствия, сокращение биоразнообразия и антропогенные экологические катастрофы. Речь идет также о росте рисков стагнации мировой экономики, связанных с приоритетами национальной экономической политики и локальными проявлениями политической поляризации вследствие усиления социально-экономического неравенства, а также недовольства граждан тем, как правительства пытаются решить эту проблему.

Ключевые слова: глобальные риски, глобальные проблемы, глобальные тренды, системный характер, степень влияния, степень вероятности

GULBARSHYN CHEPURKO

Global risks and their systemic consequences

The purpose of the article is to clarify the essence of global risks. Global risks are considered in terms of the ratio of the likelihood and consequences of adverse events that can cause harm or damage, while being global in nature and impact. The systemic nature of global risks has been identified as a defining feature of their current manifestation. A systematic approach to determining the source of modern global risks is used. It is defined that the main risks of the last decade are the risks of the ecological, geopolitical and social spheres, while technological risks are also being developed. It is noted that overall picture of global trends and global risks is constantly changing due to distinction of risks with extremely high growth rates. WEF has determined the forecast for 2020 regarding global trends and global risks is analyzed. For the first time in the ten-year history of global risks study, environmental threats took all positions within the top five risks of high probability of occurrence and three positions in the top 5 risks in terms of their impact. Other two major risks in terms of impact are the usage of weapons of mass destruction and the water crisis. The environmental risks by probability of their occurrence include: weather cataclysms, failure in fight against climate change, natural disasters, reduction of biodiversity, and anthropogenic environmental disasters. Three of these, related to failures in the fight against climate change, reduction of biodiversity and weather cataclysms — are also among the five risks with the most negative consequences. The growing risks of stagnation in the global economy were also noted, including those caused by increasing trend towards emphasizing national economic policy, and local political polarization in consequence of socio-economic intensifying inequality, as well as dissatisfaction of citizens with the way governments try to solve this problem. It is defined that environmental risks, including the ones caused by climate change, are dangerous to that extent that the response to them requires not just a set of measures, but changes in consumption patterns.

Keywords: global risks, global problems, global trends, systemic nature, degree of influence, degree of probability

НАТАЛІЯ ТОЛСТИХ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

NATALIIA TOLSTYKH,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12 Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

n_tolstykha@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4245-9739>

Малозабезпеченість як системний бар'єр на шляху соціально-економічного розвитку України¹

Ринкові трансформації в Україні спричинили глибокі зрушення в українському суспільстві. Найбільш помітним з негативних соціальних наслідків їх стало зниження рівня життя більшості населення і поширення безробіття та злиденності в хронічних формах. Перехід до ринкових відносин не забезпечив задекларованих цілей, серед яких чільне місце посідало піднесення добробуту громадян, а навпаки, в соціально-економічному поступі країни склалися несприятливі для її розвитку тенденції, які загрожують збереженню і відновленню її економічного і людського потенціалу.

За час трансформацій не було відновлено валовий внутрішній продукт у дореформеному обсязі, а його тимчасове зростання мало хвилеподібний характер, оскільки ґрунтувалося більшою мірою на виграшній кон'юнктурі цін на світових ринках на сировинні товари, які переважають в експорті української економіки. Не було здійснено модернізацію виробництва, зокрема й промислового, що мало стати передумовою тривалого сталого соціально-економічного розвитку країни. У соціальній сфері не вдалося по-

¹ Статтю підготовлено у рамках виконання наукової роботи Інституту соціології НАН України "Системні ризики нестабільного суспільства: бідність, соціальна напруженість, культурна інволюція" за бюджетною програмою "Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень".

долати загрозливі тенденції — масово поширилися безробіття, нестабільна зайнятість і, як наслідок, злиденність значної частини населення України; стрімко зросла поляризація суспільства, поділ на багатих і бідних. Ризик потрапити до лав бідних став щоденною реальністю майже для всіх громадян, оскільки держава відмовилася від активної політики у сфері зайнятості та соціального забезпечення, скоротила значну частину державних програм соціальної підтримки.

Сьогодні держава через незначний розмір валового внутрішнього продукту має обмежені важелі впливу на економічну та соціальну ситуацію в країні. За даними Міжнародного валютного фонду [Колесніченко, s.a.], станом на 2018 рік ВВП України на душу населення дорівнював 2,82 тис. дол., що менше за відповідний показник, розрахований для країн, які розвиваються (5,49 тис. дол.), і розвинених країн (48,97 тис. дол.). Значну частину валового внутрішнього продукту Україні доведеться найближчими роками спрямовувати на виплату і обслуговування зовнішнього боргу, що буде скорочувати обсяг коштів, які держава могла б використовувати для підтримки технологічного оновлення виробництва і соціального захисту населення. В такій несприятливій ситуації стає зрозумілим і вкрай недостатній розмір соціальних стандартів, які ми маємо в основі розрахунків соціальних пільг і субсидій.

Традиційно до бідних та нужденних відносять громадян чи домогосподарства, що мають у своєму розпорядженні дохід, менший за встановлений державою прожитковий мінімум на особу. Водночас реально з браком можливостей для придбання необхідних для виживання товарів і послуг щоденно стикається набагато більше громадян України. Зокрема, особливу увагу слід звернути на умови життя населення, яке балансує на межі бідності, тобто на тих, чий доходи лише незначно перевищують встановлений прожитковий мінімум. Цих громадян теж слід вважати малозабезпеченими, і нерідко вони зазнають не менш гострих форм нужденності, ніж бідні, оскільки їм не гарантовано субсидій та інших соціальних виплат з боку держави, а в разі незначного підвищення цін навіть недорогі товари та послуги стають для них недоступними.

За даними опитування, проведеного Інститутом соціології в 2019 році [Українське суспільство, 2019], безумовно бідними були тоді 12,9% респондентів, оскільки в їхніх сім'ях подушний дохід не перевищував офіційно затвердженого на той час прожиткового мінімуму (1936 грн). Але показник чисельності малозабезпечених слід збільшити, взявши до уваги представників сімей, в чиїх родинях подушний дохід перебуває в межах одного-двох прожиткових мінімумів (29,6%). Тобто у разі розширеного визначення частка малозабезпечених серед населення України виявилася набагато вищою (42,5%), ніж частка тих, кого зазвичай відносять до безперечно бідних. Кожний п'ятий (21,2%) опитаний був представником родини, яка щомісяця мала у своєму розпорядженні дохід на особу, що знаходився в межах від двох до трьох офіційних прожиткових мінімумів. Вищим за цю позначку середній подушний дохід виявився в родинях 27,2% респондентів, причому більшість таких респондентів (16,0% усіх опитаних чи 61,1% респондентів із сімей з доходами, вищими за трикратний прожитковий мінімум) вказували

його значення, яке не перевищувало п'ятикратного розміру офіційно встановленого прожиткового мінімуму.

Середнє значення подушних доходів в родинах опитаних становило 4913,6 грн і перевищувало законодавчо встановлений розмір прожиткового мінімуму у 2,5 раза. Але разом із тим цей наявний дохід був майже вдвічі меншим, ніж вартісна оцінка достатнього, на думку респондентів, розміру прожиткового мінімуму, середнє значення якого дорівнювало 8095,7 грн (табл. 1). Сам законодавчо встановлений державою розмір прожиткового мінімуму вважали достатнім для виживання тільки 2,7% опитаних, а збільшений вдвічі його розмір — 13,4% респондентів. Потрійний розмір затвердженого державою прожиткового мінімуму задовольнив би вже кожного третього (36,0%) опитаного; 62,0% респондентів називали достатній розмір прожиткового мінімуму, який сягав би п'ятикратного законодавчо встановленого його значення. Вимоги щодо збільшення цього соціального стандарту до більш як п'ятикратного встановленого державою його розміру висував кожен третій (33,2%) опитаний.

Таблиця 1

Розподіл респондентів за розміром наявного доходу і вартісною оцінкою достатнього прожиткового мінімуму^a (2019, N = 1802, %)

<i>Розмір доходу, грн</i>	<i>Наявний дохід</i>	<i>Достатній прожитковий мінімум</i>
Менш як 1936	12,9	2,7
1937–3872	29,6	10,7
3873–5808	21,2	22,6
5809–7744	10,7	15,5
7745–9680	5,3	10,5
Більш як 9681	10,2	33,6
Середнє значення	4913,6	8095,7
Не відповіли	10,0	4,4

^a Прожитковий мінімум — це вартісна оцінка споживчого кошика, до якого входять мінімальні набори продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, що необхідні для збереження здоров'я людини та забезпечення її життєдіяльності [Прожитковий мінімум, s.a.]. Він є найважливішим базовим державним стандартом, оскільки на його основі визначають розміри державних соціальних гарантій (пенсій та інших виплат) та соціальні стандарти у сфері житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти. Прожитковий мінімум законодавчо закріплюється в державному бюджеті та встановлюється для населення загалом і для головних соціальних і демографічних груп: дітей віком до 6 років, дітей віком від 6 до 18 років, працездатних осіб та осіб, які втратили працездатність.

У таблиці подано групування респондентів за розміром подушного доходу в їхніх сім'ях. Використано загальний показник законодавчо встановленого прожиткового мінімуму на час опитування (1936 грн). Для аналізу тут і далі виділено такі інтервали подушного доходу в родинах респондентів: менше за один законодавчо встановлений прожитковий мінімум (до 1936 грн); від одного до двох прожиткових мінімумів (1937–3872 грн); від двох до трьох прожиткових мінімумів (3873–5808 грн); від трьох до чотирьох прожиткових мінімумів (5809–7745 грн); від чотирьох до п'яти прожиткових мінімумів (7745–9680 грн); більш як п'ять прожиткових мінімумів (9681 грн і більше).

Співвідношення офіційно встановленого прожиткового мінімуму і вартісної оцінки його достатнього розміру з боку респондентів дає підстави говорити про вкрай низький розмір цього соціального стандарту для того, щоб він міг гарантувати виживання людини, а значна частка населення, яке має доходи, нижчі за прожитковий мінімум чи такі, що перевищують його незначною мірою, свідчить, що широкі верстви населення України потерпають від злиденності. Загальна якісна оцінка респондентами статків своїх сімей також свідчить про невисокі стандарти життя, характерні для широких верств населення України. І хоча тільки 5,7% респондентів відзначали, що вони стикаються з голодом, сфера споживання третини (35,9%) всіх опитаних обмежується придбанням продуктів харчування. Сім'ям половини (52,5%) респондентів тією чи тією мірою вдається зводити кінці з кінцями, і вони можуть купувати все необхідне, але витрачають на це весь сімейний бюджет. І тільки кожен двадцятий (5,0%) опитаний відзначав, що його родині поряд з придбанням всього необхідного вдається робити заощадження. Ті респонденти, які вказували, що їхні сім'ї живуть у повному достатку (0,6%), становлять радше виняток.

Представники малозабезпечених сімей частіше, ніж відносно заможні та опитані загалом, відзначали, що вони можуть дозволити собі тільки продукти харчування. Частка таких респондентів серед тих, чії родини мали в розпорядженні менше за один законодавчо встановлений прожитковий мінімум на особу, становила 62,7%, а серед представників родин, в яких подушний дохід не виходить за межі одного-двох прожиткових мінімумів, — 48,5%. У наступній за розміром доходів групі респондентів, де ці показники коливалися від двох до трьох прожиткових мінімумів на особу, вже суттєво менше (27,5%) опитуваних зазначали, що їхнім сім'ям доступні тільки продукти харчування. Цілком очікувано, що найвищою частка респондентів, які вказували, що їхнім сім'ям вдається заощаджувати кошти (14,2%), виявилася серед відносно забезпечених респондентів, з доходами, більшими за три прожиткові мінімуми на особу. Серед представників менш забезпечених родин таких респондентів, можна вважати, не було (1,3–3,1%).

Повсякденні проблеми виживання і спричинені малозабезпеченістю стресові ситуації зумовлюють значну частку респондентів (36,1%), незадоволених своїм життям. Найчастіше так зазначали бідні, з доходом до одного прожиткового мінімуму, респонденти (49,3%). Майже стільки ж незадоволених своїм життям респондентів виявилось серед людей із доходом від одного до двох прожиткових мінімумів на особу (46,3%). Для більш забезпечених респондентів простежується тенденція зменшення частки незадоволених життям зі зростанням доходу. В підгрупі респондентів, дохід яких перебував у межах двох-трьох прожиткових мінімумів, незадоволених своїм життям виявилось 33,5%. Серед представників сімей з доходом, вищим за трикратний прожитковий мінімум на особу, таких респондентів виявилось 24,5%.

Малозабезпеченість має також інші, крім обмеженого споживання і незадоволеності життям, негативні соціальні наслідки. Людина з низьким розміром доходів, порівнюючи умови свого життя з відповідними умовами більш забезпечених верств, ба й із рекламними зразками добробуту, зазви-

чай відчуває незадоволеність своїм становищем у суспільстві, в якому матеріальне процвітання є критерієм успіху. Усвідомлення власної малозабезпеченості незрідка супроводжується апатією і низькою самооцінкою свого місця в суспільстві. Серед представників домогосподарств з доходом, нижчим за офіційний прожитковий мінімум на особу, частка незадоволених своїм становищем у суспільстві сягала половини (51,9%) і була лише трохи меншою серед респондентів, родини яких мали в розпорядженні від одного до двох прожиткових мінімумів (44,3%). Респонденти із сімей з доходом, вищим за два прожиткові мінімуми на особу, незадоволеність своїм становищем у суспільстві відзначали значно рідше (32,7%). Важливо зазначити, що масова крайня бідність і ще більш поширена малозабезпеченість в українському суспільстві існують на тлі значного соціального й матеріального розшарування і різного навіть за зразками процвітаючих країн багатства, власники якого не потрапляють до опитування і становлять незначну за своєю чисельністю, але не за своїми можливостями замкнену верству.

Нестійке матеріальне становище, відсутність гарантій зайнятості й державного захисту від зниження рівня життя пояснюють високу частку (48,1%) респондентів, які визнають, що їм не вистачає впевненості у власному майбутньому. Тих, кому такої впевненості вистачає, серед опитаних виявилось значно менше — 26,0%. У групі найбідніших респондентів з доходами, меншими за прожитковий мінімум, частка невпевнених у своєму майбутньому (63,1%) втричі перевищувала частку впевнених (18,0%). Серед респондентів, в родинях яких дохід перевищував прожитковий мінімум, але менш як удвічі, частка невпевнених у своєму майбутньому також перевищувала половину (56,1%), а частка впевнених у майбутньому не перевищувала однієї п'ятої (19,5%). Невпевненість у своєму майбутньому частіше, ніж впевненість виявляли і більш заможні респонденти. І тільки в окремо виділеній серед них підгрупі найбільш забезпечених респондентів, з доходами, вищими за п'ятикратний прожитковий мінімум, частки впевнених (36,4%) і невпевнених (35,3%) у власному майбутньому респондентів виявилися майже однаковими (табл. 2).

Таблиця 2

**Оцінка впевненості у власному майбутньому
респондентів з різними доходами (2019, %)**

Чи вистачає Вам впевненості у власному май- бутньому?	Розмір доходу, грн						Населе- ня зага- лом
	Менше за 1936 n = 233	1937– 3872 n = 533	3873– 5808 n = 382	5809– 7744 n = 193	7745– 9680 n = 96	Більш як 9681 n = 184	
Не вистачає	63,1	56,1	45,8	40,9	42,7	35,3	48,1
Важко сказати, вистачає чи ні	16,3	21,8	21,5	31,1	30,2	25,5	23,4
Вистачає	18,0	19,5	31,2	25,4	26,0	36,4	26,0
Не відповіли	2,6	2,6	1,6	2,6	1,0	2,7	2,6

Матеріальний достаток суттєво, але тільки частково створює підґрунтя гідного життя, стабільного та благополучного існування сучасної людини.

Складні життєві ситуації, з якими стикається кожна людина і для подолання яких окремим індивідам бракує ресурсів, потребують уваги з боку держави й розроблення дієвої системи соціальної допомоги. Натомість сьогодні в Україні відбувається скорочення державного фінансування соціальних програм, що навряд чи знайде підтримку з боку населення. За даними дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України в 2016 році [Українське суспільство, 2016: с. 500], половина (57,4%) опитаних тоді зазначали, що держава і громадяни мають на паритетних засадах забезпечувати гідний рівень життя. Удвічі менше (25,7%) респондентів схилилися до думки, що держава зобов'язана гарантувати всім громадянам належну якість існування, що, зауважимо принагідно, свідчить про помилковість тези щодо домінування серед населення України утриманських настроїв. Частка опитаних, які вважали, що всі громадяни, крім непрацевдатних, мають самі дбати про себе, становила меншість (13,3%).

Віднесення респондентів з доходом в межах одного-двох офіційних прожиткових мінімумів до малозабезпечених верств населення є обґрунтованим, понад те, до лав нужденних доречно було б зараховувати і певну частину респондентів з дещо більшим доходом, зокрема, представників сімей, які мають у розпорядженні від двох до трьох офіційних прожиткових мінімумів. І хоча споживчі можливості таких людей, звісно, були ширшими, ніж у їхніх менш забезпечених співгромадян, а вони були частіше задоволеними своїм життям, дохід, що трохи перевищує подвійне значення офіційного прожиткового мінімуму, зовсім не гарантує безбідного життя. Тільки сім'ям надто малої частки з них (3,1%) вдавалося робити заощадження, тоді як частка невпевнених у своєму майбутньому серед цих респондентів (45,8%) помітно перевищувала частку впевнених (31,2%).

Офіційний прожитковий мінімум часто зазнає справедливої критики з боку фахівців. Кількісна оцінка його достатнього розміру, як свідчать результати опитування, коливалася у представників різних демографічних і професійних груп, але в кожній з них її середнє значення багаторазово перевищувало розмір офіційного прожиткового мінімуму. Вищі вимоги до прожиткового мінімуму (8718,7 грн) висувала молодь порівняно з опитаними середнього (8433,7 грн) і старшого (7339,3 грн) віку. Респонденти з повною вищою освітою мали й вищу вартісну оцінку достатнього прожиткового мінімуму (8906,3 грн), ніж опитані з початковою чи неповною середньою освітою (6595,0 грн). Водночас вимоги до прожиткового мінімуму виявилися більшими у респондентів, чия робота вимагає вищого рівня освіти та кваліфікації. Спеціалісти технічного профілю з вищою чи середньою спеціальною освітою вважали, що він має дорівнювати в середньому 9251,5 грн, службовці із числа допоміжного персоналу — 8658,0 грн. Помітно різнилася вартісна оцінка достатнього розміру прожиткового мінімуму серед опитаних представників робітничих спеціальностей. Кваліфіковані робітники називали в середньому вищі значення (9188,4 грн), ніж різнороби й підсобні робітники (7672,3 грн). Найвище середнє значення бажаного рівня прожиткового мінімуму виявилось у групі зайнятих дрібним бізнесом та індивідуальним підприємництвом (9717,4 грн).

Зрештою, кияни називали більші значення бажаного прожиткового мінімуму, ніж представники інших типів поселень, і його середнє значення (14138,5 грн) більш як у сім разів перевищувало законодавчо встановлений розмір і майже вдвічі — середній за масивом розмір вартісної оцінки прожиткового мінімуму з боку опитаних. Жоден з опитаних киян не визначив достатній розмір прожиткового мінімуму, нижчий за офіційно встановлений, а дохід нижчий за п'ятикратний мінімум вважали достатнім для виживання тільки 14,7% жителів столиці. Респонденти, які представляли великі міста, з населенням понад 250 тис. осіб, в середньому давали значно менші вартісні оцінки достатнього розміру прожиткового мінімуму (8621,2 грн), ніж кияни; й це значення дещо перевищувало середнє за масивом в цілому. Найнижче середнє значення оцінки достатнього розміру прожиткового мінімуму виявилось у представників сільської місцевості (7034,2 грн), але й це значення було вищим за офіційно встановлений розмір прожиткового мінімуму (табл. 3).

Таблиця 3

**Розмір достатнього прожиткового мінімуму
в оцінках представників різних типів поселення (2019,%)**

Достатній прожитковий мінімум, грн	Тип поселення				Населення загалом
	Київ N = 136	Місто з насе- ленням понад 250 тис. осіб n = 432	Невелике місто n = 639	Село n = 595	
Менш як 1936	0,0	1,2	2,2	4,9	2,7
1937–3872	0,7	9,7	10,6	13,8	10,7
3873–5808	6,6	20,6	23,9	26,4	22,6
5809–7744	3,7	17,6	18,9	13,1	15,5
7745–9680	3,7	10,2	12,8	9,7	10,5
Більш як 9681	80,7	39,9	28,8	23,3	33,6
Середнє зна- чення	14138,5	8621,3	7397,6	7034,2	8095,7
Не відповіли	4,4	0,9	2,7	8,7	4,4

Середні значення оцінки прожиткового мінімуму мали розбіжності в групах респондентів з різним розміром наявних доходів, і зі зростанням розміру доходів опитуваних чітко простежувалася тенденція збільшення вартісної оцінки необхідних для прожиття коштів. Респонденти, сім'ї яких мали в розпорядженні щомісяця менше за офіційний прожитковий мінімум на особу, називали як такий стандарт в середньому 6200 грн, представники сімей з доходами від одного до двох прожиткових мінімумів — 7293 грн. Середнє значення оцінки достатнього розміру прожиткового мінімуму, розраховане для всіх інших респондентів, які вказали дохід своєї сім'ї (за винятком малозабезпечених), становило 8983 грн.

Поступове незначне підвищення розміру прожиткового мінімуму (до 2027 грн з 1 грудня 2019 року, 2118 грн з 1 липня та 2189 грн з 1 грудня 2020

року), передбачене бюджетом України на 2020 рік, суттєво не змінить соціальну ситуацію і не впливатиме на добробут населення. Значне підвищення прожиткового мінімуму потягнуло б за собою збільшення й інших соціальних стандартів, на що у держави зараз не вистачить коштів. Значну частину бюджету (423,6 млрд грн) забере погашення (282,1 млрд грн) та обслуговування (141,5 млрд грн) державного боргу. Для порівняння доречно буде вказати, що витрати на охорону здоров'я плануються у обсязі 113,3 млрд грн, на освіту — 145,1 млрд грн, на соціальну сферу (пенсії, субсидії) — 293 млрд грн [Верховна Рада, s.a.].

За прогнозами економістів, зробленими ще до епідемії COVID-19, українську економіку чекають важкі випробування, що не дає підстав очікувати зростання державних соціальних видатків. Застарілі технології та необхідність виплачувати й обслуговувати значний зовнішній борг зумовлюють низьку конкурентоспроможність економіки України на світових ринках. Слід погодитись із думкою, що в інформаційному просторі сьогодні відсутня дискусія про те, чи можна взагалі формувати бюджет країни у значній залежності від зовнішніх запозичень і як змінити ситуацію, коли подальші запозичення Україна отримує для обслуговування наявного боргу [Власюк, s.a.]. Головною вадою політики зовнішніх запозичень є відсутність економічної стратегії, на реалізацію завдань якої мають бути спрямовані ресурси країни та зовнішні запозичення. Серед завдань цієї стратегії мало б бути технологічне осучаснення виробництва, для чого Україна має достатній інтелектуальний і людський потенціал. У разі адекватного підходу до розроблення такої стратегії, можливо, зовнішні запозичення, які лягають борговим тягарем на країну, могли б і не знадобитися.

Погіршить ситуацію з малозабезпеченістю і епідемія COVID-19. За прогнозами експертів ЮНІСЕФ, соціально-економічна криза, викликана епідемією, може призвести до збільшення кількості бідних людей в Україні з 27,2% до 43,6%, і загалом погіршення економічної ситуації матиме найбільш сильний негативний вплив на соціально незахищені верстви населення [Коронавірус, s.a.]. До цієї думки необхідно додати, що значно погіршиться і добробут працівників, чия заробітна плата є головним джерелом існування, як у разі більшості українських сімей. Значна частина зайнятих, особливо в малому і середньому бізнесі, на час строгого карантину були вимушені припинити роботу, а отже, залишилися без заробітків. На таку ситуацію владі слід відреагувати наданням тимчасово незайнятим громадянам допомоги на універсальних і безумовних засадах за фактом втрати роботи.

Обмеженість фінансових ресурсів у державному бюджеті не може зняти нагальне питання про перегляд принципів формування і розмірів соціальних виплат, яке вже давно назріло. Перегляд соціальних стандартів з боку держави у бік суттєвого підвищення за одночасного розширення сфери суспільних благ (охорона здоров'я, освіта, сфера культури) і справедливий перерозподіл доходів у суспільстві необхідні для подолання тривалої соціально-економічної кризи в Україні. Для поліпшення ситуації малозабезпеченості слід розробити принципово нову соціально-економічну стратегію розвитку України. Соціальну складову цієї стратегії не можна фінансувати

за залишковим принципом, оскільки саме людина є творцем багатства країни та добробуту суспільства, тож її існування на межі виживання звужуватиме можливості майбутнього зростання конкурентоспроможності економіки України. Пріоритетне фінансування соціальної сфери й розширення державних програм соціальної допомоги замість скорочення їх стало б не лише гуманним саме по собі, а й необхідним кроком на шляху відродження української економіки.

Джерела

- Верховна Рада ухвалила закон “Про Державний бюджет України на 2020 рік”* (с.а.). Отримано з: <https://ukrinform.ua/rubric-economy/2818167-rada-uhvalila-derzbudzet2020.html>
- Власюк, В. (с.а.). *Борговий тягар*. Отримано з: http://dt.ua/business/borgoviy-tyagar-294289_.html
- Колесніченко, О. (с.а.). *Якою буде економіка України через 5 років — прогноз МВФ*. Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/09/19/640725>
- Коронавірус подвоїть кількість бідних в Україні — ЮНІСЕФ* (с.а.). Отримано з: https://zik.ua/news/ludyna/koronavirus_podvoid_kilkist_bidnykh_v_ukraini_yunisef_968821
- Прожитковий мінімум в Україні в 2019* (с.а.). Отримано з: <http://index.minfin.com.ua/labour/wagemin>
- Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (2016). Вип. 3 (17). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (2019). Вип. 6 (20). Київ: Інститут соціології НАН України.

Отримано 12.08.2020

References

- COVID-19 will double number of the poor in Ukraine — UNICEF* (с.а.). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://zik.ua/news/ludyna/koronavirus_podvoid_kilkist_bidnykh_v_ukraini_yunisef_968821 [= Коронавірус с.а.]
- Kolesnichenko, O. (с.а.). *What will be the economy of Ukraine in 5 years — IMF's prognosis*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/09/19/640725> [= Колесніченко с.а.]
- Subsistence level in Ukraine in 2019* (с.а.). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://index.minfin.com.ua/labour/wagemin> [= Прожитковий мінімум с.а.]
- Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes* (2016). Iss. 3 (17). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Українське суспільство 2016]
- Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes* (2019). Iss. 6 (20). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Українське суспільство 2019]
- Verkhovna Rada Approved the Law “On the State Budget 2020”* (с.а.). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://ukrinform.ua/rubric-economy/2818167-rada-uhvalila-derzbudzet2020.html> [= Верховна Рада с.а.]
- Vlasiuk, V. (с.а.). *Debt burden*. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://dt.ua/business/borgoviy-tyagar-294289_.html [= Власюк с.а.]

Received 12.08.2020

НАТАЛІЯ ТОЛСТИХ

Малозабезпеченість як системний бар'єр на шляху соціально-економічного розвитку України

У статті подано різні підходи до визначення масштабів малозабезпеченості та бідності в сучасній Україні. Бідність традиційно асоціюється з крайнім ступенем нужденності й доходом, нижчим за встановлений державою прожитковий мінімум. На думку автора, до малозабезпечених верств слід відносити не тільки бідних, визначених за цим критерієм, а й населення з доходом від одного до двох офіційних прожиткових мінімумів, яке здебільшого також відчуває гостру депривацію. За даними соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України 2019 року, здійснено аналіз рівня життя населення з різними доходами і, зокрема, виявлено особливості споживання та соціального самопочуття малозабезпечених верств. Зроблено висновок, що умови існування більшості населення України є незадовільними для збереження і розвитку людського потенціалу, а малозабезпечені верстви щоденно стикаються з проблемами виживання. Особливу увагу приділено вивченню макроекономічних причин малозабезпеченості та її зворотного впливу на соціальний потенціал України. Визначено такі її наслідки, як обмеженість споживання і незадоволеність людини власним життям. Наведено оцінки населенням України прожиткового мінімуму, який є основним соціальним стандартом. За результатами зіставлення законодавчо закріпленого його розміру з уявленнями населення про достатній його розмір зроблено висновок про невідповідність між ними та необхідність значного підвищення розміру прожиткового мінімуму. Соціально-економічна ситуація, що склалася сьогодні в Україні, завадить провадженню обраного владою курсу неоліберальних економічних реформ зі скороченням участі держави в регулюванні економіки та відходом від активної соціальної політики. Подальше просування цим шляхом призведе до укорінення хронічних форм масової злидненості та втрат людського і трудового потенціалу країни. Обгрунтовано, що хронічна масова малозабезпеченість може бути подолана тільки за умови формування нової стратегії соціально-економічного розвитку країни, в якій соціальне забезпечення буде важливим пріоритетом.

Ключові слова: малозабезпеченість, бідність, рівень життя, державний бюджет, прожитковий мінімум, соціальні стандарти, людський потенціал

НАТАЛЬЯ ТОЛСТЫХ

Малообеспеченность как системный барьер на пути социально-экономического развития Украины

В статье представлены различные подходы к определению масштабов малообеспеченности и бедности в современной Украине. Бедность традиционно ассоциируется с крайней степенью нужды и доходом ниже утвержденного государством прожиточного минимума. По мнению автора, к малообеспеченным слоям следует относить не только бедных, определяемых по этому критерию, но и население с доходом от одного до двух официальных прожиточных минимумов, которое в большинстве своем также ощущает острую депривацию. С использованием данных социологического исследования, проведенного Институтом социологии НАН Украины в 2019 году, осуществлен анализ уровня жизни населения с разными доходами и, в частности, определены особенности потребления и социального самочувствия малообеспеченных слоев. Сделан вывод, что условия существования большинства населения Украины являются неудовлетворительными для сохранения и развития человеческого потенциала, а малообеспеченная его часть ежедневно сталкивается с проблемами выживания. Особое внимание уделено изучению макроэкономических причин малообеспеченности и ее обратного влияния на социальный потенциал Украины. Опреде-

лены такие ее последствия, как ограниченное потребление и неудовлетворенность человека своей жизнью. Представлены оценки населением Украины прожиточного минимума, который является основным социальным стандартом. По результатам сопоставления законодательно закреплённого его размера и представлений населения о достаточном его размере сделан вывод об их несоответствии и необходимости значительного повышения размера прожиточного минимума. Сложившаяся сегодня в Украине социально-экономическая ситуация не позволяет проводить выбранный властью курс неолиберальных экономических реформ с сокращением участия государства в регулировании экономики и отходом от активной социальной политики. Дальнейшее продвижение по этому пути приведет к укоренению хронических форм массового обнищания и потерям человеческого и трудового потенциала страны. Обосновано, что хроническая массовая малообеспеченность может быть преодолена только при условии формирования новой стратегии социально-экономического развития страны, в которой социальное обеспечение будет важным приоритетом.

Ключевые слова: малообеспеченность, бедность, уровень жизни, государственный бюджет, прожиточный минимум, социальные стандарты, человеческий потенциал

NATALIIA TOLSTYKH

Living on a low income as a systemic impediment to socio-economic development of Ukraine

The article sheds light on various approaches that seek to determine how widespread poverty and life on a low income are in Ukraine nowadays. As a social phenomenon, poverty has traditionally been associated with destitution and living below the subsistence level set by the government. However, the author holds the view that life on a low income not only means living near or below the poverty line. There is another part of Ukraine's population that should also be considered needy — those whose income is less than twice as the subsistence level, and most of them are also subject to socio-economic deprivation. Drawing upon the findings of a social survey conducted by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine in 2019, the paper analyses the standard of living among different income groups. Particular attention is given to consumption patterns and social well-being of respondents in the lower income brackets. From the data, it can be inferred that living conditions of many Ukrainians are inadequate to sustain and develop human potential; furthermore, the low-income households have literally to struggle every day to make ends meet. The author brings into focus the main macroeconomic factors contributing to this situation and its adverse effect on the nation's social potential. Some of the most common social consequences of living on a low income have been identified, such as limited consumption, a person's dissatisfaction with life and his/her position in society. The above-mentioned survey also provides the estimates of how much the current subsistence level (with regard to Ukraine) should be. Having been made by different socio-demographic and occupational groups of Ukraine's population, these estimates are a useful source of information — given that subsistence level is considered the basic social standard. According to the survey, all these figures are at variance with the official subsistence level, which is noticeably lower, and this indicates that the current subsistence level needs an upward revision. Today, the overall socio-economic situation in Ukraine is unfavourable for neoliberal economic reforms initiated by the government. Since these policies are primarily designed to reduce the role of state in managing the economy and implementing social welfare programmes, following this path will inevitably result in the entrenchment of mass poverty and in a major loss of Ukraine's human potential, as well as labour force. The author argues that tackling the country's chronic low income problem is only possible if a new strategy for socio-economic development is adopted, where social welfare is prioritised.

Keywords: living on a low income, poverty, standard of living, government budget, subsistence level, social standards, human potential

ЄЛЕНА КОВАЛЬСЬКА,

кандидат соціологічних наук, асистент кафедри методології і методів соціологічних досліджень факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка (03022, Київ, просп. Глушкова, 4д)

YELIENA KOVALSKA,

Candidate of Science in Sociology, Assistant at the Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, Hlushkova Avenue, Kyiv, 03022)

e.sokolovskaja@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1981-2255>

**Оцінка емпіричної валідності Адаптованого
індексу статусної характеристики Ворнера**

У недавній публікації нами було презентовано результати теоретичної валідазації Адаптованого індексу статусної характеристики Ворнера (далі — AICX Ворнера) [Ковальська, 2019]. Так, у рамках процедури адаптації ICX Ворнера було сконструйовано Адаптовану схему стратифікації В. Ворнера, що включає такі характеристики, як рід зайнятості, рівень доходу, район проживання і стан помешкання. У результаті процедури емпіричної інтерпретації їх було подано у вигляді показників з конкретними балами індексу:

$$AICX \text{ Ворнера} = 3П \text{ “рід занять”} \times 2,9 + 3П \text{ “рівень доходу”} \times 2,5 + 3П \text{ “район проживання”} \times 1,2 + 3П \text{ “стан помешкання”} \times 1.$$

Отриманий респондентом підсумковий бал дає змогу здійснити підсумкову категоризацію з огляду на соціальну позицію, що її посідає індивід у суспільстві (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Інтервали для категоризації респондентів
на підставі значень Адаптованого ICX Ворнера**

Клас	Інтервали значень індексу
Верхній вищий	7,6–10,1
Нижній вищий	10,1–13,0

1

3П — значення показника.

Цитування: Ковальська, Є. (2020). Оцінка емпіричної валідності Адаптованого індексу статусної характеристики Ворнера. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 110–123.

Закінчення табл. 1

Клас	Інтервали значень індексу
Верхній середній	13,0–15,5
Нижній середній	15,5–25,2
Верхній нижчий	25,2–46,7
Нижній нижчий	46,7–53,2

Пропонована стаття є наступним кроком валідизації, який передбачає перевірку емпіричної валідності АІСХ Ворнера.

Претест анкети

Перш ніж перейти до валідаційних досліджень, було здійснено пілотне опитування з метою перевірки адекватності формулювань запитань. Перевірялася також відповідність формулювань умовам інтерв'ювання в ситуації, подібній до проведення масових опитувань. У процедурі первинної апробації взяли участь 20 респондентів різної статі та віку, котрі відповідали на всі 22 тестові запитання (див. Додаток), а потім висловлювали свої враження, пов'язані з адекватністю формулювань і процедури проведення інтерв'ю. У середньому на проходження анкети респонденти витрачали не більш як 10 хвилин.

Як показали результати апробації, жодне із запитань, включених до методики, не викликало у респондентів труднощів при заповненні опитувального листка. Водночас респонденти вказали на підвищену сензитивність запитання, що стосується рівня місячного доходу в розрахунку на одну людину в сім'ї. При цьому всі учасники опитування відповіли на нього. З метою зниження ймовірності переривання інтерв'ю було вирішено розмістити це запитання наприкінці анкети. На підставі результатів попередньої апробації було зроблено висновок, що методика придатна для подальшої валідизації.

Схема емпіричної валідизації АІСХ Ворнера

У вітчизняній соціологічній традиції заведено говорити про два основні види валідності — теоретичну та емпіричну (В. Паніотто, С. Дембіцький). У контексті нашого дослідження ми підрозділяємо емпіричну валідність на два компоненти: незалежний і залежний. Незалежний становлять такі види валідності, як конструктна, критеріальна і прогностична, залежний — порівняльна валідність [Дембицкий, 2017]. Наше дослідження дало змогу перевірити конструктну та критеріальну валідність, що задовольняє мінімальні вимоги емпіричної валідизації [Дембицкий, 2019: с. 270–273].

Конструктна валідність ґрунтується на включеності вимірюваного конструкта до номологічної мережі [Campbell, 1959]. В підґрунті перевірки конструктної валідності лежить принцип, відповідно до якого конструкти, по-

в'язані в теорії, мають бути пов'язані і фактично. Відповідно, конструкти, не пов'язані в теорії, не мають демонструвати зв'язків і в даних спостережень.

Для перевірки конструктивної валідності було проведено методичне опитування серед жителів міста Києва з використанням вибірки, збалансованої за статтю та віком. Отримані результати допомогли розглянути взаємозв'язок показників AICX Ворнера з розподілом відповідей на запитання, спрямовані на пряме вимірювання самооцінки свого становища в суспільстві.

Критеріальна валідність належить до визначення, якою мірою результати вимірювань пов'язані з тим чи тим об'єктивним показником. Як спосіб перевірки критеріальної валідності вимірювальної методики ми обрали перевірку очікуваних розбіжностей при опитуванні “контрастних” у ракурсі досліджуваного явища груп [Дембицкий, 2017: с. 116]. Підтвердження цього підходу знаходимо також у В. Паніотто [Паниотто, 1986: с. 104], котрий позначає даний підхід у термінах “валідності щодо відомих груп”. Його суть полягає в тому, що в певний спосіб (наприклад, за допомоги експертних оцінок) обирають дві групи респондентів, що відрізняються за вимірюваною властивістю. Після цього в обраних групах проводять опитування з використанням валідизованого інструменту. Цей метод дає змогу обчислити вагу характеристик індексу на підставі значимості їхньої різниці в досліджуваних групах. Вагу кожної окремої характеристики ми обчислювали раніше в рамках процедури адаптації ICX Ворнера [Ковальская, 2019].

З метою перевірки критеріальної валідності нами було проведено опитування у двох групах, що істотно різняться в плані соціального статусу в координатах, заданих AICX Ворнера. Так, було опитано респондентів у двох різних адміністративних районах м. Києва, котрі суттєво різняться під кутом зору престижності району проживання. Очевидний наслідок таких розбіжностей, на наш погляд, виявляється й у відмінностях за іншими аспектами соціального статусу їхнього населення (зокрема, за рівнем доходів).

Перевірка конструктивної та критеріальної валідності AICX Ворнера

Дизайн. З метою емпіричної валідизації було здійснено два дослідження — методичне опитування серед жителів Києва (результати були використані для конструктивної валідизації) та методичний експеримент, спрямований на порівняння двох територіальних груп, що значимо відрізняються одна від одної за соціальним статусом (результати було використано для критеріальної валідизації).

Методичне опитування було проведено серед жителів Києва у два етапи: на першому етапі було опитано 100 респондентів (30.09.2017–28.11.2017, метод — самозаповнення). Вибірка побудована на базі шести квот, сформованих на підставі статі (2 категорії) та віку (3 категорії). З огляду на тему дослідження квоти серед молоді включали по 10 респондентів, а серед інших груп — по 20. Також було враховано район проживання респондентів. Так, було опитано по 10 респондентів у кожному районі. Метод самозаповнення було обрано з метою мінімізації ефекту інтерв'юєра при відповіді на запитання такої сензитивної теми, як рівень доходів [Мануильская, 2014].

Серед отриманих результатів передусім необхідно відзначити такі. По-перше, на запитання про дохід не дали відповідь 20 респондентів. Враховуючи сензитивність запитань цієї категорії, ми розглядаємо такий рівень відповідей як прийнятний. По-друге, були виявлені дві проблеми щодо використання запитання про тип будинку: невідповідність суб'єктивної оцінки класу новобудови та її реального класу (для встановлення якого будинки були перевірені відповідно до зазначених адрес), а також відсутність даних про рік будівництва приватних будинків. У першому випадку респонденти схильні оцінювати клас новобудов, у яких мешкають, як “комфорт”, тоді як об'єктивно вони часто належать до класу “економ”. При цьому самооцінка класу новобудов, в яких мешкають респонденти, як “бізнес” у більшості випадків збігається з реальним класом. Усього на першому етапі АІСХ Ворнера був обчислений для 70 анкет. Середнє значення індексу для всієї вибірки становило 25 балів, що відповідає верхній межі “верхнього нижчого” класу.

На другому етапі методичний експеримент передбачав опитування двох груп, що суттєво різняться з точки зору району проживання (не в географічному сенсі, а в сенсі статусу). У першій групі було опитано 57 респондентів, що дало 49 анкет, придатних для обчислення АІСХ Ворнера. Дослідження тривало від 1.11.2017 до 31.12.2017 року. Опитані респонденти репрезентували мешканців ЖК “Паркове місто” у м. Києві. Цей житловий комплекс належить до класу “бізнес” і, відповідно, за АІСХ Ворнера кодується як “престижний” за шкалою “район проживання”. У другій групі було опитано 53 респонденти, що дало 52 анкети, придатні для обчислення АІСХ Ворнера. Дослідження тривало від 15.12.2017 до 28.04.2018 року. Опитані респонденти репрезентували мешканців мікрорайону, що належить до Святошинського району м. Києва, окресленого вулицями Симиренка, Жолудєва і проспектом Академіка Корольова. Цей мікрорайон переважно забудований панельними будинками до 1990 року будівництва, що дає підстави віднести його до категорії “середній рівень престижу” за шкалою “район проживання”.

Таким чином, для аналізу нами загалом було отримано 171 придатну для обчислення АІСХ Ворнера анкету.

Конструктна валідизація. Як показники для конструктної валідизації було обрано такі змінні: 1) інтегральна самооцінка соціального статусу за допомоги семибальної шкали (див. Додаток, п. 26); 2) суб'єктивна оцінка матеріального становища, у рамках якої респондентові пропонується оцінити власне матеріальне становище (див. Додаток, п. 29). Для оцінки зв'язку показників АІСХ Ворнера і зазначених змінних ми використовували коефіцієнт кореляції Спірмена.

Сила зв'язку становила відповідно $-0,505$ ($p < 0,01$) і $-0,434$ ($p < 0,01$). Додаткову інформацію можна одержати шляхом аналізу середніх значень АІСХ Ворнера для кожного із рівнів контрольних груп (див. табл. 2–3).

Як можна бачити, середні значення АІСХ Ворнера в отриманих групах відчутно різняться. Зокрема, показник респондентів, які оцінюють своє матеріальне становище як “грошей не вистачає навіть на придбання продуктів харчування”, сягає 30,1 бала, що відповідає “верхньому нижчому” класу. При цьому середнє значення для респондентів, які обрали варіанти від-

повіді “грошей достатньо для придбання необхідних продуктів і одягу, великі покупки доводиться відкладати” або “покупка більшості товарів тривалого користування (холодильник, телевізор) не викликає ускладнень, проте купити квартиру ми не можемо” становить 16,2 і 16,3 відповідно, що відповідає верхній межі “нижнього середнього” класу. Загалом отримані результати свідчать на користь конструктивної валідності AICX Ворнера.

Таблиця 2

Аналіз середніх показників між AICX і показником “Суб’єктивна оцінка матеріального становища”

<i>Альтернатива</i>	<i>Середнє</i>	<i>N</i>
грошей не вистачає навіть на придбання продуктів харчування	30,1	25
грошей вистачає тільки на придбання продуктів харчування	21,7	93
грошей достатньо для придбання необхідних продуктів та одягу, великі покупки доводиться відкладати	16,1	45
покупка більшості товарів тривалого користування (холодильник, телевізор) не викликає ускладнень, проте купити квартиру ми не можемо	16,2	4
грошей достатньо, щоб узагалі ні в чому собі не відмовляти	13,5	2
Загалом	21,2	169

Таблиця 3

Аналіз середніх показників між AICX і тестом інтегральної самооцінки соціального статусу за семибальною шкалою

<i>Альтернатива</i>	<i>Середнє</i>	<i>N</i>
1	28,9	6
2	29,6	15
3	23,8	36
4	20,8	70
5	16,1	41
6	19,5	2
7		0
Загалом	21,3	170

Критеріальна валідизація. Середні значення AICX Ворнера для жителів ЖК “Паркове місто” і мікрорайону Святошин суттєво різняться. У першому випадку середнє становить 13,6 бала (відповідає “верхньому середньому” класу), у другому — 24,1 бала (відповідає “верхньому нижчому” класу). Застосування *t*-критерію Стюдента для випадків, коли не передбачається рівність дисперсій, говорить про статистично значимі результати ($t = -7,3$; $df = 64,7$; $p < 0,001$).

Додатково були перевірені середні показники таких характеристик індексу, як дохід, розмір (m^2) житлової площі на людину, кількість предметів тривалого користування. Середній дохід на людину для жителів ЖК “Пар-

кове місто” становив 44 175 грн, кількість м² житлової площі — 23,5, кількість предметів тривалого користування — близько 10. Для жителів Святошинського району відповідні показники дорівнюють 9 856 грн, 17,1 м² і близько 6 предметів тривалого користування.

Отримані результати свідчать на користь “чутливості” методики. У цьому контексті цікавими є результати розподілу опитаних за різними класами (див. табл. 4).

Таблиця 4

Соціальний клас за AICX Ворнера

Клас	AICX, %	
	ЖК “Паркове місто”	Святошинський р-н м. Києва
Нижній вищий	4,1	0
Верхній середній	38,8	3,8
Нижній середній	53,1	42,3
Верхній нижчий	4,1	34,6
Нижній нижчий	0	19,2

**Оцінка надійності IСХ Ворнера:
з приводу релевантності**

На окрему увагу заслуговує така важлива характеристика тесту, як надійність. Під надійністю ми, з одного боку, спираючись на думку Н. Паниної та Є. Головахи [Головаха, 1998], розуміємо *узгодженість* результатів, з іншого боку — *ретестову надійність*. Для оцінки узгодженості використовуються показники, побудовані на підставі коефіцієнтів кореляції. Також надійність стосується того, наскільки вимірювальний інструмент дає ті самі результати при повторному вимірюванні — *ретестова надійність*.

Щоб визначити конкретні процедури оцінювання рівня надійності AICX Ворнера, звернімося до визначення типу цієї методики. AICX Ворнера є композитним індексом. Про останній заведено говорити тоді, коли оцінки феномену, що підлягає вимірюванню, зумовлюються індикаторами, закладеними в методику (на відміну від шкали, коли йдеться про загальний чинник, що зумовлює значення індикаторів) [Дембицкий, 2017]. Аналогічний підхід використовує Дж. Едвардс [Edwards, 2000]. Так, він виокремлює два види моделей причинності залежно від природи інструменту: пряма рефлексійна модель (для шкал) і пряма утворювальна модель (для композитних індексів). Пряма рефлексійна модель, або модель латентної змінної (див. рис. 1), передбачає, що кожен з X_i вимірів перебуває під впливом конструкції $\xi(\lambda)$ і помилки вимірювання δ . Вимірювані індикатори розглядаються як прояви латентної змінної; виходячи з цього між ними існує зв'язок. Відсутність зв'язку між цими індикаторами свідчить про те, що вони не є проявом латентної змінної.

Своєю чергою, пряма утворювальна модель (див. рис. 2) передбачає зворотний (стосовно попередньої моделі) каузальний зв'язок. У цій моделі X_i

визначає конструкт η , тобто X_i є незалежними індикаторами, на підставі яких ми конструюємо η . Отже, наявність зв'язку між X_i не є обов'язковою.

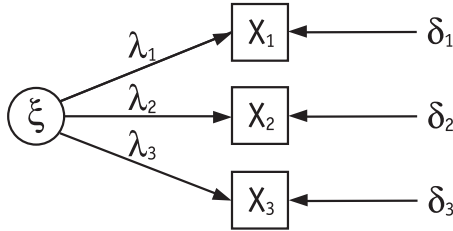

Рис. 1. Прямая рефлексійна модель

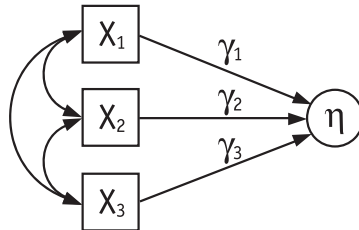

Рис. 2. Прямая утворювальна модель

Описана вище різниця між вимірювальними підходами визначає релевантність перевірки надійності інструменту вимірювання. Так, у разі роботи зі шкалою оцінювання внутрішньої узгодженості є обов'язковим. Разом з тим для обґрунтування якості вимірювального інструменту у формі індексу така перевірка позбавлена сенсу. У нашому випадку це означає відмову від процедури перевірки внутрішньої узгодженості.

Висновки

Наше дослідження продемонструвало, що AICX Ворнера характеризується прийнятними показниками конструктивної та критеріальної валідності. При цьому деякі труднощі в його використанні зумовлені сензитивністю окремих запитань, що входять до складу основ індексу. У цьому сенсі перспективним напрямом подальшої методологічної роботи є розроблення прийомів створення такої комунікативної ситуації, що дасть змогу максимально знизити побоювання респондентів щодо своїх відповідей на запитання-індикатори AICX Ворнера за умов масових опитувань.

Також отримані результати є внеском у розроблення соціологічних вимірювальних інструментів, придатних для стратифікаційних досліджень в українському суспільстві. Зокрема, цей індекс можна використовувати для об'єктивного вимірювання соціального статусу серед різних груп українського соціуму. Водночас для використання AICX Ворнера у масових опитуваннях доведеться переглянути процедуру вимірювання характеристики “район проживання”, оскільки на цьому етапі вона передбачає локалізацію на підставі експертного опитування для кожного населеного пункту.

ДОДАТОК

Кафедра методології і методів соціологічних досліджень КНУ імені Тараса Шевченка

Кафедра методології і методів соціологічних досліджень КНУ імені Тараса Шевченка проводить опитування з метою вивчення настроїв і загального становища населення міста Києва. Для опитування Ви були відібрані абсолютно випадковим чином. Нам дуже важливо, щоб анкету заповнили саме Ви, оскільки це забезпечить правильність процедури опитування та об'єктивність отриманих даних. Від Вашого особистого терпіння, сумлінності та щирості залежатиме якість усього опитування. Ми гарантуємо Вам конфіденційність Ваших відповідей. Усі отримані дані будуть аналізуватися тільки в узагальненому вигляді. Дякуємо за згоду взяти участь у нашому дослідженні!

У запитаннях 1–7 давайте поговоримо про Ваше останнє основне місце роботи

1 На основному місці роботи Ви:

- 1 — Найманий працівник → ПЕРЕХОДЬТЕ ДО ЗАПИТАННЯ № 3
- 2 — Працюю на себе
- 3 — Працюю у власному сімейному бізнесі
- 4 — Важко відповісти

2 Скільки у Вас працює (працювало) найманих працівників, якщо такі є (були) (вказіть кількість) _____

3 На основній роботі чи доводиться (доводилося) Вам управляти співробітниками та відповідати за їхню роботу?

- 1 — Так
- 2 — Ні
- 3 — Важко відповісти

4 Якщо Вам доводиться (доводилося) керувати, то за роботу скількох людей Ви несете (несли) відповідальність? (вказіть кількість) _____

5 Як називається (називалася) Ваша посада на основній роботі? (Будь ласка, опишіть якомога повніше, кількома словами (без скорочень та аббревіатур) _____

6 Якою саме діяльністю Ви займаєтеся (займалися) переважну частину робочого часу? _____

7 Яка підготовка / кваліфікація необхідна для виконання роботи?

- 1 — Ніяка чи незначна
- 2 — Кілька тижнів / місяців навчання
- 3 — Професійно-технічна освіта (ПТО) або кілька років досвіду роботи
- 4 — Середня фахова освіта (технікум, коледж)
- 5 — Базова вища освіта (бакалавр)
- 6 — Повна вища освіта (спеціаліст, магістр)
- 7 — Науковий ступінь (кандидат наук, доктор наук)
- 8 — Важко відповісти

8 Рівень Вашої освіти:

- 1 — Початкова, неповна середня
- 2 — Середня загальна
- 3 — Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)
- 4 — Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)
- 5 — Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, науковий ступінь)
- 6 — Важко відповісти

9 Зазначте, будь ласка, тип будинку, в якому Ви зараз мешкаєте:

- 1 — “Дореволюційний” — до 1917 року будівництва
- 2 — “Сталінський період” будівництва — 20–50 роки XX століття
- 3 — Панельний будинок до 1991 року будівництва
- 4 — Цегельний будинок до 1991 року будівництва
- 5 — Новобудова починаючи від 1991 року (вказіть клас (підкреслити): економ, комфорт, бізнес, преміум)
- 6 — Приватний будинок (вказіть рік будівництва _____)
- 8 — Гуртожиток
- 9 — Тимчасове житло (бараки, казарми тощо)
- 10 — Інший
- 11 — Важко відповісти

10 Вкажіть, будь ласка, кількість м² на одну людину від загальної площі приміщення, де Ви зараз мешкаєте _____

11 Вкажіть, будь ласка, рік останнього внутрішнього ремонту помешкання (квартири, будинку, кімнати), де Ви зараз мешкаєте _____

Які предмети тривалого користування й у якій кількості знаходяться в помешканні, де Ви зараз мешкаєте (відзначте всі наявні предмети і вкажіть кількість їх):

- 12 — холодильник _____
- 13 — телевізор ламповий _____
- 14 — телевізор РК _____
- 15 — персональний комп’ютер (включно з ноутбуком) _____
- 16 — пілосос _____
- 17 — пральна машина _____
- 18 — посудомийна машина _____
- 19 — водонагрівач (бойлер) _____
- 20 — кондиціонер _____
- 21 — сушильна машина _____

22 Зазначте, будь ласка, чи є у Вашому житлі санітарний вузол (включно з туалетом, ванною чи душем, умивальником тощо):

- 1 — Так
- 2 — Ні → ПЕРЕХОДЬТЕ ДО ЗАПИТАННЯ № 24

23 Вкажіть кількість санітарних вузлів _____

24 Чи є Ви власником (співвласником) помешкання, в якому мешкаєте?

1 — Так

2 — Ні

3 — Важко відповісти

25 Який рід Ваших занять на основному місці роботи?

1 — Професійна робота, наприклад така як:

лікар — учитель — інженер — художник — бухгалтер

2 — Вища адміністративна робота, наприклад така як:

банкір — управлінець у великій бізнес-структурі — чиновник
високого рангу — профспілковий чиновник

3 — Службовець, наприклад така робота як:

секретар — клерк — офіс-менеджер — бібліотекар

4 — Робота у сфері торгівлі, наприклад така робота як:

менеджер з продажу — власник магазину — продавець —
страховий агент

5 — Робота у сфері послуг, наприклад така робота як:

власник ресторану — співробітник міліції — офіціант — сторож —
перукар — військовослужбовець

6 — Кваліфікований робітник, наприклад така робота як:

майстер — механік — працівник друкарні — виготовлювач знарядь
праці — електрик

7 — Напівкваліфікований робітник, наприклад така робота як:

водій автобуса — робітник на заводі — тесляр — бляхар — пекар

8 — Некваліфікований робітник, наприклад така робота як:

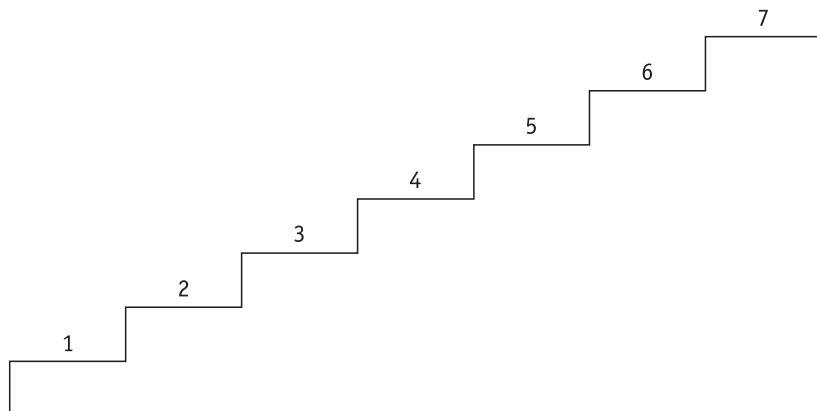
різнороб — швейцар — некваліфікований робітник на фабриці

9 — Робітник у сільському господарстві, наприклад така робота як:

фермер — різнороб у сільському господарстві — водій трактора —
рибалка

10 — Важко відповісти

26 Уявіть собі, що на щаблях певної “драбини” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчому щаблі — ті, хто має найнижче становище, а на найвищому — ті, хто має найвище становище. На який із цих щаблів Ви поставили б себе?

27 Вкажіть, будь ласка, головне джерело доходу Вашої сім'ї, який одержуєте Ви чи будь-який член сім'ї:

- 1 — заробітна плата від усіх робіт
- 2 — чистий дохід від бізнесу, ферми чи ренти
- 3 — пенсія
- 5 — дивіденди
- 6 — соціальні виплати
- 7 — інші доходи, що їх одержуєте Ви чи будь-який член сім'ї
- 8 — Важко відповісти

28 Яким був середній місячний сукупний дохід Вашої сім'ї у грн за останні півроку в розрахунку на одну людину? Будь ласка, врахуйте надходження від усіх робіт, чистий дохід від бізнесу, ферми чи ренти, пенсії, дивіденди, соціальні виплати і будь-які інші доходи, які одержали Ви чи будь-який член сім'ї. *(Дохід на одного члена сім'ї визначається діленням сумарного доходу сім'ї на кількість членів сім'ї, включно з неповнолітніми дітьми _____ грн)*

29 Яка з наступних оцінок найточніше характеризує матеріальне становище Вашої сім'ї?

- 1 — грошей не вистачає навіть на придбання продуктів харчування
- 2 — грошей вистачає тільки на придбання продуктів харчування
- 3 — грошей достатньо для придбання необхідних продуктів та одягу, великі покупки доводиться відкладати
- 4 — покупка більшості товарів тривалого користування (холодильник, телевізор) не викликає ускладнень, проте купити квартиру ми не можемо
- 5 — грошей достатньо, щоб узагалі ні в чому собі не відмовляти
- 6 — Важко відповісти

30 Ваша стать: 1. Чоловіча 2. Жіноча

31 Ваш вік (кількість повних років): _____

Дякуємо за Ваші відповіді!

Джерела

Головаха, Е.И., Панина, Н.В., Горбачик, А.П. (1998). Измерение социального самочувствия: тест ИИСС. *Социология: методология, методы, математическое моделирование* (4М), 10, 45–71.

Дембицкий, С.С. (2017). Комплексные измерительные инструменты в социологии. *Социологический журнал*, 3, 102–124.

Дембицкий, С. (2019). Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування. Київ: Інститут соціології НАН України.

Ковальська, Є.В. (2019). Адаптація індексу статусної характеристики Ворнера. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 124–142.

Мацулыская, К.М. (2014). Методический анализ вопросов о доходе. коммуникативные сбой как индикаторы качества. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 4 (122), 41–59.

Паниотто, В.И. (1986). Качество социологической информации: (Методы оценки и процедуры обеспечения). Киев: Наукова думка.

Campbell, D.T., Fiske, D.W. (1959). Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological bulletin*, 56 (2), 81–105.

Edwards, J.R., Bagozzi, R.P. (2000). On the nature and direction of relationships between constructs and measures. *Psychological Methods*, 5 (2), 155–174.

Отримано 10.07.2020

References

Golovaha, Ye., Panina, N., Gorbachyk, A. (1998). Measurement of social well-being: the IISS test. [In Russian]. *Sociology: methodology, methods, mathematical modeling (4M)*, 10, 45–71. [= Головаха 1998]

Dembitskyi, S. (2017). Integrated measuring instruments in sociology. [In Russian]. *Sociological Journal*, 3, 102–124. [= Дембицкий 2017]

Dembitskyi, S. (2019). *Constructing sociological tests: Methodology and its use in practice*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Дембицький 2019]

Kovalska, Ye. (2019). Adaptation of the Warner status characteristic index. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 124–142. [= Ковальська 2019]

Manuilskaya, K. (2014). Methodical analysis of questions about income. communicative failures as indicators of quality. [In Russian]. *Public Opinion Monitoring: Economic and Social Change*, 4 (122), 41–59. [= Мануильская 2014]

Paniotto, V. (1986). Quality of sociological information: (Evaluation methods and support procedures). [In Russian]. Kyiv: Naukova Dumka. [= Паниотто 1986]

Campbell, D.T., Fiske, D.W. (1959). Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological bulletin*, 56 (2), 81–105.

Edwards, J.R., Bagozzi, R.P. (2000). On the nature and direction of relationships between constructs and measures. *Psychological Methods*, 5 (2), 155–174.

Received 10.07.2020

ЄЛЕНА КОВАЛЬСЬКА

Оцінка емпіричної валідності Адаптованого індексу статусної характеристики Уорнера

У статті подано результати емпіричної валідації та перевірки рівня надійності Адаптованого індексу статусної характеристики Ворнера (AICX Ворнера). Раніше нами було здійснено адаптацію ICX Ворнера, а також перевірено рівень теоретичної (очевидної та змістової) валідності.

У рамках перевірки рівня емпіричної валідності AICX Ворнера вимірювався рівень критеріальної та конструктивної валідності. Як емпіричну базу дослідження використано два опитування, проведені методом face-to-face інтерв'ю (2017–2018).

Критеріальну валідність перевірено в порівнянні методичного експерименту, в якому здійснено порівняння двох груп, що істотно відрізняються з огляду на соціальний статус. В якості таких груп обрано респондентів у двох адміністративних районах м. Києва, що суттєво різняться за престижністю району проживання. Було встановлено, що середні значення AICX Ворнера в цих групах істотно відрізнялися, що свідчить на користь високого рівня критеріальної валідності.

Для перевірки конструктивної валідності було проаналізовано взаємозв'язки між різними показниками соціального статусу респондентів. Так, проаналізовано зв'язок показників AICX Ворнера з відповідями на запитання, спрямовані на пряме вимірювання самооцінки власного становища в суспільстві: 1) інтегральна самооцінка соціального статусу за до-

помогти семибальної шкали; 2) суб'єктивна оцінка матеріального становища, в рамках якої респондентів пропонують оцінити власний матеріальний стан. Середні значення АІСХ Ворнера у виокремлених групах за рівнем самооцінки суттєво відрізняються. Отримані результати свідчать на користь конструктивної валідності АІСХ Ворнера.

Стосовно перевірки надійності індексу зроблено висновок про доцільність вимірювання ретестової надійності інструменту. Відмова від вимірювання рівня узгодженості зумовлена особливостями причинності в композитних індексах.

Результати валідації Адаптованого індексу статусної характеристики Ворнера вказують на високий рівень емпіричної валідності інструменту.

Ключові слова: індекс Ворнера, соціальна стратифікація, валідація

ЕЛЕНА КОВАЛЬСКАЯ

Оценка эмпирической валидности Адаптированного индекса статусной характеристики Уорнера

В статье представлены результаты эмпирической валидации и проверки надежности адаптированного индекса статусной характеристики Уорнера (АИСХ Уорнера). Ранее была осуществлена адаптация ИСХ Уорнера, а также проверен уровень теоретической (очевидной и содержательной) валидности.

В рамках проверки уровня эмпирической валидности АИСХ Уорнера измерялся уровень критериальной и конструктивной валидностей. В качестве эмпирической базы исследования использованы два опроса, проведенные методом face-to-face интервью (2017–2018).

Критериальная валидность проверена посредством методического эксперимента, в котором сравнивались две группы, существенно отличающиеся в плане социального статуса. В качестве таких групп были выбраны и опрошены респонденты в двух административных районах г. Киева, существенно различающихся с точки зрения престижности района проживания. Было установлено, что средние значения АИСХ Уорнера в данных группах существенно различались; это свидетельствует о высоком уровне критериальной валидности.

Для проверки конструктивной валидности проанализированы взаимосвязи между различными показателями социального статуса респондентов. Так, была проанализирована связь показателей АИСХ Уорнера с ответами на вопросы, направленные на прямое измерение самооценки своего положения в обществе: 1) интегральная самооценка социального статуса с помощью семибальной шкалы; 2) субъективная оценка материального положения, в рамках которой респонденту предлагается оценить собственное материальное положение. Средние значения АИСХ Уорнера в группах, выделенных на основании показателей самооценки, ощутимо различаются. Полученные результаты говорят в пользу конструктивной валидности АИСХ Уорнера.

В отношении проверки надежности индекса сделан вывод о целесообразности измерения ретестовой надежности инструмента. Отказ от измерения уровня согласованности обусловлен особенностями причинности в композитных индексах.

Результаты валидации Адаптированного индекса статусной характеристики Уорнера указывают на высокий уровень эмпирической валидности инструмента.

Ключевые слова: индекс Уорнера, социальная стратификация, валидизация

YELIENA KOVALSKA

Empirical validation of the Adapted Warner status characteristic index

The paper presents the results of empirical validation and verification of the reliability of the Adapted Warner status characteristic index (Warner's AISC). Earlier, the adaptation of Warner's

ISC was carried out, and the level of theoretical (obvious and substantial) validity was checked. As a part of checking the level of empirical validity of Warner's AISC, the level of validity by criteria and construct validity was measured. Two face-to-face surveys (2017–2018) were used as the empirical basis for the study.

The validity by criteria was tested through holding a methodical experiment, that comparing two groups which differed significantly in terms of social status. Respondents in two different administrative districts of Kyiv were selected as such groups. The level of prestige of the district of residence differs significantly in terms of prestige. There were found that the mean value of Warner's AISC in these groups differed significantly, which indicates a high level of validity by criterion.

The relationships between the different indicators of the social status of respondents have been analyzed to test the level of validity of construct. Thus, the relationship between Adapted Warner's Status characteristic index indicators and the results of the questions aimed at directly measuring the self-assessment of their position in society was analyze: 1) integral self-assessment of social status using a seven-point scale; 2) a subjective assessment of the financial situation, within the framework of which the respondent is asked to assess his own financial condition. The mean values of Warner's AISC in the deferent groups by the level of self-esteem differ significantly. The results obtained speak in favor of the construct validity of Warner's AISC.

With regard to the reliability of the index, it has been concluded that it would be useful to measure the retest reliability of the instrument. Because of the causality characteristics of the composite index we can't use assessment of usability.

The validation results of the Adapted Warner status characteristic index indicate a high level of empirical validity of the instrument.

Keywords: Warner index, social stratification, validation

ВІКТОР БУРЛАЧУК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VICTOR BURLACHUK,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Sociology of Culture and Mass Communication, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

burlatchouk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6197-0356>

Колективна пам'ять: між цінностями та історичним знанням

Наприкінці XX століття тема пам'яті перетворилася із традиційних тем філософії та психології на тему гостру, пов'язану з новітніми проблемами гуманітарного знання, тему, активно експлуатовану сучасними політиками й залучену до ідеологічних контроверз. Пам'ять на шкоду історії заповнила собою весь простір ставлень людини до свого минулого, здійнялася над історією як головний спосіб управління минулим [Федорова, 2018].

Така ситуація зумовлена тим, що пам'ять, яку раніше розглядали як допоміжний інструмент історичного пізнання, тепер почали сприймати як важливий елемент колективної ідентичності, втрата якого призводить до втрати фундаменту для існування групи.

У 70-х роках XX століття склалася особлива ситуація, що викликала до життя так звану історичну політику, або політику пам'яті. Якщо філософське дослідження проблем пам'яті у 30–40-х роках XX століття фокусувалося головним чином на розгляді особливостей сприйняття минулого в індивідуальній і колективній свідомості й не виходило за рамки наукових дискусій, то пів-століття по тому ситуація кардинально змінюється. Проблема пам'яті набуває політичного звучання: до розмови про пам'ять долучаються історики та соціологи, політики та представники медійних сфер [Федорова, 2018].

Проблема історичної пам'яті перетворилася на серйозну суспільно-політичну проблему, що має як власне теоретичний, так і практичний аспект. "Пам'ять, — пише французький історик П. Нора, — це життя, носіями якого

Цитування: Бурлачук, В. (2020). Колективна пам'ять: між цінностями та історичним знанням. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 124–142.

завжди виступають живі соціальні групи, і в цьому сенсі вона перебуває в процесі постійної еволюції, вона відкрита діалектиці запам'ятовування й амнезії, не усвідомлює своїх послідовних деформацій, підвладна всім ужиткам та маніпуляціям, здатна на тривалі приховані періоди та раптові по-жвавлення. Історія — це завжди проблематична й неповна реконструкція того, чого більше немає. Пам'ять — це завжди актуальний феномен, переживання зв'язку із вічним теперішнім. Натомість історія — репрезентація минулого. Пам'ять унаслідок своєї чуттєвої та магічної природи уживається лишень із тими деталями, які для неї є зручними. Вона живиться туманними, багатоплановими, глобальними та пливкими, частковими або символічними спогадами, вона чутлива до всіх трансферів, відображень, заборон або проєкцій. Історія як інтелектуальна і світська операція закликає до аналізу та історичного дискурсу. Пам'ять поміщає спогад у священне, історія його звідти виганяє, роблячи його прозаїчним. Пам'ять породжується тією соціальною групою, котру вона згуртовує, це повертає нас до того, що, за словами Гальбвакса, існує саме стільки пам'ятей, скільки й соціальних груп, до ідеї про те, що пам'ять за своєю природою множинна й неподільна, колективна й індивідуальна. ... історія належить усім і нікому, що робить універсальність її покликанням. Пам'ять вкорінена в конкретному, у просторі, жесті, образі та об'єкті. Історія не прикріплена ні до чого, крім часових протяжностей, еволюції та відношень речей. Пам'ять — це абсолют, а історія знає тільки відносно» [Нора, 1999: с. 19].

Ми бачимо, що протилежність пам'яті та історії повною мірою може бути осмислена як протилежність «цінність–знання». Якщо історична пам'ять стає предметом політичного протистояння, то тим самим вона втрачає властиве історичному знанню прагнення об'єктивності та істини й починає виражати інтереси певних груп. Історія не знає травм, травми можуть бути тільки у пам'яті.

Особливості мого підходу до проблеми пам'яті полягають у з'ясуванні джерела її ціннісного характеру. Вада досліджень, присвячених проблемам колективної пам'яті, попри їх багатоманіття (у статті Г. Касьянова подано докладну бібліографію праць українських авторів, котрі пишуть на цю тему [Касьянов, 2016: с. 132–133]), полягає у відсутності бажання простежити ціннісну специфіку цього феномену.

Як відбувається перетворення пам'яті на певну цінність? Це питання передбачає інше: як відбувається виникнення цінності? Адже пам'ять сама по собі не є цінністю, як не є цінністю відчуття, сприйняття, уява та інші суб'єктивні здатності. Цінністю вона стає у результаті переходу, коли перестає бути характеристикою індивідуальної свідомості й стає груповою чи колективною. У результаті переходу від індивідуальної до групової змінюється її спосіб існування: з факту індивідуальної свідомості, де вона може бути фрагментарною, неточною, хаотичною, витісненою, вона перетворюється на дискурсивну, наділену трансперсональним існуванням. Вона стає розповіддю, свідченням: «я там був, і я все бачив».

Колективна пам'ять утворює дискурсивний простір, який миттєво узурпується владою. З'являються інстанції, що починають контролювати роботу пам'яті: які події треба пам'ятати, а які бажано забути, або ж що цю подію

треба оцінювати так, а не інакше. Як зазначає французький історик Ж. Ле Гоф, колективна пам'ять є важливим питанням у боротьбі за владу між суспільними групами [Le Goff, 1992].

Влада використовує наявність у колективній пам'яті можливості ритуалізації: будь-яка історична подія чи історичний персонаж можуть стати об'єктом ритуалу. А ритуал саме і є, за словами Р. Колінза, маленькою соціальною машиною, яка створює групи.

Ціннісний характер колективної пам'яті, наприклад, помітний у соціологічних дослідженнях, коли респондентові пропонують відповісти, як він оцінює ту чи ту історичну подію. У цій оцінці, позитивній або негативній саме й знаходиться всюдисущий привід влади. Коли респондента запитують: "В 1654 році після Переяславської Ради Україна ввійшла під протекторат Російської держави — Україна возз'єдналася з Росією. Як Ви в цілому оцінюєте цю подію?" [Вишняк, 2013], виникає уявна трансісторична спільність між респондентом і "міфічною" державою; подія вилучається з її хронологічного буття, виходить за рамки історичного часу і сприймається як така, що відбувається зараз чи в доступному для огляду минулому.

Сучасне суспільство, включно з усіма соціальними, етнічними та сімейними групами, пережило глибоку зміну традиційного ставлення до минулого, пов'язану зі змінами у структурі влади. Ця зміна охоплює найрізноманітніші форми ставлення до минулого. Передусім це критика офіційних версій історії та поява альтернативних її версій; відновлення слідів знищеного чи відібраного минулого. Достатньо пригадати часи горбачовської "перебудови", коли зміст колективної й національної пам'яті зазнавав жорсткого переоцінювання, коли під впливом мас-медіа уходили колишні герої і з'являлися нові. Цей процес не оминув і Україну, котра, щойно вона здобула жадану незалежність, вступила в епоху "палкого, в'їдливого, майже нав'язливого пригадування".

Зміна моделі часу та історія

Зміна традиційного ставлення до минулого крім реальних політичних причин мала також ідеологічне підґрунтя. У зв'язку з дискредитацією Радянського Союзу і комуністичної партії відбувся крах марксизму, що передбачав певну модель часу та історії. Кінець революційної ідеї, потужного вектора, що вказував напрям історичного часу в майбутнє, неминуче спричинився до швидкої зміни сприйняття минулого. За революційної моделі часу наперед відомо, що потрібно взяти з минулого, щоби підготувати майбутнє. Відомо також, що треба скасувати, що забути, а за необхідності й насильницьки знищити. Тут доречно пригадати ідеологію Пролеткульту, який мав на меті завдання зруйнувати попередню дворянську культуру та створити нову пролетарську. У понятті історичного часу в цьому разі міститься воля до розриву з минулим. Дослідження історичного часу, спрямовуваного революційною ідеєю, повернуло минулому свободу, невизначеність, вагому присутність у теперішньому.

Існують три моделі уявлення про майбутнє, котрі, на думку П'єра Нора, визначали обличчя минулого: майбутнє як реставрація минулого, майбутнє

як прогрес і майбутнє як революція. Такі уявлення про майбутнє перестають бути актуальними. У зв'язку із крахом революційної ідеї над майбутнім нависає відтепер абсолютна невизначеність. Немоżliвість передбачати майбутнє ставить певні завдання перед теперішнім. Кінець усілякої телеології історії поклав на теперішнє обов'язок пам'яті. Немоżliвість передбачати майбутнє пов'язана з безупинно оновлюваним теперішнім. З'являється феномен пришвидшення історії, властивий кінцю ХХ століття. Пришвидження історії робить неуявлюваним майбутнє і симетрично відсуває минуле — ми стаємо від нього відрізнаними.

Пришвидження історії впливає на пам'ять у двох аспектах: по-перше, воно створює ефект "акумуляції", пов'язаний із відчуттям втрати (імператив установ і знярядь пам'яті: музеїв, архівів, бібліотек, колекцій, комп'ютерних каталогів).

По-друге, воно створює ефект автономізації теперішнього — між непередбачуваним майбутнім і непрозорим минулим, що кануло в Лету. Минуле перестає бути гарантією майбутнього, а пам'ять перетворюється на рушійну силу.

Ідея національної пам'яті, що виникає у цій ситуації, виходить за межі наукового дискурсу. Це являє собою *ціннісну легітимацію* минулого.

Морис Гальбваск — засновник концепції колективної пам'яті

Визначальну концептуальну конструкцію колективної пам'яті, що належить французькому соціологові Морису Гальбваску (1877–1945), викладено у його відомій праці "Соціальні рамки пам'яті" (1925) і розвинено згодом у статтях кінця 1930-х і 1940-х років. Його концепція формувалася у боротьбі з постулатами бергсонівського ідеалістичного індивідуалізму. Оригінальність Гальбваска в розумінні пам'яті полягала в тому, що для нього пам'ять може бути тільки соціальною, причому індивідуальну і колективну пам'ять об'єднують соціальні рамки. Соціальні рамки пам'яті дають можливість індивідуальній і колективній пам'яті реконструювати образ минулого.

Дослідження Гальбваска у вивченні соціальної природи пам'яті вказує на те, що колективна пам'ять не збігається з історією (під історією тут розуміється науковий дискурс про минуле) і що вираз "історична пам'ять" у певному сенсі є оксюмороном, що поєднує в собі два взаємовиключні терміни. Історія починається лише там, де закінчується традиція, у той момент, коли вгасає або руйнується соціальна пам'ять. Колективна пам'ять не є простим фіксатором хронологічних подій, вона утримує з минулого тільки те, що досі живе і підтримується інтересом певної соціальної групи. На відміну від колективної пам'яті, історія поза групами і над групами. Колективна пам'ять множинна, і ця множинність виражається в плюральності часу соціальних груп. Історія являє собою абстрактне знання, в якому відсутнє екзистенційне переживання групової пам'яті.

Розведення двох понять, пов'язаних з осмисленням нашого ставлення до минулого, стало серйозною науковою проблемою: виникла дилема, що потребує вибору між *істиною* історії та *вірністю* пам'яті.

Місця пам'яті чи пам'ять, захоплена історією

Головні запити влади, що їх вона висуває до суспільства, виявляються у найрізноманітніших дискурсах: політичному, історичному, літературному тощо. Влада не може не говорити. Передбачається, що все, промовлене нею, має бути почутим (або прочитаним) і зрозумілим. Тому для влади так важлива уніфікація мови. Продукування дискурсу не відбувається у безповітряному просторі, воно має просторове і часове обмеження. Спробуємо визначити локацію, звідки говорить влада.

Такими місцями є не тільки парламентська трибуна, резиденція Президента чи Верховний Суд. Влада втягує у свій дискурс історичні місця: пам'ятники, меморіали, музеї. Такі історичні місця, за образним висловом П'єра Нора, називаються місцями пам'яті.

Ідеться не обов'язково про топографічні місця, про зовнішні мітки, що можуть слугувати опертям для форм соціальної поведінки людей в їхніх повсякденних взаємодіях. Такими місцями пам'яті, згідно із П. Нора, можуть слугувати цивільний календар, стяг, національний символ, прапор республіки, архіви, бібліотеки, словники, музеї, меморіальні церемонії, свята, тріумфальні арки.

Місце пам'яті являє собою деякий вихідний пункт, з якого може розпочатися процес утворення колективної пам'яті. Наприклад, вчитель історії, вказуючи на залишки заіржавілого меча, знайденого археологічною експедицією, коментує: "От цей меч був зброєю, яку ваші предки використовували у боротьбі з ворогами, щоб захистити свою землю".

Так за посередництва речі, символу і коментаря, що їх супроводжує, виникає емоційний зв'язок, який дає змогу зримо відчутти присутність відсутніх поколінь і нашу залежність від них. Виникає почуття спільного з відсутніми поколіннями буття.

Як працюють механізми колективної пам'яті, можна побачити в А. Чехова в його оповіданні "Студент". Герой, повертаючись холодного вечора з полювання додому, зустрічає селянок, які гріються біля вогнища. Зустріч відбувається напередодні Великодня, і певна ситуація, в якій опинився студент, — холодна ніч, вогнище, вітер, передчуття головного християнського свята — викликає у нього бажання розповісти самотнім жінкам епізод із Нового Заповіту, пов'язаний зі зреченням апостола Петра свого Вчителя. Біблійна історія викликає у слухачок гостру емоційну реакцію, що дає змогу студентові відчутти присутність дивовижного ланцюга подій, в якому євангельська архаїка може сприйматися як живе теперішнє.

У цьому короткому оповіданні Чехова є всі головні елементи, з якими пов'язана робота колективної пам'яті. Передусім зміст колективної пам'яті не вичерпується життєвим досвідом окремого індивіда. Головний зміст цієї пам'яті набувається у результаті виховання і навчання. Слухачки напевно не вперше чують євангельські історії. Вони точно могли раніше зустрічатися з ними в церковних проповідях, на уроках Закону Божого тощо. Тому ми тут стикаємося з таким важливим елементом пам'яті, як упізнавання. В євангельській історії слухачки впізнають свою історію: історію гріха, зрад-

ництва і покаяння. Саме завдяки тому, що в євангельській історії присутні універсальні сюжети, вона виходить за рамки одиничної події.

У колективній пам'яті особливе місце посідає присутність символічного. Символами стають головні утворення колективної пам'яті і як такі стимули запускають роботу пригадування. Так, в оповіданні Чехова “холодна ніч”, “вогнище”, “вітер” виступають не тільки як реальні об'єкти, а й як символи. Символізація цих об'єктів відбувається через визнання їхнього універсального характеру. Холодна ніч, вітер — це не ось ці конкретні ніч і вітер, це такі ніч і вітер, котрі як універсальні моральні категорії супроводжують всю історію людства.

Протиставивши пам'ять історії, слід мати на увазі, що сама пам'ять не є безформною торбою, набитою історичними подіями, вона певним чином структурована. Пам'ять, пов'язана зі становленням національної держави, відрізняється від сучасної пам'яті, структурованої іншими процесами.

Скажімо, книга українського письменника Антона Лотоцького “Історія України для дітей” (1934), що витримала низку перевидань, являє собою радше не історичний твір, а зразок роботи з відтворення національної пам'яті. У ній структуровано чотири типи пам'яті: *засадова пам'ять*, що репрезентує образи феодальної монархії та епохи, коли закладалася й утверджувалася українська держава; *пам'ять-держава*, розчинена в образі її власної репрезентації, історичних портретах гетьманів; *національна пам'ять*, пам'ять народу, що усвідомлює себе як націю, пам'ять, на користь якої свідчать перші письменники, котрі писали чистою українською мовою (Петро Гулак-Артемівський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Амвросій Метлинський та ін.); *пам'ять-травма*, крах моделі національної ідентичності, сфокусованої на нації-державі.

Відсутність живої пам'яті

Торжество пам'яті, про яке свідчать останні десятиліття ХХ століття, не означає, що ми готові повернутися до традиції та патріархальних відносин. Торжество пам'яті в наш час має специфічний характер. Сучасне українське суспільство залучене до процесу трансформації та оновлення. Це процес, коли нові технології (особливо інформаційні) радикально змінюють життя суспільства, коли царина реального витісняється сферою віртуального, коли визначеність місця і часу перестає бути головною умовою соціальної взаємодії.

Сфера віртуального впливає на колективну пам'ять. Вона позбавляє пам'ять місця. Наприклад, ви зустрічалися з другом В. у місті N, коли йшов дощ, повз вас проходив бродячий пес і т. ін. Місто N, дощ, бродячий пес створюють соціальні рамки пам'яті. Зараз ви зустрічаєтеся у Skype, не полишаючи свого особистого простору, серія зустрічей у Skype нашаровує їх одну на одну і не може зафіксуватися в пам'яті як значуща подія. Пам'ять не може актуалізувати минуле, позаяк минуле позбавлене певної прив'язки до простору і часу, а будь-яке мнемонічне зусилля завжди потребує “всередині-світовості”.

П. Нора вважає, що виникає дистанція між пам'яттю цілісною, спонтанною, всеорганізуювальною і всемогутньою, і нашою, що є суто історія, слід і вибір. Він певен, що існує два різновиди пам'яті: пам'ять традиційного суспільства і пам'ять індустріального суспільства. Між цими двома різновидами пам'яті виникає дистанція, що невпинно збільшується. Тут історія викорінює пам'ять. Якщо живої пам'яті немає, то вона намагається кристалізуватися, знайти собі втілення. Пам'ять зі сфери традиції, ритуалу переходить у площину простору, вона стає пам'ятником. Тому такою актуальною стає необхідність встановити пам'ятник Петлюрі, перейменувати вулиці на честь героїв УПА тощо.

Ритуали суспільства без ритуалів

Історії відводиться формувальна і спрямовувальна роль стосовно національної свідомості. Місця пам'яті виникають унаслідок зупинки безперервного процесу присутності минулого в теперішньому. Місця пам'яті пов'язані з деритуалізацією. “Це те, що приховує, обряджає, встановлює, створює, підтримує за допомоги мистецтва і волі спільноту, глибоко залучену до процесу трансформації та відновлення, спільноту, яка за природою своєю цінує нове вище за старе, молоде вище за старезне, майбутнє вище за минуле” [Нора, 1999: с. 20]. Це ритуали суспільства без ритуалів.

Минущі святині десакралізованого суспільства, вірність партикулярному в суспільстві, що відкидає партикуляризм. Місця пам'яті народжуються і живуть завдяки почуттю відсутності спонтанної пам'яті: “якби спогади, які вони містять в собі, були насправді живими, у цих bastionax не було б потреби” [Нора, 1999: с. 10].

Чим менше пам'ять переживається внутрішньо, тим більше вона потребує зовнішньої підтримки й відчутних точок оперття, у яких і тільки завдяки яким вона існує.

За класичної доби необхідність історичної фіксації стосувалася царських династій, діяльності певних соціальних інститутів, церкви, держави. Інакше кажучи, на місце в колективній пам'яті могли претендувати лише головні історичні події. Хто тільки сьогодні не вважає себе зобов'язаним записати свої спогади чи написати свої “мемуари”. Їх пишуть політики та кінозірки, лікарі та ветерани, кухарі та фарцовики.

Результатом ліквідації живої пам'яті є всезагальне прагнення все реєструвати.

Минуле минуло

Як дуже точно зауважив П'єр Нора, характерне для нашого часу нескінченне виробництво архіву — це загострена властивість нової свідомості, якнайчіткіше вираження тероризму історизованої пам'яті.

Перехід від пам'яті до історії змушує кожну соціальну групу шукати нове визначення своєї ідентичності, піддаючи ревізії власну історію. “Згадати все” стає імперативом сучасного життя.

Оскільки ми не бачимо присутності в суспільній свідомості спільної пам'яті, що має служити національній єдності, й натомість знаходимо строкате розмаїття групових пам'ятей, які перебувають у перманентному конфлікті одна з одною, остільки для створення спільної пам'яті суспільство породжує певну верству людей — це “люди-пам'ять”. Минуле минуло і минуле не минуло. Над індивідом і групою тяжіє примус до пам'яті, відчуження групової пам'яті з офіційної історії надає процесові спогаду інтенсивності внутрішнього примусу. В ньому ніби лунає внутрішній голос: “Ти маєш бути українцем!”

Раніше істинне сприйняття минулого історією-пам'яттю полягало в констатації того, що насправді минуле не минуло. Його могло оживити зусилля ремеморизації, а саме теперішнє ставало свого роду повтореним минулим, присутнім завдяки такому зусиллю. Зараз минуле постає у формі болісних для колективної пам'яті спогадів і викликає запеклі суперечки.

Перетворення пам'яті на політику

Як відомо, політика не втручається у процес виробництва наукового знання, проте питання, пов'язані з історією, несподівано виявляють свій зв'язок з актуальністю політичних процесів. Чи не є це втручання політики спробою управління минулим? Управляти минулим — означає розглядати минуле з певної точки зору, бачити в минулому інструмент, здатний виправдати ті чи ті політичні дії. Особливим чином змодифіковане минуле є джерелом легітимації політичної влади, спробою уґрунтовувати владу на традиції (одна з форм влади, описана М. Вебером). Влада, уґрунтована на традиції, це і є влада, що створює, зокрема, інститути національної пам'яті як підґрунтя своєї легітимації.

Перетворення пам'яті на інструмент політики заторкує засади моральної рефлексії, оскільки маніпуляції пам'яттю можуть бути джерелом кривавих конфліктів між людьми. Тому не випадково один із найвідоміших філософів сучасності Поль Рікер вважав пропаганду ідей політики справедливої пам'яті своїм громадянським обов'язком. “... Мене не перестає непокоїти стан справ, коли в одному випадку надміру захоплюються питаннями пам'яті, в іншому — забуття і жодного слова не говорять про значення поминання і про надуживання пам'яттю чи забуттям. Ідея про політику справедливої пам'яті є в цьому плані однією з головних тем, вивчення якої я вважаю своїм громадянським обов'язком” [Рікер, 2004: с. 15].

Держава в осерді нашої пам'яті

Одним зі способів орієнтації в історичному часі є офіційний календар, що являє собою тривіальне втілення колективної пам'яті. Список календарних днів визначає наше повсякденне життя і задає йому певний ритм. Будні заступають вихідні, а робочі дні — свята. Він пропонує список днів року, розподілених на тижні та місяці, із позначенням свят і пам'ятних дат. Для нас це щось цілком тривіальне, на що ми не звертаємо уваги. Наше сприйняття темпоральності зорганізоване структурами цього суспільного часу. Як ми

вже зазначали, у “Соціальних рамках пам’яті” Морис Гальбвакс стверджує, що підстави будь-якого звернення до спогадів слід шукати в тому, що він називає соціальними рамками пам’яті, тобто в тих власне соціальних орієнтирах, відповідно до яких ми зорганізовуємо своє приватне життя. Так, у серцевині нашої пам’яті ми виявляємо організаційні структури держави, громадянські свята, світські чи релігійні... Тобто ми знаходимо цілий комплекс структур соціальної темпоральності, маркований соціальними орієнтирами та колективними різновидами діяльності. Він виявляється в самій глибині нашої особистої свідомості [Бурдье, 2016: с. 57].

Соціальні суб’єкти не можуть передати один одному свій пережитий час безвідносно до часових орієнтирів, уписаних в періодичність офіційних календарів. Коли ми на певний термін складаємо свої життєві плани, вони завжди розчленовуються на певні часові періоди, що мають чітку прив’язку до календарних дат. Завтра ніколи не буває абстрактним, це завтра понеділка, вівторка тощо. Календар виступає як спосіб управління часом, створює часові орієнтири, що фундаментально визначають наше життя.

Ми виявляємо державу не тільки всередині темпоральних орієнтирів нашої пам’яті, а й усередині нашої соціальної чутливості. Особливості нашої реакції на ті чи інші історичні події сформовані державою, що дає підстави говорити про деяку особливу форму чутливості — історичну. Тобто наше сприйняття минулого соціально сформоване.

Історична реконструкція — ритуал у деритуалізованому суспільстві

Один із симптомів відсутності живої пам’яті — це спроба знайти для колективної пам’яті референцію в реальності. Пошуком такої референції опікуються історичні реконструктори. В історичній реконструкції представлено два популярні напрями: так звана жива історія і військово-історична реконструкція.

У живій історії реконструкція націлена на відтворення способу життя людей якоїсь місцевості в певний історичний період. Учасники експерименту намагаються цілковито відтворити спосіб життя людей певного історичного періоду в певній місцевості. У цьому сенсі показовим є проєкт каналу Бі-Бі-Сі “Вікторіанська ферма”. Цей проєкт являє собою реконструкцію життя на фермі часів вікторіанської доби в Англії. Група істориків та археологів на рік оселилися на давній фермі (графство Шропшир, там розташований маєток Актон Скот, де збереглися вікторіанські будівлі) і господарюють, як це було за часів королеви Вікторії. Завдання учасників — максимально зануритися в заданий час, прожити його відповідно до хронологічних характеристик. Усе має відповідати добі, починаючи від вбрання й обмундирування і до, наприклад, догляду за худобою чи способу приготування їжі.

Справжні елементи історичної реконструкції можна виявити й у сучасній кінематографії. Прикладом може слугувати фільм режисера Іллі Хржановського про життя радянського фізика Льва Ландау. Участь у проєкті передбачала жорстке підпорядкування правилам і звичаям радянського часу: кожен, хто потрапляв на майданчик, носив одяг 1930-х — 1960-х років і мусив

підкорятися вигаданій легенді, існуючи в умовах стилізованої реальності під безупинним спостереженням камери оператора — задля того, щоб під впливом відтворених обставин трансформувати логіку звичної поведінки.

Що стосується другого напрямку, то він спрямований на відтворення військового минулого у вітчизняній і світовій історії (зброя, обладунки, система ведення бою, пам'ятні баталії тощо).

Історична реконструкція чимало запозичує від логіки ритуалу. Дії, здійснювані учасниками, позбавлені будь-якого практичного змісту: нема необхідності, користуючись старими малоефективними технологіями, виробувати домашню худобу, збирати врожай, заготовлювати припаси.

Аналізуючи історичну реконструкцію, можна також звернути увагу на деяку наближеність її до вистави історичної п'єси. Проте головне завдання історичної реконструкції на відміну від історичної драми спрямоване на подолання низки сценічних умовностей. Тут немає акторів, які беруть участь у *виставі*, учасники реконструкції силкуються реально взаємодіяти з історичними предметами, намагаючись опанувати їхні специфічні якості (оранка, стрижка овець, будівництво сараю, виготовлення знарядь праці тощо). Замість сцени тут реальний простір зі збереженими історичними будівлями. Час спектаклю — сценічний час, у ньому можуть бути представлені різні часи й навіть епохи. Час реконструкції — це реальний час, в якому доводиться виконувати різноманітні практичні завдання.

Історична реконструкція спрямована на те, щоб подолати розрив між офіційною історією і живою пам'яттю. У результаті ми одержуємо історичну пам'ять як певний образ, спрямований на підтвердження групової ідентичності.

Пам'ять і вигаданий момент в історії

Будь-яка теорія суспільного договору — від Русо до Гобса — свідчить про певний вигаданий момент в історії, стрибок, у результаті якого здійснювався перехід від війни до громадянського миру, проте жодна з цих теорій не пояснює його. Ми не маємо доступу до цієї "нульової позначки" в суспільному договорі, до самого моменту народження соціального порядку, котрий можна було б так чи інакше пояснити. Ми знаємо лише систему авторитету, але ніколи не були присутні при його зародженні.

Чимало пам'ятних церемоній (день Конституції, день Незалежності) спрямовані на відтворення в уяві нульової позначки історії, на утворення деякого чутливого органу, який би реагував на різноманітні спроби меморіалізації, наприклад, руйнування чи встановлення пам'ятника, святкування тієї чи тієї події.

У своїх претензіях на легітимізацію влада намагається сформувати суб'єкта, *котрий емоційно реагує на ті чи інші історичні події*, через реакцію якого вона намагається управляти, формуючи його ідентичність. Але щоб сформувати такого суб'єкта, його потрібно консолідувати.

Таку інтеграцію влада воліє спостерігати у пам'ятних церемоніях, у процесі яких та чи та людська спільнота відтворює події, які вважає основою своєї ідентичності.

Будь-яка людська спільнота набуває міцності та сталості завдяки стійкому й довгостроковому образу, котрий вона створює про себе саму. Роль ідеології полягає в тому, щоби створювати і поширювати переконання, що ці засадові події є конститутивними для соціальної пам'яті, а завдяки їй — і для ідентичності самої спільноти. Функція ідеології слугує посередником колективної пам'яті, щоби початкову цінність засадових подій у житті суспільства зробити об'єктом віри.

“Ідеологізація пам'яті уможливорюється завдяки різноманітним засобам, пропонованим роботою з наративної конфігурації. Подібно до того, як персонажі оповідання, а разом з ними й розказана історія включаються в інтригу, наративна конфігурація сприяє моделюванню ідентичності головних дійових осіб, а також і контурів самої дії” [Рікер, 2004: с. 124]. Розказана історія далеко не нейтральна, вона вже залучена до поля дії різних інтересів. Уже на рівні оповідання задіяно ресурси маніпуляції, селективна функція оповідання використовує одночасно і забуття, і відродження в пам'яті.

Колективна пам'ять і пам'ять історична

Розрізненням між колективною пам'яттю і пам'яттю історичною ми зобов'язані Морисові Гальбваксу. Він пропонує пригадати ситуацію школяра, який вивчає історію. Вчитель жадає від учня знання історичних дат, фактів, видатних подій, важливих персонажів. Лекція вчителя історії — це, власне, оповідання, рамками референції якого є країна. На цій стадії вивчення історія сприймається, особливо школярем, як зовнішня і мертва. Відсутність інтересу зумовлена тим, що дитина не є свідком чи учасником історичних подій. Відчуття зовнішнього характеру фактів посилюється від того, що події, про які розповідає вчитель, розташовані в календарному хронологічному порядку. Гальбакс розглядає поступове подолання розриву між історією, яку викладають, і живою пам'яттю. На його думку, спершу над пам'яттю здійснюється певне насильство, що надходить ззовні. Відкриття того, що пізніше дістане назву “історична пам'ять”, полягає в акультурації екстеріорного шляхом призвичаєння до незвичного, до чужості історичного минулого, яка страхає [Рікер, 2004].

Роль оповідань, почутих із вуст старших у сім'ї, полягає в розширенні часового обрію, закріплюваного поняттям історичної пам'яті. Знаходячи опертя в розповідях про предків, зв'язок поколінь прищеплюється до величезного генеалогічного дерева, коріння якого сягають глибин історії.

Нудні шкільні розповіді про історію, що складаються з дат і заучуваних фактів, одушевляються спогадами свідків історичних подій і стають тим, що Гальбакс називав соціальними рамками пам'яті. Пам'ять, як особиста, так і колективна, збагачується історичним минулим, яке ми поступово опановуємо. Читання історичних творів, підхоплюючи естафету від розповідей свідків, надає поняттю “сліди минулого” публічного характеру, а разом і особистісного виміру. Відкриття пам'ятників минулого дає змогу виявити “уцілілі острівці минулого”. Саме так історична пам'ять поступово інтегрується до живої пам'яті.

Чи розчиняється зрештою історія в пам'яті? І чи розширюється пам'ять, коли стає історичною пам'яттю? Головним референтом історичної пам'яті залишається нація, але між індивідом і нацією є багато інших груп, пам'яті яких можуть конфліктувати між собою. Між колективною пам'яттю і пам'яттю історичною і далі існує прихована незгода, це дає підстави стверджувати, що “загалом історія розпочинається тільки там, де завершується традиція” [Хальбвакс, 2007].

Підручники історії для дітей, як правило, являють собою зразок формування колективної пам'яті. Яскравим прикладом можна вважати підручник з української історії для дітей А. Лотоцького, аналіз якого може прояснити деякі аспекти роботи колективної пам'яті. Відправною точкою для роботи колективної пам'яті є не подія, історичний факт, а формулювання деякої трансісторичної сутності, з якою пов'язані всі подальші події.

Історія народу завжди пов'язана з територією, яку він населяє. Територія сприймається як життєво важлива цінність, на підставі якої можна судити про вітальну енергію даного народу, а збільшення чи зменшення території може свідчити про періоди кризи чи розквіту. Заснувати державу — це обов'язково знайти певну територію і визнати її як необхідну умову існування відповідного народу.

“Погляньте, діти, на мапу України! На цій мапі маєте зазначені межі української землі, де здавен-давня жив і живе наш український народ. Треба вам знати, що простір землі, заселеної нашим народом, є такий великий, що аби перейти його пішки з заходу на схід, треба йти 90 днів, ідучи денно по 30 кілометрів. Отже, це простір завдовжки 2700 км, а в найширшому місці доходить до 1000 кілометрів. Загально займає він близько 1 мільйона квадратних кілометрів поверхні.

Українців є близько 50 мільйонів, і тому ми, по росіянах і німцях, належимо до найбільших народів у Європі, а простором українська земля належить до найбільших країв у світі” [Лотоцький, 1990: с. 4].

У наведеній цитаті передусім передбачається апіорна племінна ідентичність між читачем і автором, на цю ідентичність вказують такі вирази, як “наша Україна”, “наш український народ”, “простір землі, заселеної нашим народом”.

Наведене судження не належить до висловлювань, що визначають специфіку історичної думки. Ми проникаємо в серцевину роботи колективної пам'яті, зайнятої конституюванням національної ідентичності. Визначальними умовами такої ідентичності є територія і народ. Територія — трансісторична сутність, попри всі історичні зміни, вона продовжує бути незмінним референтом історичного опису. Колективна пам'ять не стурбована такими питаннями, чи є територія, яку населяє даний народ, даною Богом раз і назавжди в певних і незмінних кордонах або ж вона впродовж історії може неодноразово змінюватися у своїх кордонах. Тут виникає певний парадокс: історична рухливість певних кордонів не скасовує наявності деяких абсолютних кордонів. Територія виступає незмінною субстанцією, приписаною даному народу.

Такої само редукції до субстанції зазнає і поняття народу. Колективна пам'ять уникає розглядати народ як утворення, що складається із різних

етнічних груп і чиє поняття зобов'язане своїм існуванням буржуазній історіографії.

“Отже, запам'ятайте собі, що ви є українці, нащадки тих українців, які з-перед дванадцяти століть заснували свою державу. А столицею її було завжди місто Київ, “мати українських міст” і колиска цілої України” [Лотоцький, 1990: с. 7].

Колективна пам'ять розглядає історичний час як головну перешкоду для ідентифікації, час — це те, що безупинно піддає національну ідентифікацію випробуванням. Воно змушує групову пам'ять щоразу відшукувати народну субстанцію у товщі історичних часів.

Територія, з якою пов'язана групову пам'ять, пластична — вона може розширюватися від Сяна до Дона або стискатися до меж одного міста, наприклад Києва.

В якості протяжної субстанції українські землі можуть частково переходити до руки ворога, але потім вони все одно повертаються до своєї істинної сутності. Так, князь Володимир “зібрав усі українські землі під свою руку, і вся Україна мала тільки йому коритися. Він також повідбирав українські землі від ворожих сусідів, які ті землі раніше завоювали. Наприклад, на заході прилучив Червенські та й інші городи, від литовців узяв Побужжя (землі над Бугом), а також прилучив до своєї держави українську землю за Карпатами”. Злучивши так усі українські землі в одне ціле, князь Володимир забезпечив їх від ворогів” [Лотоцький, 1990: с. 23].

Автор використовує таке поняття, як “всі українські землі”. Це поняття має всі риси апріорної сутності, даної початково і непідвладної жодним принципам змін, крім випадкових і тимчасових. Їх можна втратити, захопити, але вони все одно рано чи пізно повернуться до свого одвічного хазяїна, українського народу. Не випадково в історичній літературі трапляються такі вирази, як “одвічно руські” (німецькі, українські тощо) землі.

Колективну пам'ять визначає історія держави-нації, яка утворює її головний референт і яку постійно травмує нездатність виявити початок історії, оскільки щойно ви визначите як початок певну історичну подію, то одразу постанете перед необхідністю вийти за межі цього початку і вказати більш давню точку в історичній хронології. Тому колективна пам'ять відмовляється від “початку” і переходить до поняття “витоки”. На відміну від початку, витоки означають раптову подію, яка завжди актуальна, яка не має прив'язки до певної хронології, яка тепер, як і раніше, завжди присутня. Витоки — це не початок, це позачасова сутність, що лежить в основі держави.

Пам'ять меншин чи спроба здобуття Україною колективної пам'яті

Наприкінці ХХ століття у зв'язку з кризою офіційної історіографії відбувається поява різноманітних форм пам'яті меншин, для яких відвойовування власного минулого є необхідною умовою утвердження власної ідентичності.

Пам'яті меншин виникають, коли в тоталітарних суспільствах із домінуютьною ідеологією відбувається процес визволення від колишнього соціаль-

ного порядку. Руйнація домінування спричиняється до того, що країни, які вийшли з-під влади тоталітарних режимів ХХ століття, намагаються звернутися до своєї давньої, традиційної пам'яті, забороненої або спотвореної за умов відповідного режиму. Це випадки Росії та країн Східної Європи. Бурхливий розквіт пам'ятей меншин кардинально змінив співвідношення і взаємовідношення історії та пам'яті. Точніше, він зробив актуальним маловживане поняття “колективна пам'ять”.

Порівняно з офіційною історією, яка багато в чому визначалася півною ідеологією, пам'яті властивий режим демократичності та протесту. Вона виникла як відповідь на приниження та зневагу щодо тих, хто не мав права на свою власну, відмінну від офіційної, історію. Пам'ять меншин не претендує на історичну об'єктивність, вона гарантує вірність.

Наявність живих свідків минулого (учасників Другої світової війни та підпілля, жертв репресій) створювала альтернативне розуміння історії; вони несли в собі істину живої пам'яті про пережите, відмінну від істини історії.

Як зазначає П'єр Нора, історія, що стала науковою дисципліною, побудована, хоча і виходячи з пам'яті, але проти пам'яті, яку вважали індивідуальною, психологічною, оманливою і, зрештою, не більш ніж свідченням, що потребує інтерпретації. Історія була цариною колективного, тоді як пам'ять — сферою індивідуального. Історія була єдиною, а пам'ять, за визначенням, множинною, адже індивідуальна, по суті, Ідея колективної пам'яті, емансипованої й сакралізованої, перевернула це співвідношення з ніг на голову. Раніше індивіди мали пам'ять, а спільноти — історію. Ідея, що пам'яттю володіють саме спільноти, передбачає глибоку зміну місця індивідів у суспільстві та ставлення їх до колективу: тут секрет загадкового успіху (який потребує пояснення) ще однієї ідеї, а саме ідеї ідентичності, без якої неможливо зрозуміти зростання пам'яті.

Щоб підтримати роботу колективної пам'яті, створюється Інститут національної пам'яті, який забезпечує перетворення історичної самосвідомості на соціальну свідомість. Передбачається, що колективна пам'ять має стати основою соціальної та політичної згуртованості. Через школу і шкільні підручники починає створюватися епопея національної спільноти, в якій, своєю чергою, за прикладом тоталітарної ідеології, згладжуються будь-які особливості — регіональні, сімейні, лінгвістичні, релігійні, соціальні, сексуальні, якщо тільки вони не є частиною великої національної історії.

Героїчний епос зі своїми вершинами та спадами, часами величі та випробувань, невичерпним набором персонажів, сцен, мудроців, інтриг, дат, добрих і лихих сил — це сімейна сага, яка починається з утворення Київського князівства і завершується встановленням незалежної України і проходить через Галицько-Волинську державу, Козаччину та війни ХХ століття.

З одного боку, створюється колективна національна історія. З іншого боку, її постійно збурюють спогади приватного характеру. Ми присутні при створенні священної історії, оскільки за характером вона не відрізняється від релігійного катехізису, який і намагалася собою замінити. І це була історія сакральна — як історія батьківщини, що заслуговує того, щоб їй жертвували життям; легенда, що діяла як найпотужніший двигун соціальної інтеграції та згуртованості.

Інтенсивне використання колективною пам'яттю минулого (політичне, туристичне, комерційне) відбирає в історика його традиційну монополію на інтерпретацію минулого. Тепер місце поряд з істориком посідають постаті судді, свідка, представника мас-медіа та законодавця. Законодавець, наприклад, може видати закон про кримінальну відповідальність за невизнання тих чи інших історичних фактів.

В Україні ми спостерігаємо інверсію динаміки поминання, модель колективної пам'яті взяла гору над історичною пам'яттю, звідки й зовсім інше використання минулого.

Місце якої історичної моделі могла би посісти модель пам'яті? Вона посіла місце прославлення безособового суверенітету союзної держави. Ця модель варта називатися історичною моделлю, оскільки саморозуміння радянських громадян ідентифікувалося з історією становлення радянської держави. Власне її місце посідає пам'ять — приватна, роздрібнена, національна, локальна, культурна. У Радянському Союзі історія і пам'ять становили єдине ціле: історія верифікувалася пам'яттю. Інверсія, що виявляється біля витоків одержимості пам'яттю, полягає у відродженні втрачених традицій, пластів минулого, від яких ми відокремилися.

Україна у війні пам'ятей

Звільнившись від політичної залежності від Радянського Союзу, Україна і на рівні ідеологічному, і на рівні національної пам'яті намагається утвердити свою незалежність від колективної пам'яті правопріємниці Радянського Союзу — Росії. Насамперед ця війна пам'ятей стосується оцінки подій Другої світової війни. Друга світова війна посідає центральне місце в історичній пам'яті усього світу. В історичній пам'яті більшості європейців у результаті Нюрнберзького процесу сформувалося уявлення, що найбільшими злочинцями в історії людства були нацисти. Проте для представників української національної пам'яті така позиція є неприпустимою. У розв'язанні Другої світової війни винні і комуністи, і нацисти.

Ідеологи української колективної пам'яті розмірковують приблизно так:

“Спільна перемога” — це обґрунтування спільної подальшої історії. А Велика Перемога як виправдання — це виправдання всього сталінізму і комуністичного терору. Якщо ми залишаємося на позиції радянської концепції історії війни, це означає, що ми відмовляємося від нашої незалежності і кажемо, що ми надалі разом із Росією. Разом перемогли і разом будемо жити. Відмовляємося від будь-якого демократичного вибору, бо ж Сталін був ефективним менеджером, який забезпечив нам перемогу.

От чому вся ця радянщина просто неприйнятна”.

Тут варто звернути увагу на такий момент. Оцінка Другої світової війни виходить за рамки історичного дискурсу. З цією оцінкою намагаються дати собі раду різні соціальні групи. Феномен перемоги визначається не в межах фундаментальних історичних досліджень, без зорієнтованості на якусь об'єктивне дослідження, він постає як підсумок ідеологічного протиборства, як результат певної державної політики.

Висновки

Протилежність колективної пам'яті та історії може бути осмислена як протилежність “цінності — знання”. Всесвітнє торжество пам'яті на зламі століть мало під собою ідеологічне підґрунтя й пов'язане із крахом певної моделі часу та історії.

Особливе місце в колективній пам'яті посідає присутність символічного, що є головним стимулом, який запускає роботу спогаду. Відсутність у суспільній свідомості спільної пам'яті, що має послужити національній єдності, компенсується наявністю групових пам'ятей, які перебувають у взаємній боротьбі.

Перетворення колективної пам'яті на інструмент державної політики заторкує засади моральної рефлексії, оскільки маніпуляції пам'яттю можуть стати джерелом кривавих конфліктів між людьми.

Сказане змушує дослідника визнати подвійний характер колективної пам'яті. З одного боку, сакралізація пам'яті виступає як момент, що передбачає принцип емансипації та звільнення, з іншого боку, вона може породити прагнення до замкнутості та ізоляції і стати одним із головних стимулів у розв'язанні війни.

Джерела

Бурдьє, П. (2016). *О государстве: курс лекций в Коллеж де Франс (1989–1992)*. Москва: Издательский дом “Дело”.

Вишняк, О.І. (2013). Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз). В: *Національна пам'ять. Зб. наук. праць* (вип. 6, сс. 32–40). Київ: Пріоритети.

Касьянов, Г.В. (2016). Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*, 2, 118–137.

Лотоцький, А. (1991). *Історія України для дітей*. Івано-Франківськ: Просвіта.

Нора, П. (1999). Проблематика мест памяти. В: *Франция — память* (сс. 17–50). Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Нора, П. (2005). Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*, 2, 68–93.

Рикер, П. (2004). *Память, история, забвение*. Москва: Издательство гуманитарной литературы.

Федорова, М.М. (2018). История / память: “трудная” дилемма. *История философии*, 23 (1), 108–121.

Хальбвакс, М. (2007). *Социальные рамки памяти*. Москва: Новое издательство.

Le Goff, J. (1992). *History and Memory* / Tr. by S. Rendall, E. Claman. S.l.: Columbia University Press.

Отримано 06.08.2020

References

Bourdieu, P. (2016). *On the State: A Course of Lectures at the College de France (1989–1992)*. [In Russian]. Moscow: Publishing House “Dielo”. [= Бурдьє 2016].

Fedorova, M.M. (2018). History / memory: a “difficult” dilemma. [In Russian]. *History of Philosophy*, 23 (1), 108–121. [= Федорова 2018].

Halbwachs, M. (2007). *Social Framework of Memory*. [In Russian]. Moscow: New publishing house. [= Хальбвакс 2007].

Kasianov, H.V. (2016). Historical memory and historical policy: on the question of terminology and genealogy of concepts. [In Ukrainian]. *Ukrainian Historical Journal*, 2, 118–137. [= Касьянов 2016].

Le Goff, J. (1992). *History and Memory* / Tr. by S.Rendall, E.Claman. S.I.: Columbia University Press.

Lotots'kyi, A. (1991). *History of Ukraine for Children*. [In Ukrainian]. Ivano-Frankivsk: Prosvita. [= Лотоцький 1991].

Nora, P. (1999). The problem of a memory spaces. In: *France – Memory* (pp. 17–50). [In Russian]. St. Petersburg: Publishing house of St. Petersburg University. [= Нора 1999].

Nora, P. (2005). A worldwide celebration of memory. [In Russian]. *Neprikosnovennyi Zapas*, 2, 68–93. [= Нора 2005].

Ricœur, P. (2004). *Memory, History, Forgetting*. [In Russian]. Moscow: Publishing House of Humanitarian Literature. [= Рикер 2004].

Vyshnyak, O.I. (2013). Historical events in the raising of the mass consciousness of the citizens of Ukraine (sociological analysis). [In Ukrainian]. In: *National Memory. Collection of scientific papers* (Iss. 6, pp. 32–40). Kyiv: Prioryty. [= Вишняк 2013].

Received 06.08.2020

ВІКТОР БУРЛАЧУК

Колективна пам'ять: між цінностями та історичним знанням

Наприкінці XX століття несподівано актуалізувалися, здавалося б, другорядні питання: про що ми згадуємо і кому належить пам'ять? Поняття пам'яті як однієї з психічних характеристик діяльності індивіда доповнюється поняттям колективної пам'яті, яке потребує іншого способу аналізу, ніж в разі діяльності окремого індивіда.

У 70-х роках XX століття склалася ситуація, яка викликала до життя так звану історичну політику, або політику пам'яті. Якщо філософські дослідження проблем пам'яті 30–40-х років XX століття фокусувалися головним чином на розгляді особливостей сприйняття минулого в індивідуальній та колективній свідомості й не виходили за рамки наукових дискусій, то півстоліття по тому ситуація кардинально змінилася. Проблема пам'яті набула політичного звучання: до дискурсу про пам'ять залучилися історики та соціологи, політики та представники медійних сфер.

Сучасне суспільство, включно з усіма соціальними, етнічними та сімейними групами, пережило глибоку зміну традиційного ставлення до минулого, пов'язану зі змінами у структурі влади. У зв'язку з дискредитацією Радянського Союзу й разом із тим комуністичної партії та її ідеології стався крах марксизму, який передбачав певну модель часу та історії. Кінець революційної ідеї, потужного вектора, що вказував напрям історичного часу в майбутнє, неминуче спричинив зміну сприйняття минулого.

Три моделі уявлення про майбутнє, які, на думку П'єра Нора, визначали обличчя минулого (майбутнє як реставрація минулого, майбутнє як прогрес і майбутнє як революція), що існували донедавна, наразі втратили свою актуальність. Сьогодні над майбутнім нависає абсолютна невизначеність. Неможливість передбачити майбутнє ставить певні завдання перед теперішнім. Кінець будь-якої телеології історії накладає на теперішнє обов'язок пам'яті.

Особливості життя пам'яті, специфіка її стану та функціонування безпосередньо позначаються на стані ідентичності, як особистої, так і колективної. Спотворення пам'яті, неправильна її робота, ідеологічне маніпулювання нею можуть призвести до кризи ідентичності.

Меморіальний феномен — це певний політичний ресурс у ситуації жорстких соціально-політичних розривів і змін. За умов економічної кризи і за відсутності реальної та

чіткої програми майбутнього розвитку держава часто прагне перетворити пам'ять на головний елемент національної консолідації.

Ключові слова: колективна пам'ять, історична пам'ять, цінність, історична реконструкція, ідентичність

ВИКТОР БУРЛАЧУК

Коллективная память: меж ценностями и историческим знанием

В конце XX века неожиданно стали актуальными, казалось, второстепенные вопросы: о чем мы вспоминаем и кому принадлежит память? Принятие памяти как одной из психических характеристик деятельности индивида дополняется понятием коллективной памяти, которое требует иного способа анализа, чем в случае деятельности отдельного индивида.

В 70-х годах XX века сложилась ситуация, вызвавшая к жизни так называемую историческую политику, или политику памяти. Если философское исследование проблем памяти в 30–40-е годы XX столетия фокусировалось главным образом на рассмотрении особенностей восприятия прошлого в индивидуальном и коллективном сознании и не выходило за рамки научных дискуссий, то полвека спустя ситуация кардинально изменилась. Проблема памяти обрела политическое звучание: в разговор о памяти вступили историки и социологи, политики и представители медийных сфер.

Современное общество, включая все социальные, этнические и семейные группы, пережило глубокое изменение традиционного отношения к прошлому, связанное с изменениями в структуре власти. В связи с дискредитацией Советского Союза и вместе с тем коммунистической партии и ее идеологии произошел крах марксизма, предполагавшего определенную модель времени и истории. Конец революционной идеи, мощного вектора, указывавшего направление исторического времени в будущее, неизбежно повлек за собой изменение восприятия прошлого. Существовавшие ранее три модели представления о будущем, которые, по мнению Пьера Нора, определяли лицо прошлого (будущее как реставрация прошлого, будущее как прогресс и будущее как революция), потеряли свою актуальность. Сегодня над будущим нависает абсолютная неопределенность. Такая невозможность предвидеть будущее ставит определенные задачи перед настоящим. Конец всякой телеологии истории возлагает на настоящее долг памяти.

Особенности жизни памяти, особенности ее состояния и функционирования прямо сказываются на состоянии идентичности, как личной, так и коллективной. Искажение памяти, неправильная ее работа, идеологическое манипулирование ею могут породить кризис идентичности. Мемориальный феномен — это определенный политический ресурс в ситуации жестких социально-политических разрывов и изменений. В условиях экономического кризиса и при отсутствии реальной и четкой программы будущего развития государство часто стремится превратить память в главный элемент национальной консолидации.

Ключевые слова: коллективная память, историческая память, ценность, историческая реконструкция, идентичность

VIKTOR BURLACHUK

Collective Memory: Between Values and Historical Knowledge

At the end of the twentieth century, questions of a secondary nature suddenly became topical: what do we remember and who owns the memory? Memory as one of the mental characteristics of an individual's activity is complemented by the concept of collective memory, which requires a different method of analysis than the activity of a separate individual.

In the 1970s, a situation arose that gave rise to the so-called “historical politics” or “memory politics.” If philosophical studies of memory problems of the 30’s and 40’s of the twentieth century were focused mainly on the peculiarities of perception of the past in the individual and collective consciousness and did not go beyond scientific discussions, then half a century later the situation has changed dramatically. The problem of memory has found its political sound: historians and sociologists, politicians and representatives of the media have entered the discourse on memory. Modern society, including all social, ethnic and family groups, has undergone a profound change in the traditional attitude towards the past, which has been associated with changes in the structure of government. In connection with the discrediting of the Soviet Union, the rapid decline of the Communist Party and its ideology, there was a collapse of Marxism, which provided for a certain model of time and history. The end of the revolutionary idea, a powerful vector that indicated the direction of historical time into the future, inevitably led to a rapid change in perception of the past.

Three models of the future, which, according to Pierre Nora, defined the face of the past (the future as a restoration of the past, the future as progress and the future as a revolution) that existed until recently, have now lost their relevance. Today, absolute uncertainty hangs over the future. The inability to predict the future poses certain challenges to the present. The end of any teleology of history imposes on the present a debt of memory.

Features of the life of memory, the specifics of its state and functioning directly affect the state of identity, both personal and collective. Distortion of memory, its incorrect work, and its ideological manipulation can give rise to an identity crisis.

The memorial phenomenon is a certain political resource in a situation of severe socio-political breaks and changes. In the conditions of the economic crisis and in the absence of a real and clear program for future development, the state often seeks to turn memory into the main element of national consolidation.

Keywords: *collective memory, historical memory, value, historical reconstruction, identity*

МАКСИМ КАСЯНЧУК,

координатор з моніторингу та оцінки, Євразійська коаліція з чоловічого здоров'я, Таллінн (11317, Таллінн, Естонія, шосе Пярну, 142)

MAKSYM KASIANCZUK,

monitoring and evaluation coordinator, Eurasian Coalition on Male Health, Tallinn (142, Pärnu manatee, Tallinn, Estonia, 11317)

maxim.kasianczuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0701-3595>

СВЯТОСЛАВ ШЕРЕМЕТ,

національний експерт з питань здоров'я ЧСЧ і прав людини для ЛГБТ в Україні, Експертна група з питань здоров'я та прав геїв та інших ЧСЧ в Україні, Київ (03126, Київ-126, а/я 75)

SVIATOSLAV SHEREMET,

national expert on health of MSM and human rights for LGBT in Ukraine, Expert Group on Health and Rights of Gays and other MSM in Ukraine (P. O. box 75, Kyiv-126, 03126)

sheremet.expert@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>

ОЛЕСЯ ТРОФИМЕНКО,

провідний соціолог відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEZIA TROFYMENKO,

leading sociologist at the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olesia.trofymenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1442-2581>

Стан одностатевих партнерств в Україні

Вступ

Актуальність проблеми. Декриміналізація чоловічого одностатевого сексу, яка відбулась у пострадянській Україні у 1991–1992 роках, уможливила створення легальних ініціативних груп, зареєстрованих об'єднань громадян та засобів масової інформації, чия діяльність спрямована на пробле-

Цитування: Касянчук, М., Шеремет, С., Трофименко, О. (2020). Стан одностатевих партнерств в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 143–166.

матику спільнот лесбійок, геїв, бісексуальних і трансгендерних людей (далі — ЛГБТ), а також на ширше коло питань людської сексуальності. Ці групи та організації ініціюють та підтримують тематично широкий перелік соціологічних досліджень стосовно ЛГБТ. Зважаючи почасти на обмежені ресурси, а також на брак інформації про структуру генеральної сукупності (мешканці України, які ідентифікують себе як ЛГБТ або практикують одностатеві сексуальні контакти), якість отримуваної з цих досліджень інформації може ставати предметом критики. Проте наявна в Україні інформація є найбільш багатою та якісною у зіставленні з іншими пострадянськими країнами регіону Центральної та Східної Європи та Центральної Азії [Чихладзе, Касянчук, 2018] і може слугувати орієнтиром при розробленні спрямованих на ЛГБТ програм різних рівнів.

Загальносвітова тенденція змін суспільно-політичного ставлення до ЛГБТ виглядає так: лібералізація суспільної думки стосовно варіацій сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (СОГІ), нормалізація різних варіантів сексуальної орієнтації в медичному вимірі, визнання сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності значимими характеристиками особистості, скасування дискримінаційних законодавчих норм стосовно ЛГБТ, суспільна дискусія про суспільну легітимність одностатевих союзів, лібералізація процедури правового визнання гендерної ідентичності, відмінної від документальної статі, законодавче урівнювання гомо- та гетеросексуальних сімей у правах, суспільна та законодавча легітимація народження й виховання спільних дітей в одностатевих партнерствах. Звичайно, ці стадії не є строго послідовними; подекуди вони розгортаються паралельно, але напрямком від меншої до більшої лояльності держави та суспільства до приватного життя й різноманітних моделей сімейних стосунків зберігається.

Станом на теперішній час Україна пройшла значну частину шляху від соціального остракізму до громадсько-політичної інклюзії щодо ЛГБТ. Стадію скасування кримінальної відповідальності за добровільний секс між дорослими чоловіками Україна швидко минула, як зазначено вище, на світанку своєї незалежності (1991–1992). Друга стадія суспільно-політичного прийняття гомосексуальності в Україні полягала в медико-правовій нормалізації всіх різновидів сексуальної орієнтації відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я (МКХ). Цей процес припадав на 1990-ті роки [КМУ, 1993], особливо на кінець десятиріччя, коли Україна перейшла на застосування зазначеної класифікації у системі охорони здоров'я [МОЗ, 1998].

Далі, від середини нульових років Україна почала визнавати сексуальну орієнтацію значимою характеристикою індивіда (2005) [МОЗ, 2005] та стала на шлях прямої заборони дискримінації за ознаками СОГІ (2007–2009) [Рада Європи, 2012]. За час від проголошення незалежності й аж до початку 2020-х в Україні були ухвалені та набрали чинності щонайменше 18 нормативно-правових актів, які згадують сексуальну орієнтацію та/або гендерну ідентичність (переважно — у контексті заборони дискримінації за цими ознаками). Із числа цих актів чинними є 15, тоді як три — втратили чинність [Огляд, 2020].

Принаймні від 2006–2007 років в Україні триває також суспільна дискусія про запровадження “одностатевих шлюбів” або через поширення чинного інституту шлюбу на одностатеві пари, або шляхом запровадження інституту реєстрованого цивільного партнерства. З огляду на це введення в науковий обіг та узагальнення інформації про наявні *de facto* в Україні одностатеві сім’ї є актуальним завданням (зокрема, для планованого перепису населення та врахування у наступних дослідженнях населення загалом як елемент композиції вибірки).

Зростання кількості публікацій англійською мовою демонструє актуальність тематики одностатевих партнерств у різноманітних контекстах. Так, за даними пошукової системи Google Scholar обсяг наукової літератури, яка містить ключові слова “same sex partnership” чи “same sex marriage”, зріс з 2009-го по 2018-й більш ніж удвічі, з 3461 публікації до 8203. Публікацій, що стосуються України, значно менше — приблизно три тисячі за період з 1999-го по 2018 рік, причому не менш як половина з них згадують одностатеві партнерства в радянській психіатричній та каральній парадигмі (див. напр.: [Кочарян, 2014]) чи розглядають юридичні аспекти гармонізації правових систем України та Європейського Союзу.

В Україні ЛГБТ-сім’ї є малодослідженою темою, більшість українських соціологічних досліджень сім’ї не включають одностатеві сім’ї до свого аналізу. Перше дослідження, цілком присвячене темі одностатевого партнерства в Україні, було проведене громадською організацією «ЛГБТ-центр “Наш світ”» 2009 року [Маймулахин, Касянчук, Лещинський, 2009]. Наступного року Харківська жіноча організація “Сфера” спільно з кафедрою соціології ХНУ провела міждисциплінарну конференцію “Моделі сім’ї: трансформації та тенденції розвитку”, де обговорено альтернативи традиційній великій або (в новішому варіанті) нуклеарній родині, в тому числі одностатеві [Збірник, 2009; Моделі сім’ї, 2010]. Через рік громадська організація “Інсайт” ініціювала збірку статей [ЛГБТ-сім’ї, 2012], до якої увійшла стаття Т. Марценюк, присвячена вивченню питання, чи справді розподіл ролей в одностатевій родині відтворює наявні гетеронормативні та патріархальні моделі [Марценюк, 2012]. Деякі вітчизняні публікації класифікують ЛГБТ-сім’ї як явище негативне, таке, що свідчить про кризу інституту сім’ї [Малахова, 2020]. Переважну більшість кількісних даних в Україні було отримано в дослідженнях, які не зосереджувалися на одностатевих чи пак-квір-партнерствах (це, зокрема, праці правозахисні та в галузі проблематики громадського здоров’я, див. табл. 1). Проте є й винятки серед публікацій з даної тематики [Марценюк, Колеснік, 2016; Вербицкая і др., 2016; Шведкова, 2017; Тичина, Марчук, 2018; Герлах, 2019; Chernyak, 2016].

Нерозв’язані раніше аспекти проблеми

У засобах масової інформації досі циркулюють цифри щодо стану та поширеності одностатевих партнерств, що базуються на невеликому поштовому опитуванні 2009 року — наприклад, “оцінна кількість одностатевих пар в Україні становить 200 тис.” [Маймулахин, Касянчук, Лещинський, 2009], притому ігнорується значний масив пізніших і надійніших даних, головним

чином через те, що ця інформація представлена майже винятково “сірою літературою”, себто публікаціями місцевих та національних громадських організацій та звітами про дослідження. В академічній літературі бракує також критичного метааналізу наявної інформації. Державна статистика не обліковує одностатеві сім’ї, помилково залічуючи їхніх членів до числа самотніх (“неодружених”) чоловіків та жінок.

Мета і контекст публікації. Узагальнення доступних кількісних і якісних даних про одностатеві партнерства в Україні, включно з даними про наявність дітей у таких партнерствах, у ретроспективі останніх двадцяти років. Водночас огляд доступних відомостей про одностатеві сім’ї в Україні має також практичний вимір. Принаймні з 2006 року суб’єкти громадсько-політичного руху за рівноправність ЛГБТ в Україні ставлять питання про необхідність правового визнання у вітчизняній юрисдикції цивільних сімейних партнерств між особами однієї документальної статі та правового визнання в українській юрисдикції шлюбів, партнерств та інших легальних форм одностатевих стосунків, укладених за участі осіб із українським громадянством за кордоном [Говорухіна, 2007].

2015 року урядом України затверджено план дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року [План дій, 2015]. Цим планом (105.6) передбачено “розроблення та подання на розгляд Кабінету Міністрів України законопроекту про легалізацію в Україні зареєстрованого цивільного партнерства для різностатевих і одностатевих пар з урахуванням майнових і немайнових прав, зокрема володіння та наслідування майна, утримання одного партнера іншим в разі непрацездатності, конституційного права не свідчити проти свого партнера” (відповідальними є Кабінет Міністрів України, інші зацікавлені органи державної влади). Аналогічне завдання — “запровадження інституту реєстрованого цивільного партнерства як форми правового визнання партнерсько-сімейних стосунків між особами, які належать до однієї документальної статі” — увійшло й до Стратегії з комплексної відповіді на бар’єри щодо прав людини на доступ до послуг з профілактики і лікування ВІЛ та туберкульозу до 2030 року [Стратегія, 2019]. Стратегію ухвалено протокольним рішенням Національної ради з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу. Разом з тим лідерство в процесі розроблення відповідних політико-правових ініціатив належить суб’єктам неурядового сектору — насамперед, громадським і благодійним організаціям, які просувають правозахисний порядок денний. Ефективна промоція реєстрованого цивільного партнерства в Україні можлива, і ця стаття спрямована на посилення цього виміру стратегічної інформації про ЛГБТ в Україні.

Методика пошуку та відбору публікацій

Початковий пошук здійснювався в системі Google Scholar в проміжку між 1999 та 2018 роками українською, англійською та російською мовами за такими ключовими словами:

- українська: Україна, “одностатеве партнерство” АБО “одностатевий шлюб” АБО “гомосексуальне партнерство” АБО “гомосексуальний шлюб” — знайдено 103 публікації;
- англійська: Ukraine, “same sex partnership” OR “same sex marriage” OR “gay partnership” OR “gay marriage” — знайдено 2660 публікацій;
- російська: Украина, “однополое партнёрство” ИЛИ “однополый брак” ИЛИ “гомосексуальное партнёрство” ИЛИ “гомосексуальный брак” — знайдено 492 публікації.

Отримані результати та подальшу їх обробку показано на рис. На першому етапі відкинуто всі публікації, які не стосуються України або одностатевих сімей в соціологічному контексті (зокрема, відкинуто все, що стосується аналізу законодавства). На другому етапі відкинуто такі публікації, як навчально-методичні програми, підручники, конспекти лекцій, аналіз у галузі моралі, філософії, традицій, етики та історії в тому випадку, якщо автор не оперував даними соціологічних досліджень. Список отриманих публікацій за темою статті налічує 30 позицій.

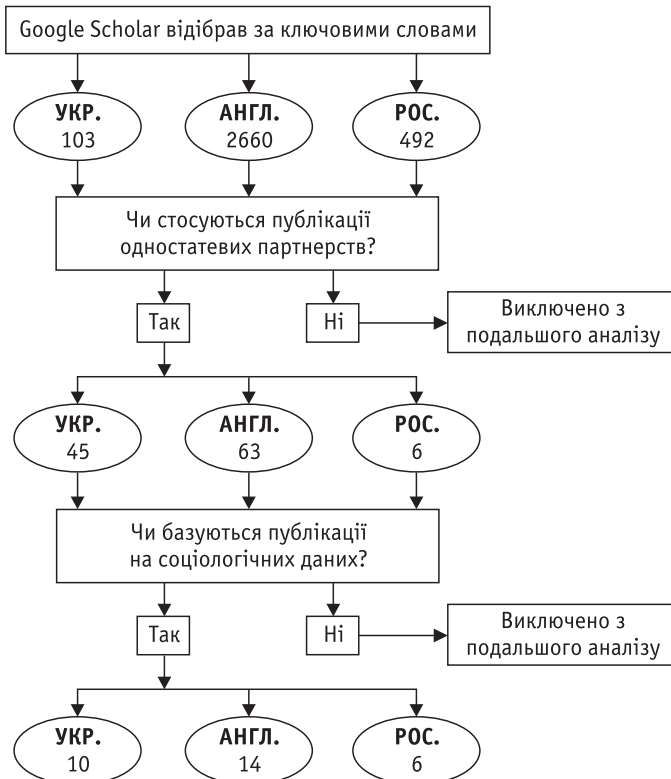

Рис. 1. Пошук і відбір публікацій 1988–2018 років з використанням системи Gogle Scholar

До цього списку додано публікації, які належать до так званої сірої літератури, себто звіти про дослідження громадських організацій (передусім Альянсу громадського здоров'я України, <http://aph.org.ua>), які хоч і не присвячені прямо проблематиці одностатевого партнерства, проте містять ре-

левантні дані загальнонаціональних опитувань чоловіків, які мають секс із чоловіками (ЧСЧ).

Результати

1. Частка населення України, що проживає в одностатевих союзах. Як видно з даних таблиці 1, наявні кількісні дослідження поділяються за методом формування вибіркової сукупності на дві великі групи: першу становлять ті, де використано ЗВ — зручну вибірку (сюди входять всі інтернет- і поштові опитування, а також деякі проведені *face-to-face*); натомість другу становлять ті, де використано псевдовипадкову вибірку сукупність (RDS — respondent driving sampling та TLS — time-location sampling, *face-to-face* опитування із залученням професійних інтерв'юєрів).

Таблиця 1

Дані кількісних досліджень ЧСЧ¹ в Україні, що містять блок про сімейний стан

Рік	ЧСЧ, які спільно мешкають та / або мають спільне господарство з іншим чоловіком, % від “чоловічої” вибірки	Вибірка	Метод	Означення одностатєвого партнерства в анкеті	Посилання
1	2	3	4	5	6
1999	13	449, поштове опитування	ЗВ	“Чи маєте постійного друга (партнера)?... так, мешкаємо разом”	[Грибанов и др., 2000]
2004	6	886 (Київ, Одеса, Миколаїв, Донецьк, Луганськ, Харків, Львів), ЧСЧ за ост. 12 міс.	снігова грудка	“Ваш сімейний стан ... незареєстрований гомосексуальний шлюб”	[Амджадин та ін., 2005]
2009	20	2300 (Київ та 13 обласних центрів), ЧСЧ за ост. 12 міс.	RDS та TLS	“Опишіть ваш фактичний сімейний стан ... живу з партнером-чоловіком”	[Андреева та ін., 2011]
2009	62	527, поштове опитування	ЗВ	“Чи є у вас одностатєвий партнер?... так”, на додаткове питання “Ви і ваш одностатєвий партнер мешкаєте разом і маєте спільне господарство?” ствердно відповіли 45% від усієї вибірки	[Маймулахин, Касянчук, Лецинский, 2009]

¹ Дані про ЧСЧ є на сьогодні найповнішими, тоді як дані про гомо- та бісексуальних жінок є дуже обмеженими й отриманими на підставі переважно якісної методології.

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6
2009–2010	19	2565 (Вінниця, Донецьк, Луганськ, Чернівці), клієнти профіл. програм для ЧСЧ	ЗВ	“Опишіть ваш фактичний сімейний стан ... живу з партнером-чоловіком”	[Касянчук, 2010]
2010	24	350 (Миколаїв), чоловіки, що мали принаймні один ор. чи анал. контакт з іншим чоловіком за ост. 6 міс.	RDS	“Опишіть, будь ласка, ваше сімейне, фактичне становище ... живу з чоловіком-партнером”	[Касянчук, Салюк, Трофименко, 2011]
2010	28	309 (Київ, Донецьк, Львів Миколаїв), ЧСЧ	ЗВ	“Опишіть ваш фактичний сімейний стан ... живу з партнером-чоловіком”	[Зінченков та ін., 2011a]
2010	47	1454, ЧСЧ, інтернет-опитування	ЗВ	“Чи перебуваєте ви зараз у стабільних стосунках з кимось?... маю постійні стосунки тільки з одним чоловіком”	ЕМІС, рукопис звіту Білорусі, Молдови та України
2011	16	101 (Маріуполь, ЧСЧ, клієнти ВІЛ-сервісної НУО)	снігова грудка	“З ким ви спільно живете та ведете господарство?... з чоловіком-партнером”	[Стулова и др., 2013]
2011	24	1708, інтернет-опитування ЛГБТ-організації	ЗВ	“Опишіть ваш фактичний сімейний стан ... живу з партнером своєї статі”	[Зінченков та ін., 2011]
2011	17	5950 (Київ, Севастополь, та всі обл. центри), ЧСЧ за ост. 12 міс.	RDS	“Опишіть ваш фактичний сімейний стан ... живу з партнером-чоловіком”	[Большов та ін., 2012]
2012	22	500 ЧСЧ, які знають, що таке фемідом, як він виглядає, та користувалися ним за останні 12 місяців (Кривий Ріг, Черкаси, Миколаїв, Львів, Київ)	ЗВ	“Опишіть ваш фактичний сімейний стан ... живу з партнером-чоловіком”	[Трофименко та ін., 2012]
2013	55	1006 (Донецьк, Маріуполь, Львів, Одеса, Чернігів, ЧСЧ до 29 років, неклієнти НУО)	RDS	“Чи перебуваєте ви зараз у стабільних стосунках з кимось?... маю постійні стосунки тільки з одним чоловіком”	[Postnov et al., 2016] (опубліковано тільки частину результатів)
2013	54	504, Донецьк, Запоріжжя, Київ, Одеса, Харків, Чернівці), бісексуальні чоловіки та їхні партнерки-жінки	снігова грудка	“Чи маєте ви зараз постійного сексуального партнера?... так, одного чоловіка + так, кількох чоловіків”	[Касянчук, Коржов, Варбан, 2014]

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6
2013	8	8100 (Київ та всі обласні центри, а також Біла Церква і Севастополь), ЧСЧ за ост. 12 міс.	RDS	“Опишіть ваш фактичний сімейний стан ... живу з партнером-чоловіком”	[Большов, Касянчук, Трофименко, 2014]
2015–2016	17	4550 (Київ та всі обл. центри за винятком Луганська, а також Біла Церква; на окупованих територіях дослідження охоплені Донецьк, Севастополь, Сімферополь)	RDS	“Опишіть ваш фактичний сімейний стан ... живу з партнером-чоловіком”	[Касянчук М. та інші, 2017]
2017	15	1365 (чоловіки), інтернет-опитування	ЗВ	“З ким ви спільно живете та ведете господарство?... з чоловіком-партнером”	[Шестаковський, Касянчук, 2018]
2017	29	1051, ЧСЧ, інтернет-опитування	ЗВ	“Чи перебуваєте ви зараз у стабільних стосунках з кимось?... маю постійні стосунки тільки з одним чоловіком”	EMIS, рукопис звіту за даними Білорусі, Молдови та України
2017	18	2241, інтернет-опитування	ЗВ	“З ким Ви нині спільно живете й ведете домашнє господарство?... живу з чоловіком-партнером”	Нова блакитна книга, неопубл. результати Центру “Наш світ”
2017–2018	16	5971 (Київ та всі обл. центри за винятком Луганська, а також Біла Церква та Маріуполь; на окупованих територіях дослідження охоплені Донецьк, Севастополь та Сімферополь)	RDS	“Опишіть ваш фактичний сімейний стан ... живу з партнером-чоловіком”	[Сазонова, Дукач, 2019]

Означення, що саме в кожному з відібраних досліджень потрапляє до категорії “одностатеве партнерство”, різняться, відповідно різняться й питання анкет. Так само не збігаються означення генеральної сукупності кожного з досліджень. Всі дослідження з псевдовипадковою вибіркою, за винятком одного, і деякі зі зручною вибіркою використовували напрацьований ще 2009 року спосіб визначення сімейного стану через два запитання — про офіційний та про фактичний стан, причому наявність одностатевого партнерства фіксувалася варіантом “живу з партнером-чоловіком” (інколи в питання вводили уточнення про наявність спільного господарства).

Наведені в таблиці 1 дані характеризуються десятикратною розбіжністю в оцінках частки гомо- та бісексуальних чоловіків, які живуть в одностатевих парах — від 6% до 62% (медіана 19%, інтерквартильний розмах 16–28%) від охопленої відповідним дослідженням вибірки ЧСЧ. Такі істотні відмінності зумовлені методологічними причинами.

Так, 62% (найбільше значення серед наведених) отримано в цільовому опитуванні про одностатеві партнерства, до зручної вибірки якого могли залучатись передусім ті, хто мав досвід партнерства та цікавився цією проблематикою; додатковим джерелом зміщення значення до верхньої межі діапазону значень було опитування жінок, серед яких може спостерігатися більша порівняно з чоловіками схильність до утворення стабільних пар [Bernstein, Naples, Harvey, 2016] (звісно, тут порівнюються ЖСЖ із ЧСЧ, а не загальна популяція жінок із загальною популяцією чоловіків). Інші дані, які потрапили в останній квартиль діапазону (29–62%), також характеризуються формуванням на етапі рекрутингу зручної вибірки, потрапляння до якої зумовлювалось нерівними шансами у різних груп генеральної сукупності (до респондентів діставалися, зокрема, через звичайну пошту або через розсилку оголошень у тематичних ЛГБТ-групах у соціальних мережах). Єдиний виняток — RDS-дослідження молодих ЧСЧ [Postnov et al., 2016]. Значення з першого квартиля діапазону (від 6% до 15%) також отримано здебільшого на зручних, відносно невеликих вибірках (єдиний виняток — RDS-дослідження ЧСЧ 2013 року, до якого було залучено понад вісім тисяч респондентів). В анкетах цих досліджень запитання про партнерів формувалися у різний спосіб — в одних випадках респондентів питали про постійних партнерів (інколи з уточненням “сексуальних”), в інших — про спільне проживання, а в одному випадку респондентам говорилося навіть про “незареєстрований гомосексуальний шлюб”.

На відміну від цього, і медіанні значення, і ті, що вкладаються в діапазон 16–28%, у половині випадків отримано із використанням псевдовипадкових вибірок (RDS — вибірка, що формується самими респондентами, а в одному випадку TLS — вибірка за часом і місцем), причому запитання ставили однотипне: “З ким ви спільно живете і ведеτε господарство?”

Як було вказано вище, тиражовані у ЗМІ дані про чисельність ЛГБТ-сімей в Україні на рівні 200 тисяч, походять з дослідження Центру “Наш світ” [Маймулахин, Касянчук, Лещинский, 2009]. Разом з тим дані в таблиці 1 свідчать, що ця оцінка є ненадійною, а ближчими до реальності є втричі менші значення, принаймні для сукупності чоловіків, які мають секс з чоловіками, мешкаючи у столиці чи обласних центрах. Крім того, в літературі є дані про те, що цей показник є лабільним, таким, що залежить від соціально-політичної та законодавчої ситуації конкретної держави, культурних настанов певного суспільства та міжнародної ситуації (зокрема, відкритості кордонів, яка впливає на міграційні процеси у глобальній популяції ЧСЧ). Так, медіанна частка ЧСЧ, які мають постійного партнера-чоловіка, була за даними Європейського інтернет-дослідження ЧСЧ 2010 року 39%, в Нідерландах цей показник становив 42%, а в Іспанії — 32% [Quinlan et al., 2011].

Ще одним обмеженням наведених даних є відсутність оцінки ймовірності потрапляння до будь-яких вибірок одночасно обох учасників одностатевого партнерства, що може впливати на оцінку саме чисельності партнерств.

2. Діти в одностатевих партнерствах. У широкому тлумаченні сім'єю прийнято [Сім'я, s.a.] називати групу людей, які живуть разом, будучи пов'язаними рідством чи шлюбом, причому дитина сприймається як “природне” продовження (гетеросексуального) союзу. Законодавство України включає до категорії “близькі родичі та члени сім'ї” осіб, “які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки”, в тому числі тих, “які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі” (п. 1 част. 1 ст. 3 КПК Країни). ЛГБТ, опитані різними авторами, здебільшого поділяють цей погляд:

“Семья — это когда много, это семь Я. Много людей, много детей, когда все друг друга любят, взаимопонимание, если это уборка в доме, то тоже все вместе. Семья — это целостное, организм, который настолько взаимосвязан, который нельзя сломать. Это очень много значит. Семья для меня на первом месте” (Із інтерв'ю із партнеркою транс-людини [ЛГБТ-сім'ї, 2012]).

В Україні реалізувати право на материнство та/або батьківство можна кількома способами: шляхом природного зачаття та народження дитини, через усиновлення/вдочеріння або завдяки допоміжним репродуктивним технологіям [МОЗ, 2013]. Примітно, що гомосексуальність чи бісексуальність або відповідні їм моделі поведінки, так само як факт перебування дорослої особи у сімейному партнерстві з іншою особою тієї ж документальної статі, не є під кутом зору закону перепонами для адопції. Оскільки в Україні легітимною є індивідуальна адопція, то адоптант(к)ами *de facto* може виступати одностатева пара на тих правових засадах, що лише один з учасників чоловічої або одна з учасниць жіночої пари матиме формальний статус усиновителя/-льки чи вдочерителя/-льки.

Всі використовувані способи отримання одностатевими сім'ями тих прав, які гетеросексуальні пари отримують за фактом реєстрації шлюбу, є набагато складнішими, дорожчими і без гарантій успіху. Так, наприклад, особи, які не перебувають у шлюбі між собою, не можуть усиновити/удочерити одну й ту саму дитину, але якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може ухвалити рішення про усиновлення/удочеріння ними дитини. Прикладом пріоритетності для удочеріння/усиновлення саме шлюбу, а не сім'ї, є переважне право подружжя на адопцію.

“Законодательство — это ещё и официальное признание таких отношений на уровне государства. Оно же и на мнение людей влияет. Так что, в каком-то смысле, отсутствие таких законов чуть не сломало мне жизнь. Мы обе жили и воспитывали детей с нелюбимыми мужчинами, потому что уйти — означало уйти в никуда. В семью, которую таковой никто не признаёт. И смогли сделать это только уже в весьма зрелом возрасте. Когда уже были уверены, что ни детей никто не отберёт (15-летней уже попробуй отбери — себе дорожке), ни карьеру никто нам аутизмом не испортит” (Із інтерв'ю з жінкою, яка виховує дитину в Л-сім'ї [Шведкова, 2017]).

Повнолітні жінка або чоловік мають право на участь у програмах допоміжних репродуктивних технологій. Однак, для цього потрібна згода офіційного сімейного партнера:

“Приходилось искать нелегальные пути, чтоб зачать в клинике. Они требуют согласия партнёра, предполагая, что это должен быть муж. Врача не сразу нашли. И по совету другой такой же пары” (Із інтерв’ю з жінкою, яка виховує дитину в Л-сім’ї [Шведкова, 2017]).

Якщо кількісні дані про наявність постійного одностатевого партнера є в багатьох публікаціях, то даних про дітей значно менше (табл. 2). Наявність дітей чітко пов’язана з досвідом гетеросексуального шлюбу [Маймулахин, Касянчук, Лещинский, 2009]. Як правило, якщо в анкетах було запитання про дітей, то воно не давало змоги встановити, яким способом ці діти з’явилися, чи виховуються вони в одностатевих парах, чи знають вони про гомо-/бісексуальну орієнтацію батька чи матері та взагалі чи є ці діти “дітьми” в розумінні законодавства (себто неповнолітніми особами) або ж є такими лише в сенсі споріднення (тобто є повнолітніми особами). Тільки в одному з досліджень цей аспект з’ясовували прямо (неопубліковані дані опитування Центру “Наш світ”, проєкт “Нова блакитна книга”): у 87% тих ЛГБ, які мають дітей, дитину народжено внаслідок гетеросексуальних стосунків, у 3% — внаслідок усиновлення, у 6% — внаслідок штучного запліднення і ще у 4% — внаслідок договірних стосунків (сексуальний контакт лише заради запліднення). 11% з числа тих, хто має одностатевого партнера, повідомили, що в їхній парі виховується чи виховувалась принаймні одна дитина.

Таблиця 2

Дані кількісних досліджень ЛГБТ в Україні, що містять відомості про наявність дітей у одностатевих сім’ях

Рік	% ЛГБТ, які мають дітей	Вибірка	Метод	Запитання в анкеті	Посилання
2009	16	527, поштове опитування	ЗВ	“Чи є у вас діти?... так”	[Маймулахин, Касянчук, Лещинский, 2009]
2013	29 (серед чоловіків)	504, (Донецьк, Запоріжжя, Київ, Одеса, Харків, Чернівці), бісексуальні чоловіки та їхні партнерки-жінки	снігова грудка	“Чи є у вас дитина / діти?... так”	[Касянчук, Коржов, Варбан, 2014]
2017	14	2241, інтернет-опитування	ЗВ	“Чи є у вас дитина / діти?... так”	Нова блакитна книга, неопубл. результати Центру “Наш світ”

Структура ЛГБТ-сімей, в яких виховуються діти, у світлі наявних даних виглядає так: одностатеве жіноче партнерство, в якому діти були народжені однією, рідше обома партнерками в попередніх гетеросексуальних шлюбах [Вербицкая та ін., 2016; Грибанов та ін., 2000; Маймулахин, Касянчук, Ле-

щинський, 2009]. При цьому до певного моменту (частіше до підліткового віку) дитина сприймає як сім'ю рідну матір, батька, з яким мати на той момент вже розлучена чи проживає окремо, а також бабусь, дідусів та інших родичів з обох боків. І навіть якщо зв'язок із батьком дитини зовсім не стабільний та слабкий, дитина продовжує підтримувати стосунки із родиною батька, приховуючи правду про “нове життя” матері, власне про її партнерку, активно залучену до догляду за нею та включену в процес її виховання; це потрібно, аби уникнути конфліктів із “батьківською сім'єю/родичами” чи запобігти можливому використанню такої інформації як приводу до розлучення дитини із матір'ю через несприйняття її одностатевого партнерства біологічним батьком [Шведкова, 2017]. За таких умов одна з партнерок, що не є біологічною матір'ю, зазнає подвійного виключення зі сфери спорідненості, оскільки офіційно її не визнано ні дружиною, ні матір'ю. Це створює відчуття безправності у випадку розлучення пари:

“После смерти супруги моя дочь была отправлена в приют как осиротевшая. Потом на опеку претендовала бабушка, которая с дочерью даже знакома не была, фактически (видела её только маленькой), и живёт на пенсию в деревне. 14-летней девочку-подростка. В приют... Потом — к незнакомой бабушке в село с туалетом на улице, где все чужие. После смерти матери... К счастью, нашлись хорошие люди и среди чиновников, и удалось бабушку убедить, что девочка со мной жила всю жизнь, и ей со мной будет лучше. Но натерпелись очень при этом” (Із інтерв'ю з жінкою, яка виховує дитину в Л-сім'ї [Шведкова, 2017]).

Ще однією з моделей є така, за якої жінки разом прийняли рішення або про народження, або про всиновлення, а в одному із випадків народили дітей від різних чоловіків із різницею в декілька місяців. В такому разі, зазвичай, оформлюється фіктивний шлюб між чоловіком, який частіше також перебуває в одностатевому партнерстві, та жінкою [ЛГБТ-сім'ї, 2012].

Фіктивний шлюб не тільки уможливорює народження/всиновлення дітей, а й розв'язує питання з декларацією легального шлюбного статусу на роботі, перед колегами, та вдома, перед батьками. Часто, укладаючи такий фіктивний шлюб, чоловік має на меті брати участь у вихованні дитини, але, коли дитина народжується, виховання та догляд перекладається на обох жінок в одностатевому партнерстві [ЛГБТ-сім'ї, 2012].

Щодо чоловічих партнерств ситуація є суттєво іншою. В нормативній культурі ні наявність дітей, ні активне залучення до догляду за ними не є атрибутами чоловічої самореалізації [Connell, 2005]. Тому якщо говорити про чоловічі одностатеві сім'ї, то зазвичай ідеться про партнерство без дітей. Найчастіше, діти цих чоловіків мешкають із їхньою матір'ю та виховуються нею. Чоловік часто підтримує зв'язок із дітьми, але дітям про приватне життя їхнього тата майже нічого невідомо, оскільки це старанно приховують. Отже, тут не ідеться про близькі гармонійні батьківські стосунки із дітьми в таких партнерствах, оскільки одному із партнерів заборонено візуалізуватися у своїй ролі перед дитиною іншого і тим паче зазіхати на батьківство [ЛГБТ-сім'ї, 2012].

Окрім того, значна частина чоловіків, які мають дітей, — це ті, хто живе в гетеросексуальних сім'ях із жінками/матерями своїх дітей, а одностатеві

контакти мають із чоловіками як їхніми постійними та/або випадковими партнерами. В такому разі всю інформацію про “подвійне життя тата” теж приховують [Касянчук, Коржов, Варбан, 2014].

Серед чоловіків спостерігається більший, ніж серед жінок, рівень само-стигматизації в аспекті виховання дитини [ЛГБТ-сім’ї, 2012].

Якщо ж говорити про дітей, що їх виховують у сім’ї, де або один із партнерів, або обидва є трансгендерними людьми, то ситуація до 2016 року була ускладнена через питання, які документи є у трансгендерної особи та, відповідно, чи може вона легально перебувати в шлюбі з партнером/партнеркою, чи має право на штучне запліднення, всиновлення дитини тощо [МОЗ, 1996; МОЗ, 2011]:

“Я вынужден жить с женским паспортом, чтобы быть родителем. То есть государство ставит меня перед выбором: или я никто своему ребёнку (подписываю отказ), или я живу с паспортом, где женское имя... По крайней мере, долгое время так было. Сейчас, вроде бы, есть сдвиги в законодательстве в этой связи. Но ещё неизвестно, как это всё будет работать” (Із інтерв’ю з транс-чоловіком, який виховує дитину [Шведкова, 2017]).

Натомість станом на сьогодні діє регуляторний акт [МОЗ, 2016], відповідно до якого факт перебування особи, яка претендує на зміну статевій належності, у шлюбі вже не є перепорою щодо процедур зміни статі. Нові правила створили правову колізію, яка полягає в тому, що для трансгендерної особи, якій уже замінено свідоцтво про народження та паспорт громадянина України (із внесенням до цих оновлених персональних документів іншого маркера статі), не передбачено спеціального порядку внесення ані змін до актового запису про шлюб, у якому вона перебуває, ані до відповідного свідоцтва про шлюб.

3. Хто в сім’ї голова? Партнери в ЛГБТ-парах вважаються більш егалітарними в розподілі своїх ролей. Це стосується як побутових обов’язків чи економічного забезпечення сім’ї, так і процесу прийняття рішень [ЛГБТ-сім’ї, 2012]. Разом із тим, деякі респондентки та респонденти переконані, що саме спільне володіння економічним ресурсом — важлива ознака сім’ї. Незважаючи на заяви про повну егалітарність ролей, розподіл обов’язків залежить від залучення партнерок до ринку праці. В сім’ях, де одна партнерка працює або має неповну зайнятість, вона зазвичай також займається підтримкою домогосподарства [ЛГБТ-сім’ї, 2012]. Існує також потреба в обрядах, які позначають для опитаних їхні стосунки як “узаконені”, такі, що мають право на існування в форматі “сім’я”. Наприклад, деякі пари вінчаються в церкві, носять обручки, тобто переймають символіку гетеросексуального уявлення про інститути сім’ї та шлюбу [Марценюк, 2012]. Частиною суспільного сприйняття сім’ї є гетеронормативність, тобто уподібнення стосунків у одностатевій парі стосункам, поширеним серед гетеросексуальних пар [Маркова, Габрель, 2012; Martsenyuk, 2013].

Таким чином, окремі дані демонструють значну подібність структури одностатевих партнерств до типової моделі міської нуклеарної сім’ї — з певними поправками на більшу егалітарність подружніх ролей.

4. Взаємини ЛГБТ-сімей із соціумом. Стосунки ЛГБТ-сімей з оточенням можуть залежати від принаймні двох чинників. На мікрорівні це пов'язане з тим, чи визнають партнери самі себе сім'єю. Тобто серйозність намірів, спільні плани на майбутнє призводять до часткової або повної відкритості щодо характеру своєї сексуальності і, відповідно, до початку побудови “відвертих” стосунків із соціумом.

“От родных не скрывала, когда мы решили родить, мы обе уже были в каминг-ауте, единственный момент, когда мы вдвоем работали по найму, в одном и том же офисе, мы скрывали, что пара, говорили, что совместно снимаем жильё. Когда ребёнку было полтора, у нас был аутинг по телевидению, после этого скрывать что-либо было просто бесполезно” (Із інтерв'ю з жінкою, яка виховує дитину в Л-сім'ї [Шведкова, 2017]).

Зазвичай така відвертість поширюється на перше коло спорідненості (діти, батьки, брати, сестри) та близьких друзів. Найбільш закритим факт наявності гомосексуальних стосунків та існування одностатевої сім'ї є для родичів від першого шлюбу:

“Семья открыта всегда была. Кроме папы и бабушки папиной. Там я старался лишнего не говорить. Не только про ориентацию... Думаю, если б мама с мужчинами встречалась — тоже не говорил бы. Ну и я рассказывал только друзьям. Близкому окружению. Остальным и странно как-то рассказывать с кем твоя мама живет” (Із інтерв'ю з дитиною, що виховується в ЛГБТ-сім'ї [Шведкова, 2017]).

У разі, коли дитині в одностатевій сім'ї не було з дитинства відомо, що один чи одна з її батьків живуть в одностатевій парі, то батьки мусять відкритися дитині при досягненні нею підліткового віку [Шведкова, 2017].

Разом із тим готовність пари до відкритості вочевидь пов'язана також із безпекою на макрорівні — з тим, наскільки соціум готовий визнавати одностатеві пари як повноправні [Кляпець, 2014; Слюсар, 2017]. П'ять раундів Міжнародної програми соціального дослідження (International Social Survey Program) було реалізовано з 1988 по 2008 роки. Зокрема, респонденти (серед них і українські) у 2008 році відповідали на запитання про прийнятність одностатевих пар та можливості усиновлення ними дітей [Smith, 2011]. Аналогічні моніторингові дослідження в Україні виконано у 2002, 2007 та 2011 роках на замовлення ЛГБТ-центру “Наш світ” [Зінченков, Касянчук, Кравчук, Маймулахін, Остапенко, Шеремет, 2011], а також у 2013 і 2015 роках [Шестаковський, Трофименко, Вознесенський, Касянчук, 2016]. З одного боку, з 2002-го по 2011 рік частка опитаних, які негативно відповідали на запитання “Чи повинні гомосексуальні пари мати право зареєструвати свої стосунки?”, зростала із 49% до 69%. З іншого боку, з 2013-го по 2016-й, себто за умов військової нестабільності в країні, частка респондентів, які заперечують це право, не змінилася. Досвід пережитої дискримінації негативно позначається на фізичному та ментальному благополуччі сімейних пар різних типів [Van Der Star, Bränström, 2015].

Таким чином, взаємини ЛГБТ-сімей зі своїм оточенням на теперішній момент не можна описати як благополучні — брак законодавчого визнання, переважно негативне суспільне ставлення та побоювання самих пар щодо відкритості зумовлюють високі ризики соціального неблагополуччя одностатевих пар в Україні.

Висновки

Станом на теперішній час в Україні зібрано (переважно силами об'єднань громадян) певну інформацію, яка стосується феномену одностатевого партнерства. Так, існує низка даних про частку гомо- та бісексуальних чоловіків, які проживають у таких партнерствах, — залежно від композиції вибірки та прийнятого дослідниками означення цей відсоток найчастіше потрапляє в інтервал 16–28% опитаних мешканців столиці та обласних центрів. Кількісна інформація про жіночі партнерства є вкрай обмеженою, а якщо в такому партнерстві один чи обидва партнери є трансгендерними особами, то кількісних даних взагалі немає. Стосовно якісної інформації ситуація інша — більше відомо про стан жіночих і, почасти, трансгендерних партнерств (включно з питанням про дітей у таких сім'ях), ніж про чоловічі пари. Дані окремих дослідниць демонструють значну подібність структури одностатевих партнерств до типової моделі міської нуклеарної сім'ї, з певними поправками на більшу егалітарність подружніх ролей та брак офіційного статусу, а отже, й пов'язані з цим ризики.

При плануванні подальших розвідок було б доцільно погодити спільне розуміння досліджуваного предмета, а саме що таке “одностатеве партнерство”, які ознаки роблять одностатеві стосунки саме “партнерством” (цивільним, сімейним), які ознаки роблять цивільне партнерство “сім'єю” тощо. Крім того, при плануванні великих досліджень національного рівня (таких, як перепис населення чи моніторинг соціальних змін) варто доповнити опитувальник блоком запитань про незареєстровані партнерства, в тому числі одностатеві.

Джерела

Амджадін, Л., Кащенко, К., Коноплицька, Т., Лисенко, О., Марусов, А., Привалов, Ю., Саєнко, Ю., Трофименко, О. (2005). *Моніторинг поведінки чоловіків, які мають секс з чоловіками, як компонент епідагляду другого покоління: Аналітичний звіт за результатами дослідження*. Київ: МБФ “Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІДу в Україні”.

Андрєєва, Т. І., Большов, Є. С., Касянчук, М. Г., Трофименко, О. В., Шеремет С. П. (2011). *Моніторинг поведінки та поширеності ВІЛ-інфекції серед чоловіків, які практикують секс із чоловіками, як компонент епідагляду за ВІЛ другого покоління. Аналітичний звіт за результатами зв'язаного дослідження 2009 року*. Київ: МБФ “Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІДу в Україні”.

Большов, Є. С., Касянчук, М. Г., Лещинський, Є. Б., Трофименко, Л. В., Шваб, І. А. (2012). *Моніторинг поведінки та поширеності ВІЛ-інфекції серед чоловіків, які практикують секс із чоловіками, як компонент епідагляду за ВІЛ другого покоління. Аналітичний звіт за результатами біоповедінкового дослідження 2011 року*. Київ: МБФ “Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІДу в Україні”.

Большов, Є. С., Касянчук, М. Г., Трофименко, Л. В. (2014). *Моніторинг поведінки та поширеності ВІЛ-інфекції серед чоловіків, які практикують секс із чоловіками, як компонент епідагляду за ВІЛ другого покоління. Аналітичний звіт за результатами біоповедінкового дослідження 2013 року*. МБФ “Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІДу в Україні”. Київ.

Вербицкая, Н., Ильинская, И., Зинченков, А., Герман, Е., Касянчук, М., Науменко, С. (2016). Гражданские партнёрства: юридические, психологические и медицинские аспекты жизни однополых пар в Украине. Киев.

Герлах, Ш. (2019). *Веселкові сім'ї. Частина перша* / Пер. О. Семенової. Київ.

Говорухіна, М. (2007). *Гомосексуали в Україні — проблема великої політики (за матеріалами семінару “Моніторинг і захист прав гомосексуалів в Україні” (від 23 лютого 2007 року))*. Одержано з: <https://helsinki.org.ua/articles/homoseksualy-v-ukrajini-problema-velykoji-polityky-za-materialamy-seminaru-monitorynh-i-zahyst-prav-homoseksualiv-v-ukrajini-vid-23-lyutoho-2007-roku/>

Грибанов, А., Данилевич, Т., Жиловец, Ю., Касянчук, М., Кравчук, А., Лещинский, Е., Маймулахин, А., Юдин, В. (2000). *Голубая книга. Положение геев и лесбиянок в Украине. Отчёт*. Киев: Центр “Наш мир”.

Зінченков, О.О., Касянчук, М.Г., Кравчук, А.В., Маймулахін, А.Ю., Остапенко, О.І., Шеремет, С.П. (2011). *Крок вперед, два назад: Становище ЛГБТ в Україні в 2010–2011 рр.* Київ: Рада ЛГБТ-організацій України, Центр “Наш світ”, ЛГБТ-Центр “Донбас-СоцПроект”.

Зінченков, О.О., Касянчук, М.Г., Пономарьов, С.Ю., Трофименко, О.В., Шеремет, С.П. (2011). *Моніторинг порушень прав людини в контексті доступу ЧСЧ до основних послуг з профілактики ВІЛ/СНІДу, лікування, догляду та підтримки*. Київ.

Касянчук, М. (2010). *Основные характеристики клиентов проектов “Сеть” и “Наш мир против ВИЧ/СПИДа”. Проекты “Сеть” и “Наш мир против ВИЧ/СПИДа”. Сборник материалов Центр “Наш мир”*. Киев.

Касянчук, М.Г., Коржов, Г.О., Варбан, М.Ю. (2014). *Свій серед чужих, чужий серед своїх. Чоловіки-бісексуали та їхні партнерки в Україні. Науковий звіт про дослідження*. Донецьк: МБФ “Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІДу в Україні”, Громадська організація “Міжрегіональний центр ЛГБТ-досліджень Донбас-СоцПроект”.

Касянчук, М., Трофименко, О., Білоус, Є., Сазонова, Я. (2017). *Моніторинг поведінки та поширення ВІЛ-інфекції серед чоловіків, які практикують секс з чоловіками (національна частина)*. Київ: МБФ “Альянс громадського здоров'я”.

Касянчук, М., Салюк, Т., Трофименко, О. (2011). *Аналитический отчёт по результатам проекта “Связанное исследование среди МСМ методом RDS в г. Николаеве”*. Киев: Центр социальных экспертиз, Николаевская ассоциация геев, лесбиянок и бисексуалов “ЛиГА”.

Кляпещ, О.Я. (2014). Дискримінація альтернативних форм конструювання сім'ї в сучасному українському суспільстві. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, (6), 75–90.

КМУ (1993). *Державна програма переходу України на міжнародну систему обліку і статистики: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 травня 1993 року № 326*. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-93-%25D0%25BF>

Кочарян, Г.С. (2014). Принудительная гомосексуализация — современная деструктивная тенденция полового воспитания. В: *Урология, андрология, нефрология 2014: Материалы научно-практической конференции* (с. 100–103). Харьков.

ЛГБТ-сім'ї (2012). *ЛГБТ-сім'ї в Україні: соціальні практики та законодавче регулювання* / За ред. Г. Ярманої. Київ.

Маймулахин, А.Ю., Касянчук, М.Г., Лещинский, Е.Б. (2009). *Однополые партнёрство в Украине: отчёт о проведённом исследовании*. Киев: Центр “Наш мир”, “Донбас-СоцПроект”.

Малахова, Ж.Д. (2020). Негативные явления в семьях современной Украины. *Габитус*, 11, 48–55.

Маркова, М.В., Габрель, Р.Т. (2012). Методологічні аспекти дослідження життєдіяльності одностатевих партнерських пар. *Здоров'я чоловіки*, 2, 141–143.

Марценюк, Т. (2012). ЛГБТ сім'ї в Україні: відтворення патріархату чи альтернатива владному дискурсу? *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 135, 50–58.

Марценюк, Т., Колеснік, В. (2016). Чинники залучення батьків гомосексуальних дітей до ЛГБТ-руху в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 187, 67–75. Отримано з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMA_s_2016_187_11

Моделі сім'ї (2010). *Моделі сім'ї: трансформації та тенденції розвитку. Матеріали конференції 25.09.2010*. Харків: Харківське жіноче об'єднання “Сфера”.

МОЗ (1996). *Про надання медичної допомоги особам, що потребують зміни (корекції) статевий належності*. Наказ МОЗ України № 57 від 15.03.1996. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0279-96>

МОЗ (1998). *Про перехід органів і закладів охорони здоров'я України на Міжнародну статистичну класифікацію хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду*. Наказ МОЗ України № 297 від 08.10.1998. Отримано з: <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=1443>

МОЗ (2005). *Порядок добровільного консультування і тестування на ВІЛ-інфекцію (протокол)*. Наказ МОЗ України № 415 від 19.08.2005. Отримано з: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1404-05/page6>

МОЗ (2011). *Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевий належності*. Наказ МОЗ України № 60 від 03.02.2011. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0239-11>

МОЗ (2013). *Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні*. Наказ МОЗ України № 787 від 09.09.2013. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13>

МОЗ (2016). *Про встановлення медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевий належності та затвердження форми первинної облікової документації й інструкції щодо її заповнення*. Наказ МОЗ України № 1014 від 05.10.2016. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1589-16>

Огляд (2020). *Огляд позитивних законодавчих зрушень в Україні щодо ЧСЧ/ЛГБТ станом на січень 2020 року. Підготовлено Експертною групою з питань здоров'я й прав геїв та інших ЧСЧ в Україні (ЕГЗП-Україна #EGHR-UA) у співпраці з Національним ЧСЧ-консорціумом #MSM_PRO за ресурсної підтримки Міжнародного благодійного фонду “Альянс громадського здоров'я” (відповідальний національний експерт — Андрій Чернишев). Редакція станом на 30.01.2020*. Одержано з: www.fb.com/970886006660754

План дій (2015). *План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року. Затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р*. Отримано з: www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679

Рада Європи (2012). *Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства*. Закон України № 4988-VI від 20.06.2012. Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4988-17>

Сім'я (1978). В: *Словник української мови в 11-ти т.* (т. 9). Київ: Наукова думка.

Слюсар, Л. І. (2017). Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Демографія та соціальна економіка*, 3, 24–36.

Юридична енциклопедія (2003). *Юридична енциклопедія в 6-ти т. Т. 5. П–С*. Київ: “Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана.

Сазонова, Я., Дукач, Ю. (2019). *Звіт за результатами біоповедінкового дослідження серед чоловіків, що практикують секс з чоловіками, в Україні*. Київ. МБФ “Альянс громадського здоров'я”.

Стратегія (2019). *Стратегія з комплексної відповіді на бар'єри з прав людини для доступу до послуг з профілактики і лікування ВІЛ та туберкульозу до 2030 року. Затверджено рішенням від 23 травня 2019 р. Національна рада з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу*. Отримано з: <http://bit.ly/38kK0B9>

Стулова, А. В., Касянчук, М. Г., Лещинский, Е. Б., Остапенко, А. И. (2013). *Биоповеденческое и сетевое исследование МСМ в г. Мариуполе: отчёт*. Донецк: ЛГБТ-центр “Донбас-СоцПроект”.

Тичина, І. М., Марчук, А. П. (2018). Особливості сімейних цінностей гетеросексуальних людей та людей з ЛГБТ-спільноти. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 1 (1), 203–208.

Трофименко, О. В., Привалов, Ю. О., Рокицька, О. Ю. (2012). *Оцінка впровадження пілотних проектів щодо розповсюдження фемідомів (жіночих презервативів) серед ЧСЧ. Звіт за результатами операційного дослідження (неопублікований)*. Київ: МБФ “Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні”.

Чихладзе, С., Касянчук, М. (2018). *Оценка существующей стратегической информации о ВИЧ среди МСМ и транслудей в Армении, Беларуси, Грузии, Кыргызстане и Македонии. Базовая оценка, проведённая по заказу ЕКОМ в рамках программы Глобального Фонда “Право на здоровье”. Евразийская коалиция по мужскому здоровью (ЕКОМ)*. Таллинн.

Шарыгина, А. Б. (2009). *Гендерные трансформации нуклеарной? модели семьи. Лесбийские и геевские партнерства*. Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції “Гендерні перетворення в Україні: осмислюючи стратегію і тактику”. Харків: Райдер.

Шведкова, О. (2017). *Соціальні та законодавчі особливості виховання дітей ЛГБТ-сім'ями в Україні*. БО “Інша”, IX Національна конференція ЛГБТ-руху та ЧСЧ-сервісу України (2016). *Рукопис звіту про дослідження за підтримки гранту Національної ЛГБТ-конференції*. Київ.

Шестаковский, А., Касянчук, М. (2018). *Исследование интернализированной гомонегативности (внутренней гомофобии). Аналитический отчёт*. Таллинн: Евразийская коалиция по мужскому здоровью (ЕКОМ).

Шестаковський, О., Трофименко, О., Вознесенський, М., Касянчук, М. (2016). *Післяреволюційна Україна: толерантність чи ухил вправо: науковий звіт про дослідження*. Київ: ЛГБТ-центр “Донбас-СоцПроект”.

Bernstein, M., Naples, N.A., Harvey, B. (2016). The Meaning of Marriage to Same-Sex Families: Formal Partnership, Parenthood, Gender, and the Welfare State in International Perspective. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 23 (1), 3–39. Retrieved from: <https://doi.org/10.1093/sp/jxv002>

Chernyak, K. (2016). Legalization of same-sex relationship and transformations in the social institute of family. *Science and Education: a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, IV (13), 78–81.

Connell, R. W. (2005). *Masculinities*. Cambridge: Polity.

Martsenyuk, T. (2013). *Gender Roles in LGBT Families in Ukraine: Idealization and Reproduction of Heteronormativity*. S.I.

Postnov, O., Kasianczuk, M., Neduzhko, O., Gerasimenko, T., Sazonova, O., Kiriazova, T., Shvab, I., Yorick, R. (2016). MSM community mobilization for HIV prevention in Ukraine: the effectiveness of Mpowerment behavioral intervention. *Abstract Book: 21st International AIDS Conference, July 18–22. Durban*.

Smith, T. W. (2011). *Cross-national differences in attitudes towards homosexuality*. Retrieved from: <https://escholarship.org/uc/item/81m7x7kb>

Van Der Star, A., Bränström, R. (2015). Acceptance of sexual minorities, discrimination, social capital and health and well-being: a cross-European study among members of same-sex and opposite-sex couples. *BMC public health*, 15 (1), 812.

Quinlan, M., Donlon, S., McCartney, D., Mozalevskis, A., Shmykova, E., Kloka, M., Sekuler, T., Schmidt, A. J., Marcus, U. (2011). The European MSM Internet Survey (EMIS). Community Report 2.eu. Gay Men's Health Service (GMHS), HSE, Ireland. S.I. Retrieved from: <http://www.emis-project.eu/community-2.html>

Отримано 08.04.2020

References

- Action Plan (2015). *Action plan for the implementation of the National human rights strategy for the period up to 2020. Approved by the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 23, 2015 № 1393-p*. [In Ukrainian]. Retrieved from: www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679 [= План дій 2015]
- Amdzadeen, L., Kashchenkova, K., Konoplytska, T., Lysenko, O., Marusov, A., Privalov, Y., Sayenko, Y., Trofymenko, O. (2005). *Monitoring of MSM Behavior as a Second Generation Surveillance Component: An analytical report on the study*. [In Ukrainian]. Kyiv: ICF International HIV / AIDS Alliance in Ukraine. [= Амджадін 2005]
- Andreeva, T., Bolshov, E., Kasianczuk, M., Trofymenko, O., Sheremet S. (2011). *Monitoring of behavior and distribution of HIV infection among MSM as the component of the second generation HIV epidemiological surveillance. Analytical report on the results of a related survey*. [In Ukrainian]. Kyiv: ICF International HIV / AIDS Alliance in Ukraine. [= Андреева 2011]
- Bolshov, Y., Kasianczuk, M., Leshchinsky, Y., Trofymenko, O., Schwab, I. (2012). *Monitoring of behavior and distribution of HIV infection among MSM as the component of the second generation HIV epidemiological surveillance. Analytical report on the results of a bio-behavioral survey of 2011*. [In Ukrainian]. Kyiv: ICF International HIV / AIDS Alliance in Ukraine. [= БОЛЬШОВ 2012]
- Bolshov, E., Kasianczuk, M., Trofymenko, O., (2014). *Monitoring of behavior and distribution of HIV infection among MSM as the component of the second generation HIV epidemiological surveillance. Analytical report on the results of a bio-behavioral survey of 2013*. [In Ukrainian]. Kyiv: ICF International HIV / AIDS Alliance in Ukraine. [= БОЛЬШОВ 2014]
- Chikhladze, S., Kasianczuk, M. (2018). *Assessment of existing strategic information on HIV among MSM and trans people in Armenia, Belarus, Georgia, Kyrgyzstan and Macedonia. Baseline assessment commissioned by ECOM within the framework of the Global Program "Right to Health". Eurasian Coalition for Men's Health (ECOM)*. [In Russian]. Tallinn. [= Чихладзе 2018]
- Council of Europe (2012). *On the ratification of the Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse. Law of Ukraine No. 4988-VI dated 20.06.2012*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4988-17> [= Рада Європи 2012]
- Gerlach, S. (2019). *Rainbow families. Part One* / Tr. by O. Semenova. [In Ukrainian]. Kyiv. [= Герлах 2019]
- Govorukhina, M. (2007). *Homosexuals in Ukraine — a problem of big politics (based on the seminar "Monitoring and protection of the rights of homosexuals in Ukraine" (February 23, 2007)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://helsinki.org.ua/articles/homoseksualy-v-ukrajini-problema-velykoji-polityky-za-materialamy-seminaru-monitorynh-i-zahyst-prav-homoseksualiv-v-ukrajini> [= Говорухіна 2007]
- Gribanov, A., Danilevich, T., Zhylovet, Y., Kasianczuk, M., Kravchuk, A., Leshchinsky, Y., Maimulakhin, A., Yudin, V. (2000). *Blue book. The situation of gays and lesbians in Ukraine. Report*. [In Russian]. Kyiv: "Nash Mir" Center. [= Грибанов 2000]
- Kasianczuk, M. (2010). *Main characteristics of clients of the "Network" and "Our World Against HIV/AIDS" projects*. Collection of materials of "Nash Mir" Center. [In Russian]. Kyiv. [= Касянчук 2010]
- Kasianczuk, M., Korzhov, G., Varban, M. (2014). *At home Among Strangers. Bisexual men and their partners in Ukraine. Scientific research report*. Donetsk: ICF International HIV / AIDS Alliance in Ukraine, NGO "Donbass-Social Project, Interregional Center for LGBT Studies". [= Касянчук 2014]
- Kasianczuk, M., Trofymenko, O., Bilous, E., Sazonova, Y. (2017). *Monitoring of behavior and distribution of HIV infection among MSM (national part)*. [In Ukrainian]. Kyiv: ICF Public Health Alliance. [= Касянчук 2017]

Kasianczuk, M., Saluk, T., Trofimenko, O. (2011). *Analytical report on the results of the project "Linked research among MSM by the RDS method in Mykolaiv city"*. [In Russian]. Kyiv: Center of social expertises, Mykolaiv Gay and Lesbians Association "LiGA". [= Касянчук 2011]

Klyapets, O. (2014). Discrimination against alternative forms of family construction in modern Ukrainian society. [In Ukrainian]. *Psychological Sciences: Problems and Achievements*, 6, 75–90. [= Кляпець 2014]

Kocharian, G. (2014). *Forced homosexuality – a modern destructive tendency of sexual education*. [In Russian]. In: *Urology, Andrology, Nephrology 2014: Materials of a Scientific and Practical Conference* (pp. 100–103). Kharkiv. [= Кочарян 2014]

Legal Encyclopedia (2003). *Legal Encyclopedia in 6 Vols*. Vol. 5. P–S. [In Ukrainian]. Kyiv: M. P. Bazhan "Ukrainian Encyclopedia". [= Юридична енциклопедія 2003]

LGBT Families (2012). *LGBT Families in Ukraine: Social Practices and Legislation* / Ed. by G. Yarmanova. [In Ukrainian]. Kyiv. [= ЛГБТ-сім'ї 2012]

Maimulakhin, A., Kasianczuk, M., Leshchynskii, E. (2009). *Same-Sex Partnership in Ukraine: Research Report*. [In Russian]. Kyiv: Center "Nash Mir", "Donbass-Social Project". [= Маймулахин 2009]

Malakhova, Zh. (2020). *Negative phenomena in the families of modern Ukraine*. [In Russian]. *Habitus*, 11, 48–55. [= Малахова 2020]

Markova, M., Gabrel, R. (2012). Methodological aspects of the study of the life of same-sex partners. [In Ukrainian]. *Men's Health*, 2, 141–143. [= Маркова 2012]

Martseniuk, T. (2012). LGBT Families in Ukraine: Reproducing of Patriarchy or Alternative of Power Discourse? [In Ukrainian]. *Scientific Notes of NaUKMA, Sociological Sciences*, 135, 50–58. [Марценюк = 2012]

Martseniuk, T., Kolesnik, V. (2016). Factors involving parents of homosexual children to the LGBT movement in Ukraine. [In Ukrainian]. *NaUKMA Scientific Notes. Sociological Sciences*, 187, 67–75. Retrieved from:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMA_s_2016_187_11 [= Марценюк 2016]

МОЗ (1996). *On providing medical assistance to persons in need of sex-reassignment surgery*. Ministry of Health of Ukraine Order No. 57 dated 15.03.1996. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0279-96> [= МОЗ 1996]

МОЗ (1998). *On the transition of Ukrainian health authorities and institutions to the International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems, Tenth revision*. [In Ukrainian]. Ministry of Health of Ukraine, Order No. 297 dated 8 October 1998. Retrieved from: <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=1443> [= МОЗ 1998]

МОЗ (2005). *The Procedure of Voluntary Counselling and Testing for HIV Infection (Protocol)*. Ministry of Health of Ukraine, Order No. 415 dated 19.08.2005. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1404-05/page6> [= МОЗ 2005]

МОЗ (2011). *On improvement of provision of healthcare services to people who need change (correction) of gender identification*. Order of the Ministry of Health of Ukraine No. 60 dated 03.02.2011. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0239-11> [= МОЗ 2011]

МОЗ (2013). *On Approval of the Procedure of Assisted Reproductive Technologies Application*. Ministry of Health of Ukraine Order No. 787 dated 09.09.2013. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13>

МОЗ (2016). *On establishing biomedical and psychosocial indications of change (correction) of sex and approval of the form of primary records and instructions for its completion*. Ministry of Health of Ukraine Order No. 1014 dated 5 October 2016. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1589-16> [= МОЗ 2016]

Sazonova, Y., Dukach, Y. (2019). *Report on the results of a bio-behavioral study of men practicing sex with men in Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: ICF Public Health Alliance. [= Сазонова 2019]

Shestakovsky, A., Kasianczuk, M. (2018). *Study of internalized homonegativity (internal homophobia). Analytical report*. [In Russian]. Tallinn: Eurasian Coalition for Men's Health (ECOM). [= Шестаковский 2018]

Sim'ya (1978). In: *Ukrainian dictionary. Dictionary in 11 vols. (vol. 9)*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova Dumka. [= Сім'я 1978]

Slyusar, L. (2017). Specifics of parenthood in different types of families: problems, risks and ways to minimize them. [In Ukrainian]. *Demography and the Social Economy*, 3, 24–36. [= Слюсар 2017]

Strategy (2019). *A strategy to address human rights and gender-related barriers to access HIV and tuberculosis prevention and treatment by 2030. Approved by decision of May 23, 2019. National Council on Tuberculosis and HIV / AIDS*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://bit.ly/38kK0B9> [= Стратегія 2019]

Stulova, A., Kasianczuk, M., Leshchynsky, E., Ostapenko, O. (2013). *Bio-behavioral and network research of MSM in Mariupol: report*. [In Russian]. Donetsk: LGBT Center “Donbass-Social Project”. [= Стулова 2013]

Shvedkova, O. (2017). *Social and legislative features of raising children in LGBT families in Ukraine. CF “Insha”, IX National Conference of LGBT Movement and MSM Service of Ukraine (2016). Report on the research supported by a grant from the National LGBT Conference*. [In Ukrainian]. Kyiv. [= Шведкова 2017]

Trofymenko, O., Privalov, Yu., Rokitska, O. (2012). *Evaluation of the implementation of pilot projects on the dissemination of femidoms (female condoms) among MSM. Operational study report (unpublished)*. [In Ukrainian]. Kyiv: ICF International HIV / AIDS Alliance in Ukraine. [= Трофименко 2012]

Tychyna, I., Marchuk, A. (2018). Features of family values of heterosexual people and people from the LGBT community. [In Ukrainian]. *Kherson State University Scientific Bulletin*, 1 (1), 203–208. [= Тичина 2018]

Bernstein, M., Naples, N.A., Harvey, B. (2016). The Meaning of Marriage to Same-Sex Families: Formal Partnership, Parenthood, Gender, and the Welfare State in International Perspective. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 23 (1), 3–39. Retrieved from: <https://doi.org/10.1093/sp/jxv002>

Cabinet of Ministers of Ukraine (CMU) (1993). *State program of transition to international system of accounting and statistics: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of May 4, 1993 № 326*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> [= КМУ 2010]

Chernyak, K. (2016). Legalization of same-sex relationship and transformations in the social institute of family. *Science and Education: a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, IV (13), 78–81.

Connell, R. W. (2005). *Masculinities*. Cambridge: Polity.

Family Models (2010). *Family Models: Transformations and Development Trends. Conference materials 25.09.2010*. [In Ukrainian]. Kharkiv: Kharkiv Women's Association “Sphere”. [= Моделі сім'ї 2010]

Martsenyuk, T. (2013). *Gender Roles in LGBT Families in Ukraine: Idealization and Reproduction of Heteronormativity*. S.l.

Overview (2020). *Review of positive legislative developments in Ukraine regarding MSM / LGBT as of January 2020. Prepared by the Expert Group on Health and Rights of Gays and Other MSM in Ukraine (EGHP-Ukraine #EGHR-UA) in cooperation with the National MSM Consortium #MSM_PRO with the resource support of the International Charitable Foundation “Public Health Alliance” (responsible national expert — Andriy Chernyshev)*. Edited as of 30.01.2020. [In Ukrainian]. Retrieved from: www.fb.com/970886006660754 [= Огляд 2020]

Postnov, O., Kasianczuk, M., Neduzhko, O., Gerasimenko, T., Sazonova, O., Kiriazova, T., Shvab, I., Yorick, R. (2016). MSM community mobilization for HIV prevention in Ukraine:

the effectiveness of Mpowerment behavioral intervention. *Abstract Book: 21st International AIDS Conference, July 18–22. Durban.*

Quinlan, M., Donlon, S., McCartney, D., Mozalevskis, A., Shmykova, E., Kloka, M., Sekuler, T., Schmidt, A. J., Marcus, U. (2011). The European MSM Internet Survey (EMIS). Community Report 2.eu. Gay Men's Health Service (GMHS), HSE, Ireland. S.I. Retrieved from: <http://www.emis-project.eu/community-2.html>

Sharygina, A. (2009). *Gender transformations of the nuclear model of the family. Lesbian and gay partnerships. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference "Gender Transformations in Ukraine: Understanding Strategy and Tactics"*. [In Russian]. Kharkiv: Raider. [= Шарыгина 2009]

Shestakovsky, O., Trofimenko, O., Voznesensky, M., Kasyanchuk, M. (2016). *Post-revolutionary Ukraine: tolerance or bias to the right: a scientific report on research*. [In Ukrainian]. Kyiv: LGBT Center "Donbas-SotsProekt". [= Шестаковський 2016]

Smith, T.W. (2011). *Cross-national differences in attitudes towards homosexuality*. Retrieved from: <https://escholarship.org/uc/item/81m7x7kb>

Van Der Star, A., Brändström, R. (2015). Acceptance of sexual minorities, discrimination, social capital and health and well-being: a cross-European study among members of same-sex and opposite-sex couples. *BMC public health*, 15 (1), 812.

Verbitskaya, N., Il'inskaya, I., Zinchenkov, A., Herman, Y., Kasianczuk, M., Naumenko, S. (2016). [In Russian]. *Civil partnerships: legal, psychological and medical aspects of same-sex couples life in Ukraine*. Kyiv. [= Вербицкая 2016]

Zinchenkov, O., Kasianczuk, M., Kravchuk, A., Maimulakhin, A., Ostapenko, O., Sheremet, S. (2011). *A Step Forward, Two Backwards: The Status of LGBT People in Ukraine 2010–2011*. [In Ukrainian]. Kyiv: The Council of LGBT Organizations of Ukraine, "Nash Mir" Center, LGBT Center "Donbas-Social Project". [= Зінченко 2011]

Zinchenkov, O., Kasianczuk, M., Ponomaryov, S., Trofymenko, O., Sheremet, S. (2011). *Monitoring human rights violations in the context of MSM access to basic HIV / AIDS prevention, treatment, care and support services*. [In Ukrainian]. Kyiv. [= Зінченко 2011]

Received 08.04.2020

МАКСИМ КАСЯНЧУК, СВЯТОСЛАВ ШЕРЕМЕТ, ОЛЕСЯ ТРОФИМЕНКО

Стан одностатевих партнерств в Україні

Пропонована стаття має на меті узагальнити доступні кількісні та якісні дані про одностатеві партнерства в Україні, включно з даними про наявність дітей у таких партнерствах, у ретроспективі останніх двадцяти років (1999–2018). Зростання кількості англомовних публікацій про різноманітні аспекти існування одностатевих пар демонструє актуальність тематики. Наявна в Україні інформація є найбільш багатою у зіставленні з іншими пострадянськими країнами регіону Центральної та Східної Європи й Центральної Азії. Разом із тим ЛГБТ-сім'ї залишаються поза увагою академічної спільноти в Україні, а зібрані дані здебільшого містяться у так званій сірій літературі (звіти про дослідження, проведені переважно силами об'єднань громадян) і не введені в науковий обіг. Показано, що залежно від композиції вибірки та прийнятого дослідниками визначення одностатевого партнерства цей відсоток найчастіше потрапляє в інтервал 16–28% опитаних гомо- та бісексуальних чоловіків, що мешкають у столиці та обласних центрах України. Кількісна інформація про жіночі партнерства є вкрай обмеженою (одне опитування на невеликій вибірці, побудований у невипадковий спосіб), а якщо в такому партнерстві один чи обидва партнери є трансгендерними особами, то кількісних даних взагалі немає. Кількісна інформація про дітей в одностатевих партнерствах також є дуже обмеженою, а отримані в розглядуваній літературі (з усіма її зазначеними методологічними

недоліками) дані коливаються від 14% до 29% ЛГБТ, що мають дітей, але невідомо, чи виховували цих дітей саме одностатеві пари.

Стосовно якісної інформації ситуація інша — більше відомо про стан жіночих і, почасти, трансгендерних партнерств (включно з питанням про дітей в таких сім'ях), ніж про чоловічі пари. Окремі дані демонструють значну подібність структури одностатевих партнерств до типової моделі гетеросексуальної міської нуклеарної сім'ї (два партнери та їхні діти) з поправками на більшу егалітарність подружніх ролей, брак офіційного статусу та пов'язані з цим соціально-економічні ризики. Подальші розвідки (в тому числі національного рівня) мають спиратися на загальне розуміння того, що таке "одностатеве партнерство", які ознаки роблять одностатеві стосунки саме "партнерством" (цивільним, сімейним), які ознаки роблять цивільне партнерство "сім'єю" тощо.

Ключові слова: нуклеарна сім'я, метааналіз, ЛГБТ, громадянські партнерства, Україна

МАКСИМ КАСЯНЧУК, СВЯТОСЛАВ ШЕРЕМЕТ, ОЛЕСЯ ТРОФИМЕНКО

Состояние однополых партнерств в Украине

Предлагаемая статья имеет целью обобщить доступные количественные и качественные данные об однополых партнерствах в Украине, включая данные о наличии детей в таких партнерствах, в ретроспективе последних двадцати лет (1999–2018). Рост количества англоязычных публикаций о различных аспектах существования однополых пар демонстрирует актуальность тематики. Имеющаяся в Украине информация является наиболее богатой в сравнении с другими постсоветскими странами региона Центральной и Восточной Европы и Центральной Азии. Вместе с тем ЛГБТ-семьи остаются вне поля зрения академического сообщества в Украине, а собранные данные в основном содержатся в так называемой серой литературе (отчеты об исследованиях, проведенных в основном силами объединений граждан) и не введены в научный оборот. Показано, что в зависимости от композиции выборки и принятого исследователями определения однополых партнерств этот процент чаще всего попадает в интервал 16–28% опрошенных гомо- и бисексуальных мужчин, проживающих в столице и областных центрах Украины. Количественная информация о женских партнерствах крайне ограничена (один опрос на небольшой выборке, построенной неслучайным образом), а если в таком партнерстве один или оба партнера являются трансгендерными лицами, то количественных данных вообще нет. Количественная информация о детях в однополых партнерствах также очень ограничена, а полученные в рассматриваемой литературе (со всеми ее отмеченными методологическими недостатками) данные колеблются от 14% до 29% ЛГБТ, которые имеют детей, но неизвестно, воспитывались ли эти дети именно однополыми парами.

Относительно качественной информации ситуация другая — больше известно о женских и, отчасти, трансгендерных партнерствах (включая вопросы о детях в таких семьях), чем о мужских парах. Отдельные данные демонстрируют значительное сходство структуры однополых партнерств с типичной моделью гетеросексуальной городской нуклеарной семьи (два партнера и их дети) с поправками на большую эгалитарность супружеских ролей, отсутствие официального статуса и связанные с этим социально-экономические риски. Дальнейшие исследования (в том числе национального уровня) должны опираться на общее понимание того, что такое "однополые партнерство", какие признаки делают однополые отношения именно "партнерством" (гражданским, семейным), какие признаки делают гражданское партнерство "семьей" и др.

Ключевые слова: нуклеарная семья, метааналіз, ЛГБТ, гражданские партнерства, Украина

MAKSYM KASIANCZUK, SVIATOSLAV SHEREMET, OLEZIA TROFYMENKO

Status of same-sex partnerships in Ukraine

The proposed article aims to summarize available quantitative and qualitative data on same-sex partnerships in Ukraine, including data on the presence of children in such partnerships, over the last twenty years (1999–2018). The increasing number of publications on various aspects of the existence of same-sex couples in English demonstrates the relevance of the topic. The information available in Ukraine is the richest in comparison with other post-Soviet countries of the Central and Eastern Europe and Central Asia region. At the same time, LGBT families remain out of the academic community in Ukraine, and the data collected are mostly contained in the so-called “gray literature” (mainly research reports by public organizations), and are not introduced into scientific circulation. It is shown that, depending on the composition of the sample and the definition of same-sex partnership used by the researchers, this percentage most often falls within the range of 16–28% of surveyed homosexual and bisexual men residing in the capital and regional centers of Ukraine. Quantitative information on women partnerships is extremely limited (one survey of a small sample), and there is no quantitative data for the couples, where one or both partners are transgenders. Quantitative information on children in same-sex partnerships is also very limited, and the data in the literature (with all the methodological disadvantages indicated) ranges from 14% to 29% of LGB, which have children, but it is unknown whether these children were raised in same-sex couples.

With regard to quality information, the situation is different — a little bit more is known about the status of women and partly transgender partnerships (including the issue of children in such families) than about male couples. Separate data demonstrates a significant similarity in the same-sex partnership structure to the typical heterosexual egalitarian family model (two partners and their children), taking into account more egalitarian marriage roles, lack of formal status, and associated socio-economic risks. Further research (including national level) should be based on a common understanding of what constitutes “same-sex partnership”, what are the characteristics of same-sex partnership (civil, family), what characteristics of civil partnership turn it into a “family”, etc.

Keywords: nuclear family, meta-analysis, LGBT, civil partnerships, Ukraine

НАТАЛІЯ БОЙКО,

кандидат соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

NATALIIA BOIKO,

PhD in Sociology, Senior Research Fellow, Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (Shovkovychna St., 12, Kyiv, 01021)

bnatal28@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3092-1540>

Рухлива (Liquid) демократія доби інтернету

Поява нових трендів сучасної демократії сьогодні, як і впродовж усього суспільного розвитку, починаючи від часів античності, пов'язана з намаганням людства винайти та реалізувати найбільш справедливий та гуманний суспільно-державний устрій, здатний враховувати та відстоювати всі пропозиції, інтереси та побажання всіх громадян. Звичайно, це утопічне завдання, але саме намагання якнайповніше реалізувати його пов'язане власне з демократією, з демократичним державним устроєм сучасного суспільства.

Загальна декларація прав людини, що стала одним з головних документів відтворення демократичних принципів забезпечення прав людини, наголошує, що “кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників” (п. 1, ст. 21) і що “воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних та нефальсифікованих виборах, які повинні проводитись при загальному та рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування” (п. 3, ст. 21) [Загальна декларація прав людини, 1948].

Втілення демократичних засад державного устрою традиційно пов'язують з такими формами державного правління, як пряма та представницька демократія, яка з часом набувала різноманітних удосконалень, пов'язаних з особливостями її функціонування, які втілилися в таких її різновидах, як консолідована демократія, неоліберальна демократія, делегативна демократія, електоральна демократія тощо. Найвичерпніший перелік різновидів

Цитування: Бойко, Н. (2020). Рухлива (Liquid) демократія доби інтернету. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 167–177.

демократії наведений у праці Д. Кольєра та С. Левіцкі й налічує понад 550 визначень [Кольєр, Левіцкі, 2005].

Проте все це різноманіття конкретизацій демократії, які віддзеркалюють специфіку її функціонування, не змінює її сутнісних характеристик, якими можна означити її принципові відмінності, втілювані у двох класичних формах демократії — прямій та представницькій. Якщо поглянути на історичну ретроспективу, то неважко помітити, що намагання запровадити демократичні принципи відбувалося впродовж усієї історії розвитку людства починаючи від античних часів. Саме з добою античності пов'язана поява такої форми демократії, як пряма (безпосередня) демократія, яка передбачає, що всі важливі суспільно-політичні рішення в державі ініціюються, ухвалюються та реалізуються безпосередньо її громадянами. Безпосередня, пряма демократія є реальним втіленням “влади народу”. Саме такий формат (одна людина — один голос) давав змогу почути та врахувати думку кожного пересічного громадянина, розв'язуючи питання безпосереднім голосуванням громадян. Проте зрозуміло, що реальна реалізація такої форми демократії була можлива у відносно невеликих за розміром та чисельністю громадах.

Розвиток цивілізації, збільшення народонаселення, поява та розростання великих міст та мегаполісів призводять до того, що реалізація прямої форми демократії практично внеможливіюється. Тож з часом на зміну прямій формі демократії приходять непряма, представницька демократія, що спирається на відповідні демократичні інституції. Представницька демократія передбачає здійснення влади народу через делегування громадянами своїх повноважень (голосів) певним, призначеним в результаті виборів представникам, народним обранцям. Звичайно, як пряма, так і представницька форма демократії мають свої плюси і мінуси. Так, у разі прямої демократії людина може не мати часу, бажання або певних компетенцій для здійснення безпосереднього прямого голосування. Така ситуація зумовлює вибір рішення, підтриманого простою більшістю, яка реалізувала своє право голосування. Вадами представницької демократії є обмежений вибір кандидатів, з яких можна обирати представника, колективне (а не персональне) обрання такого представника, відсутність персональної можливості відкликання такого представника, якщо він не задовольняє вимоги виборця після обрання, тощо. Тож упродовж усієї історії в суспільстві постійно тривають спроби винайти нові форми демократії, здатні увібрати плюси як прямої, так і представницької демократії та подолати вади, притаманні кожній з них.

Наразі спроба розв'язати ці проблеми може бути пов'язана з новим різновидом демократії, що визначається як *“liquid democracy”* та активно обговорюється в сучасному суспільстві. *“Liquid democracy”* у прямому перекладі з англійської означає “рідка демократія”. В сучасних україномовних наукових публікаціях крім дослівного перекладу, зустрічаються також такі — “гнучка”, “рухлива”, “прозора”, “пливка”, “плавна”, “оборотна”, “ліквідна”, “нестійка”, “делегативна”, “хмарна” демократія, “самоорганізовувана демократія” тощо (див., напр.: [Текучая демократия, 2012; Волков, Крашенинников, 2013; Ламах, 2014; Ровинская, 2014; Жуков, 2014]). В україномовному політологічному просторі, пов'язаному з проблематикою модер-

нізації державного управління, зустрічається переклад — “гнучка демократія” [Ламах, 2014]. Проте, на мій погляд, соціальний (соціологічний) контекст такого перекладу на тлі проблем боротьби з корупцією та різними зловживаннями, пов’язаними з реалізацією владних повноважень в суспільстві, виявляє певну неоднозначність такого тлумачення терміна. Задля чого, в чіких інтересах реалізується така гнучкість? Пропоную спинитися на найбільш відповідному за змістом в соціальному та соціологічному контексті, хоча також не ідеальному перекладі “liquid democracy” як “рухлива демократія”. Саме його буде використовувано в подальшому викладі.

Концепція рухливої демократії спершу була окреслена Б. Фордом, одним з авторів та розробників концепції “liquid democracy / рухливої демократії” як “делегативної демократії” (delegative democracy) [Ford, 2002], що можна знайти в численних його працях, що висвітлювали цей феномен. Тож з огляду на завдання цієї статті та поширеність поняття “делегативна демократія” в сучасному науковому дискурсі слід детальніше зосередитись на його висвітленні. Поняття “делегативна демократія” було введено Г. О’Донелом [O’Donnell, 1994] задля окреслення “нового різновиду демократії”, який не належить до конкретних виявів представницької демократії та не є закріпленою (тобто інституціоналізованою) демократією, проте може бути досить стійкою. Автор зазначає, що делегативні демократії ґрунтуються на припущенні, що перемога на президентських виборах дає переможцеві право управляти країною на свій розсуд, при цьому він обмежений лише обставинами чинних владних відносин і визначеним Конституцією терміном перебування при владі [O’Donnell, 1994]. Проте подальше використання різними авторами поняття “делегативна демократія” демонструє досить різне його тлумачення та контексти. Наприклад, П. Тері, А. Круасан, В. Меркель, запозичивши цей термін у Г. О’Донела, описують “делегативну демократію” в рамках розгляду концепції дефектних демократій як пошкодження горизонтальної підзвітності демократичної влади [Croissant, Thiery, 2000/2001]. Тобто ми бачимо, що поняття “делегування”, введене Г. О’Донелом задля відображення відносин між виборцями та президентом, тобто демонстрації відносин “вертикального делегування”, в їхньому викладі використовується для розгляду відносин між такими акторами, як уряд, парламент, судова система, окреслюючи відносини “горизонтального делегування”, пов’язані з дефектами системи “стримувань та противаг”, яка є необхідною складовою в реально функціонуючих демократіях для підтримання збалансованого політичного представництва [Merkel, 2004: p. 50]. Тож сьогодні поняття “делегативна демократія” висвітлюється переважно в дослідженнях, присвячених демократичній консолідації, та відображає феномени неліберальної (“дефективної”) демократії, про що, до речі, свідчать також україномовні публікації (див., напр.: [Романюк, 2017]). Дискутуючи щодо окреслення поняття “делегативна демократія”, В. Меркель та А. Круасан зазначають, що “оскільки Г. О’Донел послідовно не обґрунтовує це поняття в термінах “ушкодження” ліберальної конституційно-правової демократії, він не може ані чітко відмежувати делегативну демократію від конституційно-правової, ані ввести її в контекст інших типів дефектних демократій”. Понад те, вони вважають, що запропонований Г. О’Донелом термін “делегативна демо-

кратія” досить сумнівний, бо всі представницькі демократії є делегованими, тобто делегативними. “У певному сенсі делегованість взагалі є одним з головних принципів представницької демократії” [Меркель, Круассан, 2002: с. 9–10].

Я не випадково зробила цей відступ щодо означення поняття “делегативна демократія” в рамках розгляду нових сучасних форм демократії, зокрема “рухливої демократії”, щоб підкреслити наявність різних тлумачень поняття “делегативна демократія” та запобігти змістовій плутанині, яка наразі спостерігається в наукових дискусіях, пов’язаних з аналізом феномену “рухливої демократії”. Разом з тим сам автор визначення цього феномену згодом зробив наголос на тотожності понять “делегативна демократія” та “рухлива демократія” і, зрештою, перейшовши до використання саме поняття “рухлива демократія / liquid democracy” у своїх подальших концептуальних побудовах.

Звернімося до розгляду сутності нової форми демократії, запропонованої на розсуд світової спільноти. У своїй публікації 2002 року, яка стала класичною у висвітленні концепції “рухливої демократії” (яку тоді, у 2002-му автор ще позначав як “делегативну демократію”. — *Н.Б.*), Б. Форд описує нову форму демократії, зауважуючи, що “делегативна демократія (тобто “рухлива демократія”. — *Н.Б.*) — це нова парадигма демократичної організації, яка індивідуально втілюється і в переданні (делегуванні) свого голосу. Делегативна демократія об’єднує найкращі елементи прямої та представницької демократії шляхом заміни штучно нав’язаних структур представництва на адаптивну структуру, ґрунтовану на реальних особистих та групових довірчих відносинах. Делегативна демократія розширює особистісні можливості та підтримує широку пряму участь у демократичній організації, при цьому не позбавляючи громадянських прав та не обтяжуючи тих громадян, які за відсутності часу, інтересу або знань воліли б обрати для себе більш пасивну позицію” [Ford, 2002: p. 1]. Публікація Б. Форда набула неабиякої популярності, а його ідеї були підхоплені та реалізовані в концепції “рухливої демократії”. Він сам засвідчує це у своїх подальших публікаціях, зауважуючи: “... понад десятиліття тому я написав кілька ідей, які назвав “делегативна демократія” (Delegative Democracy) і які стали також відомими як “рідка демократія” (Liquid Democracy). Мій проект доповіді від 2002 року посів першу сходинку у формуванні загальної ідеї (нової концепції. — *Н.Б.*), хоча я її не завершив і не намагався опублікувати” [Ford, 2014: p. 1]. Б. Форд та його послідовники наголошують, що окреслення нової форми демократії було намаганням подолати вади прямої та представницької форм демократії. “Рухлива демократія” — це “в принципі, комбінація “найкращих частин” представницької та прямої демократії” [Ford, 2018: p. 5].

Формування ідей концепції рухливої демократії переважно відбувалося в онлайн-просторі та стало результатом праці цілого шеругу однодумців. Ідеї рухливої демократії представлені у працях Деніса Ломакса “Поза політикою” (2003), Іто Йойчі “Надзвичайна демократія” (2003), Сайке (псевдонім неідентифікованого користувача мережі. — *Н.Б.*) “Рідка демократія” (2003), Джеймса Грина-Армітажа “Пряма демократія від переданого проксі” (2005), Марка Роста “Структурна глибока демократія” (2005), Мікаеля

Нордфорса “Демократія 2.1” (2006), Домініка Шинера “Рухлива демократія: справжня демократія для XXI століття” (2015) та інших [Lomax, 2003; Ito, 2003; Sayke, 2003; Green-Armytage, 2005; Rosst, 2005; Nordfors, 2006; Schiener, 2015].

Звичайно, слід наголосити, що ідеї, відтворені в концепції рухливої демократії, не нові. Передумовами для створення концепції прибічники “рухливої демократії” вважають праці Чарльза Додсона, більш відомого як Льюїс Керол, зокрема його “Принципи парламентського представництва” [Carroll, 1884], в якій він розмірковує про створення системи, за якої політичні кандидати могли б віддавати свої голоси, щоб виграти місце для інших кандидатів. Згадаймо також публікацію в «Нью-Йорк Таймс» за 1912 рік, де йдеться про створення “проксі-уряду” з елементами інтерактивного представництва, що передбачає збільшення впливовості обраного політика залежно від кількості отриманих ним голосів [Government by proxy now, 1912], і, зрештою, розвідку Джеймса К. Мілера “Пряме і проксі голосування у законодавчому процесі” [Miller, 1969], в якій автор розвиває ідею, що в кожного громадянина має бути можливість проголосувати з будь-якого питання або самостійно, або через призначеного представника, тобто мати можливість вибору щодо використання свого права на волевиявлення. Зауважмо, що всі ці розвідки були здійснені задовго до появи сучасної концепції рухливої демократії й тим паче появи новітніх інтернет-технологій, з якими переважна більшість дослідників пов’язують уможливлення її ефективної реалізації в сучасному світі.

Саме ідеї, викладені в тих працях минулого та позаминулого сторіч, надихнули авторів концепції рухливої демократії на подальший їх розвиток та втілення в суспільне буття у XXI столітті.

Сучасна концепція “рухливої демократії / liquid democracy” з’явилася наприкінці минулого сторіччя. Нова форма сучасної демократії, окреслена в цій концепції, базується на низці принципів, які, на думку авторів, відрізняють цю форму демократії від прямої та представницької форм: “Вибір ролі: кожен член може вибрати або пасивну роль, віддаючи свій голос делегатові, або активну роль делегата. У делегатів є ще один вибір — наскільки і в яких сферах вони хочуть бути активними; низький бар’єр для участі: труднощі та витрати на те, щоб стати делегатом, невеликі й, зокрема, не вимагають політичної кампанії аби виграти; делегування повноважень: делегати втілюють владу в організаційних процесах від свого імені та від імені тих осіб, які обирають їх в якості свого делегата. Тому різні делегати можуть використовувати різні рівні доступу до ухвалення рішень; конфіденційність особистості: щоб уникнути соціального тиску або примусу, всі голосування, здійснені окремими особами, є анонімними, як для інших осіб, так і для делегатів; підзвітність делегатів: щоб забезпечити підзвітність делегатів своїм виборцям і спільноті в цілому, всі формальні дорадчі рішення, ухвалені делегатами, цілком публічні (або в деяких формах доступні тільки їхнім виборцям); спеціалізація шляхом ре-делегування: делегати можуть не тільки діяти безпосередньо від імені людей як універсали, а й через повторне делегування можуть також діяти від імені один одного як фахівці” [Ford, 2002: р. 4]. Сутнісна особливість нової форми демократії полягає в тому, що механізм

реалізації рухливої демократії передбачає, що громадянин може як особисто брати участь у голосуванні, так і делегувати свій голос іншому представникові, якого вважає, наприклад, більш компетентним в певних питаннях. Слід також зазначити, що обраний [вами] представник, може, своєю чергою, також делегувати ваш та свій голоси. Причому це може бути як певна особа, так і організація. Водночас за вами залишається право у будь-який момент відкликати свій делегований голос.

Рухлива демократія сьогодні набуває дедалі більшої популярності у світі. На різних рівнях здійснюються спроби відтворити її в реальному житті. Це і студентські та учнівські ради, і політичні партії (напр., Піратська партія в Німеччині, яка сьогодні активно використовує таку форму демократії), і світові корпорації (напр., запуск системи “Google Votes” корпорацією “Google” у 2015 році) тощо.

На думку переважної більшості прихильників рухливої демократії, її ефективна реалізація стає можливою саме сьогодні, за доби інтернет-технологій. Понад те, розробники концепції наголошують, що рухлива демократія була б нездійсненною без інтернету, але сьогодні вона стає реальністю [Jochmann, 2012]. Сьогодні дослідники розглядають її, як “найбільш рухливий варіант електронної (мережевої) демократії” [Ровинская, 2014: с. 62]. Звичайно, автори концепції розуміють, що така форма демократії також має певні вади, в тому числі й пов’язані з особливостями використання інтернет-технологій — це несумлінне адміністрування, хакерські атаки, відсутність доступу до інтернету широких верств населення, нерівність інтернет-активності різних соціальних груп, коли «інтереси саме тих людей, що вступають у гру під час голосування, можуть “формувати добробут усієї громади”» [Blum, Zuber, 2016] тощо. Проте, на думку прихильників та послідовників такої форми демократії, переваги, які вона несе, наразі переважають певні її недоліки, роблячи політичні процеси та процедури відкритішими та демократичнішими.

Підсумовуючи дослідження в сучасному суспільному та науковому дискурсі щодо появи та актуалізації нової форми демократії, яка спроможна набути реалізації в умовах стрімкого розвитку інтернет-технологій, зазначимо, що рухлива демократія / liquid democracy розглядається як сучасна форма демократії, що є симбіозом її прямої та представницької форм. Вона покликана поєднати переваги кожної з класичних форм демократії та подолати притаманні їм вади. Головна ідея рухливої демократії полягає в можливості обрання шляху вираження свого інтересу, який може бути доволі рухливим і постійно змінюватися залежно від намірів особи. Вона надає можливості обрання та відкликання “делегованого голосування” (delegated voting, proxy voting) на постійних засадах. Така форма демократії знищує бар’єри щодо можливості вільного вибору прямого чи опосередкованого (делегованого) голосування при здійсненні демократичного волевиявлення народу. Вона передбачає, що громадянин сам визначає спосіб реалізації своєї активності: або делегувати своє право представникові, якого вважає експертом (елемент представницької демократії), або самому власноруч самостійно реалізовувати своє право волевиявлення (пряма демократія). Рухлива демократія передбачає розв’язання питань через обговорення та

голосування (референдуми). Особливістю цієї форми демократії, яка докорінно відрізняє її від представницької форми демократії, є можливість обирати форму волевиявлення та можливість відкликати свій делегований голос у будь-який момент.

На думку провідних фахівців та політичних експертів, сьогодні класична представницька демократія перебуває в кризовому стані, її інститути не виконують свого головного завдання — представляти та відстоювати інтереси виборців, які делегували їх обраним в результаті прямого голосування представникам. Тож поява рухливої демократії — це спроба знайти ефективний інструмент врахування та реалізації права голосу кожного окремого громадянина, що, певним чином, повертає нас до прямої демократії, притаманної часам античності, проте вже в сучасному диджиталізованому світі. Впровадження рухливої демократії переважна більшість її фундаторів та прихильників пов'язують сьогодні з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Справді, ця концепція набуває популярності у світі на тлі бурхливого розвитку інтернет-технологій, які сьогодні надають технічні можливості реалізації прямого голосування та асоціюються з новими можливостями активізації громадянської участі та ефективної реалізації демократичних принципів соціальної взаємодії. Вони відтворюються в новітній теорії демократії в таких нових поняттях та означеннях сучасної демократії, як “демократія участі” (participative democracy), “електронна демократія” (e-democracy), “рухлива демократія” (liquid democracy) тощо, які пов'язані з появою та активним розвитком інтернет-технологій.

Джерела

Жуков, А. (2014). *Самоорганізуюча демократія*. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/self-organizing-democracy>

Загальна декларація прав людини. Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 року (1948). URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=82:1&catid=47:un&Itemid=74&lang=ru

Кольєр, Д., Левіцкі, С. (2005). Демократія “з прикметниками”: концептуальні оновлення у процесі порівняльних досліджень. В: *Демократія: антологія* / Упоряд. О. Проценко (с. 176–206). Київ: Смолоскип.

Ламах, Е. (2014). *Гнучка демократія (Liquid democracy) як виклик сучасному державному управлінню*. URL: <http://ddcentr.org.ua/ua/activity/liquid-democracy/14-liquid-democracy.html>.

Волков, В., Крашенинников, Ф. (2013). *Облачная демократия* / Предисл. А. Навальный. Москва, Екатеринбург: Кабинетный учёный.

Меркель, В., Круассан, А. (2002). Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Полис*, 1, 6–17; 2, 20–30.

Ровинская, Т. (2014). “Подвижная демократия”: за и против. *Мировая экономика и международные отношения*, 12, 60–69.

Романюк, А.И. (2017). Что такое “дефектные демократии” и какими они бывают. *Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”*, 2 (33), 114–123.

- Текущая демократия* (2012). URL: <https://libre.life/cracy/liquid/ru>
- Blum, C., Zuber, Ch.I. (2016). Liquid Democracy: Potentials, Problems, and Perspectives. *The Journal of Political Philosophy*, 24 (2), 162–182. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/jopp.12065>.
- Carroll, L. (1884). Principles of Parliamentary Representation. London: Oxford.
- Croissant, A., Thiery, P. (2000/2001). Von defekten und anderen Demokratien. *Welt Trends*, Winter (29), 9–32.
- Dennis, L. (2003). *Beyond Politics*. URL: http://web.archive.org/web/20031220012108/www.beyondpolitics.org/Beyond_Politics_Intro.htm
- Ford, B. (2002). *Delegative Democracy* (May 15). URL: <http://bford.info/deleg/deleg.pdf>.
- Ford, B. (2014). *Delegative Democracy Revisited* (November 16). URL: <http://bford.info/2014/11/16/deleg.html>
- Ford, B. (2018). *Liquid Democracy: Promise and Challenges* (January 15). URL: <http://www.icare.cl/assets/uploads/2018/01/bryan-ford-ppt.pdf>
- Government by proxy now (1912). *The New York Times*, June 30. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1912/06/30/100586994.pdf>
- Green-Armytage, J. (2005). *Direct Democracy by Delegable Proxy*. URL: https://web.archive.org/web/20090528052745/http://fc.antioch.edu/~james_green-armytage/vm/proxy.htm
- Ito Joichi (2003). *Emergent Democracy*. URL: <https://joi.ito.com/joiwiki/EmergentDemocracyPaper>
- Jochmann, J. (2012). *Liquid democracy in simple terms*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fg0_Vhldz-8
- Merkel, W. (2004). Embedded and Defective Democracies. *Democratization*, 11 (5), 33–58.
- Miller, J. (1969). A program for direct and proxy voting in the legislative process. *Econpapers*, 7 (1), 107–113.
- Nordfors, M. (2006). *Democracy 2.1*. URL: https://archive.org/details/politics_Democracy2.1
- O'Donnell, G. (1994). Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, 5 (1), 55–69.
- Rosst, M. (2005). *Structural Deep Democracy* (SD2). URL: http://www.newciv.org/nl/newslog.php/_v45/_show_article/_a000009-000320.htm
- Sayke (2003). *Liquid Democracy*. URL: <https://web.archive.org/web/20040616144517/http://www.twistedmatrix.com/wiki/python/LiquidDemocracy>
- Schiener, D. (2015). *Liquid Democracy: True Democracy for the 21st Century*. URL: <https://medium.com/organizer-sandbox/liquid-democracy-true-democracy-for-the-21st-century-7c66f5e53b6f>

Отримано 10.05.2020

References

- Volkov, L., Krashenynnikov, F. (2013). Cloud democracy. [In Russian]. Moscow, Yekaterinburg: Kabinetnyi uchonyi. [= Волков, Крашенинников 2013]
- Zhukov, A. (2014). Self-organizing democracy. [In Russian]. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/self-organizing-democracy> [= Жуков 2014]
- Universal Declaration of Human Rights*. In: *UN General Assembly December 10, 1948* (1948). [In Ukrainian]. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=82:1&catid=47:un&Itemid=74&lang=ru [= Загальна декларація прав людини 1948]

- Collier, D., Levitski, S. (2005). Democracy “with adjectives”: conceptual updates in the process of comparative research. [In Ukrainian]. In: Democracy: an anthology (pp. 176–206). Kyiv: Smoloskyp. [= Кольєр, Левітські 2005]
- Lamakh, E. (2014). Flexible democracy (Liquid democracy) as a challenge to modern public administration. [In Ukrainian]. URL: <http://ddcentr.org.ua/ua/activity/liquid-democracy/14-liquid-democracy.html> [= Ламах, 2014]
- Merkel, V., Croissant, A. (2002). Formal and informal institutions in defective democracies. [In Russian]. *Polis*, 1, 6–17; 2, 20–30. [= Меркель, Крюссан 2002]
- Rovinskaya, T. (2014). “Moving Democracy”: Pros and Cons. [In Russian]. *World Economy and International Relations*, 12, 60–69. [= Ровинская 2014]
- Romaniuk, A.Y. (2017). What are “defective democracies” and what are they. [In Ukrainian]. Bulletin of the National University “Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine”, 2 (33), 114–123. [= Романюк 2017]
- Fluid democracy (2012). [In Russian]. URL: <https://libre.life/cracy/liquid/ru> [= Текучая демократия 2012]
- Blum, C., Zuber, Ch.I. (2016). Liquid Democracy: Potentials, Problems, and Perspectives. *The Journal of Political Philosophy*, 24 (2), 162–182. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/jopp.12065>.
- Carroll, L. (1884). Principles of Parliamentary Representation. London: Oxford.
- Croissant, A., Thiery, P. (2000/2001). Von defekten und anderen Demokratien. *Welt Trends*, Winter (29), 9–32.
- Dennis, L. (2003). *Beyond Politics*. URL: http://web.archive.org/web/20031220012108/www.beyondpolitics.org/Beyond_Politics_Intro.htm
- Ford, B. (2002). *Delegative Democracy* (May 15). URL: <http://bford.info/deleg/deleg.pdf>.
- Ford, B. (2014). *Delegative Democracy Revisited* (November 16). URL: <http://bford.info/2014/11/16/deleg.html>
- Ford, B. (2018). *Liquid Democracy: Promise and Challenges* (January 15). URL: <http://www.icare.cl/assets/uploads/2018/01/bryan-ford-ppt.pdf>
- Government by proxy now (1912). *The New York Times*, June 30. URL: <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1912/06/30/100586994.pdf>
- Green-Armytage, J. (2005). *Direct Democracy by Delegable Proxy*. URL: https://web.archive.org/web/20090528052745/http://fc.antioch.edu/~james_green-armytage/vm/proxy.htm
- Ito Joichi (2003). *Emergent Democracy*. URL: <https://joi.ito.com/joiwiki/EmergentDemocracyPaper>
- Jochmann, J. (2012). *Liquid democracy in simple terms*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fg0_Vhldz-8
- Merkel, W. (2004). Embedded and Defective Democracies. *Democratization*, 11 (5), 33–58.
- Miller, J. (1969). A program for direct and proxy voting in the legislative process. *Econpapers*, 7 (1), 107–113.
- Nordfors, M. (2006). *Democracy 2.1*. URL: https://archive.org/details/politics_Democracy2.1
- O'Donnell, G. (1994). Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, 5 (1), 55–69.
- Rosst, M. (2005). *Structural Deep Democracy (SD2)*. URL: http://www.newciv.org/nl/newslog.php/_v45/_show_article/_a000009-000320.htm
- Sayke (2003). *Liquid Democracy*. URL: <https://web.archive.org/web/20040616144517/http://www.twistedmatrix.com/wiki/python/LiquidDemocracy>
- Schiener, D. (2015). *Liquid Democracy: True Democracy for the 21st Century*. URL: <https://medium.com/organizer-sandbox/liquid-democracy-true-democracy-for-the-21st-century-7c66f5e53b6f>

Received 10.05.2020

НАТАЛІЯ БОЙКО

Рухлива (Liquid) демократія доби інтернету

Бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та перманентне завдання вдосконалення сучасної демократії спонукали сучасну світову громадськість до пошуку шляхів, форм та механізмів залучення інтернет-технологій в сучасний демократизаційний процес. Критичний аналіз недоліків класичних форм демократії, а саме прямої демократії та представницької демократії акумулював спроби креативної інтернет-спільноти до пошуку нових концептуальних спроб розв'язання цього одвічного питання — вдосконалення демократичного механізму якомога повнішого врахування пропозицій, інтересів та думок кожного громадянина при розв'язанні суспільно важливих питань як локального, регіонального рівня, так і питань загальнодержавного рівня. У статті презентується нова концепція демократії Б. Форда, яка, за задумом її автора та його послідовників, здатна увібрати всі позитивні аспекти та подолати всі недоліки, притаманні класичним формам демократії. Важливим аспектом презентації даної концепції в україномовному середовищі став розгляд термінологічного різноманіття, яке окреслює це явище в сучасному науковому дискурсі — гнучка, рухлива, прозора, плавна, оборотна, ліквідна, нестійка, делегативна, хмарна демократія, самозорганізовувана демократія тощо, а також пошук найбільш інформативного, з огляду на соціальний контекст, термінологічного означення розглядуваного поняття в україномовному та російськомовному соціологічному науковому середовищі. Аналізуються відмінності нової форми демократії, запропонованої Б. Фордом, від відомої раніше делегативної демократії. Потреба в такому аналізі була зумовлена тим, що в ранніх працях Б. Форд окреслював рухливу демократію саме як делегативну, що спричинило певну науково-термінологічну плутанину в науковому дискурсі. У статті розглядаються особливості нової форми демократії, які пов'язані з можливостями використання інформаційно-комунікаційних технологій та роблять “рухливу демократію” атрактивним елементом сучасного демократизаційного процесу. Також у статті визначається демократизаційний потенціал новітніх інформаційно-комунікаційних технологій.

Ключові слова: демократія, форми демократії, інтернет, рухлива демократія, делегативна демократія, демократизаційний потенціал ІКТ

НАТАЛІЯ БОЙКО

Подвижная (Liquid) демократия эпохи интернета

Бурное развитие информационно-коммуникационных технологий и перманентная задача совершенствования современной демократии побудили мировую общественность к поиску путей, форм и механизмов привлечения интернет-технологий к решению проблем совершенствования современного демократизационного процесса. Критический анализ недостатков классических форм демократии, а именно прямой демократии и представительной демократии аккумулировал попытки креативного интернет-сообщества в поисках новых концептуальных решений извечного вопроса — совершенствования демократического механизма наиболее полного учета предложений, интересов и мнений каждого гражданина при решении общественно важных вопросов как локального, регионального уровня, так и общегосударственного уровня. В статье презентуется новая концепция демократии Б. Форда, которая, по замыслу ее автора и его последователей, способна совместить все положительные аспекты и преодолеть все недостатки, присущие классическим формам демократии. Важным аспектом презентации данной концепции в украиноязычной и русскоязычной среде стало рассмотрение терминологического разнообразия, которое определяет данное явление в современном научном дискурсе — гибкая, подвижная, прозрачная, текучая, плавная, оборотная, ликвидная, неустойчивая, делегативная,

облачная, самоорганизующаяся демократия и т. п., а также поиск наиболее информативного, учитывая социальный контекст, терминологического обозначения данного понятия в украиноязычной и русскоязычной социологической научной среде. В статье анализируются отличия новой формы демократии, предложенной Б. Фордом, от ранее известной делегативной демократии. Потребность в таком анализе была обусловлена тем, что в ранних работах Б. Форд обозначал подвижную демократию именно как делегативную, что повлекло определенную научно-терминологическую путаницу в научном дискурсе. В статье рассматриваются особенности новой формы демократии, которые связаны с возможностями использования информационно-коммуникационных технологий и делают подвижную демократию аттрактивным элементом современного демократизационного процесса. В статье также определяется демократизационный потенциал информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: демократия, формы демократии, интернет, подвижная демократия, делегативная демократия, демократизационный потенциал ИКТ

NATALIIA BOIKO

Liquid democracy of the Internet age

The rapid development of information and communication technologies and the permanent task of improving modern democracy have prompted the modern world public to search for ways, forms and mechanisms for attracting Internet technologies to solve problems of improving the modern democratization process. A critical analysis of the shortcomings of classical forms of democracy, namely direct democracy and representative democracy, has accumulated attempts by the creative Internet-community to search for new conceptual solutions of the perennial question of improving the democratic mechanism for the most complete consideration of the proposals, interests and opinions of each citizen when solving socially important problems both at the local and regional levels, as well as at the national level. The article presents a new concept of democracy by B. Ford. As conceived by its author and his followers, this concept is able to accommodate all the positive aspects and overcome all the shortcomings inherent in the classical forms of democracy. An important aspect of the presentation of this concept in the Ukrainian and Russian language discourse was the analysis of the terminological diversity that defines this phenomenon in modern scientific literature — flexible, moving, transparent, fluid, smooth, negotiable, liquid, fleeting, unstable, delegative, cloudy, self-organizing democracy etc., as well as the search for the most informative, given the social context, terminological definition of this concept in the Ukrainian and Russian language sociological scientific environment. The article analyzes the differences between the new form of democracy proposed by B. Ford and previously known delegative democracy. The need for such an analysis was due to fact, that in his early works B. Ford designated liquid democracy precisely as delegative, which entailed a certain scientific and terminological confusion in scientific discourse. The article discusses the features of a new form of democracy that are associated with the possibilities of using modern information and communication technologies and make liquid democracy an attractive element of the democratization process. The article also defines democratization potential of information and communication technologies.

Keywords: democracy, forms of democracy, the Internet, liquid democracy, delegative democracy, the democratization potential of ICT

IEVGENIIA-GALYNA LUKASH,

2-nd year PhD-student in Sociology, National University of "Kyiv-Mohyla Academy" (2, Hryhorii Skovoroda St., Kyiv 04655)

ie.lukash@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-7296-3178>

KATERYNA MALTSEVA,

Candidate of Sciences in Philosophy (2003), PhD in Anthropology (2010), Associate Professor at the Sociology Department of the Faculty of Social Sciences and Social Technologies, National University of "Kyiv-Mohyla Academy" (2, Hryhorii Skovoroda St., Kyiv 04655)

maltsevaKS@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6540-8734>

**Using ethnographic approach
and cultural models framework
in research on recreational drug use**

Substance abuse is one of the pressing issues that loom large in socio-epidemiological and health research in many countries nowadays. According to the data provided by the United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), among the individuals aged 15–64 approximately 5.6% (275 million) took drugs at least once during the year 2016 [UNODC, 2018]. The same source states that 31 million individuals are currently in need of medical, social or psychological help related to their substance use related dysfunctional behavior or behavioral pattern categorized as drug use disorder.

In the UNODC report [2018] the number of deaths related to drugs and substance abuse was estimated at 450,000 in 2015, among which 167,750 deaths occurred due to overdose. The opioid drugs are named as the most harmful type of drugs due to the risks of transmission of infectious diseases (HIV, hepatitis C), as well as overdose and misuse of prescription opioids. The UNODC report further specifies several most pressing current opioid issues. Namely, in parts of Africa tramadol became a major concern; in North America the main problem is connected with misuse of substances such as fentanyl and its analogues. In USA, during 2015–2016 period, the life expectancy has dropped two years first time in a century. The "Opioid Crisis" — the term that is used to refer to the dangerous sit-

Цитування: Lukash, I.-G., Maltseva, K. (2020). Using ethnographic approach and cultural models framework in research on recreational drug use. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 178–193.

uation with opioid pharmaceutical drugs misuse threatening population health and wellbeing, — forced the scholars to start exploring new avenues in drug use research [Volkow, Collins, 2017; Dasgupta, Beletsky, Ciccarone, 2018].

However, opioids are not the sole issue at stake. The introduction of the new psychoactive substances (NPS) is one of the defining trends of the drug market [UNODC, 2018]. The study reports that 479 NPS were on the market in 2016 and they did not replace the well-known drugs (such as cocaine or heroin). These substances coexist and can be mixed by users and drug providers.

Moreover, with the great variety of substances an intricate system of sales channels exists [UNODC, 2018]. Separate sections of the internet, called the “deep web” or darknet which people could access only with the special browser, are a crucial channel for illicit substance sale and purchase. Darknet is characterized by higher level of anonymity and confidentiality. It is mentioned in the report that the attempts to confront the illegal market have been initiated and an important internet platform has been shut down; yet the full impact of the operation is still unclear and the majority of clients of the drug market did not experience any changes in supply. It is further claimed in the UNODC that the drug market has recently reached the greatest variety of narcotic substances.

Besides the description of the drug market, production and sales, the data provided in the UNODC report has brought into focus the key groups of drug users requiring special attention [UNODC, 2018]. In the whole series of documents prepared by UNODC as the World Drugs Report there are separate booklet 4 and booklet 5 that concentrate on specific populations. The booklet 4 describes the situation with the two age groups that need attention: young people (15–24 years old) and older drug users (40 and older). The booklet 5 focuses on female drug users. These groups are defined as having their own specific characteristics and special needs in services that would respond to them, as special methodological steps should be employed to better serve the purpose of exploring these contexts.

The recommendations made by the international organizations such as WHO and the UN accumulated research findings from around the world and outlined the general trends and developments in the subject of drugs, highlighting major issues that need further research and solutions (due to health risks, need for treatment services for people with behavioral substance use disorders, various population groups with specific needs etc.). These are strategically important topics. However, the focus on problematic areas tends to neglect and divert the attention from the phenomena that are also of vital importance in the context of drug use but do not need urgent resolution. Due to the lack of data, young injecting and recreational drug users (who inject rarely), as well as non-opioid users, are left out of the research focus and, as a consequence, are left uncovered by the services or the services do not meet their specific needs.

The services and detailed empirical data are needed not only to solve problems but also to prevent them. In this context it is important to understand that service provisioning could also be the source of the data (i.e., drug checking services, when individual drug users have an opportunity to bring their drugs and test the composition and the purity of the substance). According to the European Drug Report [2019], five new directions in gathering data about the use of drugs in general population were identified: hospital emergency data about the drug-

related cases; analysis of wastewater; analysis of substances' leftovers in syringes; data from the drug-checking services; and the web-based surveys. The aim of these initiatives is to allow the research tangents able to cover less well-observed forms of drug use [European Drug Report, 2019].

The lack of data can skew the researchers' picture of the reality. It is crucial to understand that the path to substance use is more complicated than immediate drug dependence, as there are people who have used drugs but did not maintain to use them frequently and did not experience the drug use disorder. As illustrated in the World Drug Report using the data from European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction [EMCDDA, 2017], the prevalence of lifetime use of cannabis, cocaine, amphetamine and ecstasy is higher than the prevalence of use during the last year and less people used these substances during the last month [UNODC, 2018]. It indicates that during the last year some people tried just once, others used rarely and others more often, and that not every person who tried any of the drugs developed dependence. Having the information about the less "problematic" users is crucial. It provides information about the factors that help to control the usage, safe practices and other components of substance use in terms of culture and not only the public health issue.

There are many studies about recreational and ritual drug use in local contexts. For example, the ethnographic study of tourists' and shamans' experience of ceremony of ayahuasca (a hallucinogenic beverage traditionally used for religious and healing purposes) in Peru [Prayag, Mura, Hall, Fontaine, 2016]; or the studies about the club or party culture and drugs such as MDMA, hallucinogens, ketamine, cocaine, GBH etc. Moore and Miles [2004] explored the role of drug use in the life of young clubbers in Britain. Ravn and Duff [2015] introduced the methodology that they had used to understand the "geography" of drug use activities during the house parties in Denmark with the help of the painted by informants maps of the party. Thus the drug use remains a health issue that is often viewed as problem, but this outlook could lead to more destructive ends, such as further stigmatization and discrimination of drug users; therefore non-pathologizing, constructive approaches could be helpful for more effective service planning and integrating the individuals using the psychoactive substances into the society.

Perspectives on drug use and their methodological weaknesses

Singer and Page [2016] identified three common perspectives to describe topic of drugs in social sciences as (1) a public health issue (studies related to health risks and needs), (2) a deviant behavior, and (3) a culture-driven practice of the usage of exotic plants. In each of these perspectives there is a tendency to separate the practice of drug consumption from normal way of life, and the lack of the integrative approach to drug use as a phenomena [Singer, Page, 2016]. Philippe Bourgois has noted on the prevalence of harm reduction driven directions in drug research in public health which reflects the position of the agencies that provide funding. Such approaches are viewed as having a pathologizing nature and narrowing the view on and the scope of the phenomena [Bourgois, 2018].

Traditionally the narcotic substances consumption has been positioned as a marginalized behavior that becomes a defining characteristics of individuals engaging in it. In his classic book "Outsiders: Studies in the sociology of deviance"

Howard Becker [1966] analyzes the life course of marihuana users and what makes people become “outsiders” or deviants. There are good reasons to exclude narcotic drugs from what is considered normative ways of behavior, for instance, as marihuana is illegal in many countries. But there is another way to study this practice without making the emphasis of divorcing the individuals from his or her social context, and impose a conceptual separation of causes and consequences. In his article “History, Culture and Subjective Experience: An Exploration of the Social Bases of Drug-Induced Experiences” Becker [1967] investigated the individual effect of drugs (such as marihuana and LSD) and the interpretation of drug experience. He emphasized the crucial role of the “folk knowledge”, “set of understanding”, and “culture as a reliable source of knowledge” in the drug users’ perception of negative or positive, pleasant or frightening effect of substances. One of his main ideas was that the more integrated in the culture of drug use a novice became, the fewer situations he or she interpreted as negative because he or she learned the ways to interpret them [Becker, 1967]. Knowledge that is shared by the group of drug users shaped not only the perception of the belonging to some group, but the perception of the unique individual experience of the drug effect. A person is not always able to clearly interpret the feeling he or she has without the information that is provided by the group.

At this juncture it becomes apparent that methodological support can be obtained from the ethnographic means of data collection, and especially from the cognitive approach to assessing and explaining the collectively shared beliefs, knowledge and normative ideas that are circulating within a social group. Namely, the methodological means and the research tools offered by the cultural models framework could lend a helpful hand to the empirical researchers who seek to provide an informed detailed account for the pathways to the drug use among the different categories of users.

Ethnographic innovation in applied research settings

Ethnographers have traditionally used participant observation with additional techniques of data collection, such as interviews (informal, semistructured or formal), oral histories, archival work, recording life stories and oral narratives, and collecting audio- and video-materials as well as written records. These methods together have been well-suited to an exploration of the “very intimate, mundane, and quotidian”, as well as of processes and structures and their impacts that take place at varying scales and locations [Seligmann, Estes, 2019]¹.

The intent of participant observation has been that as researchers became more familiar with the studied population. It enables a researcher to approximate them mentally and thus avoid the temptation to think of them as of mere research ‘objects’. Since the inception of fieldwork, every fieldworker endeavors to find patterned regularities in the invisible to the outsider routine activities of the community in question [cf. Seligmann, Estes, 2019]. Fieldwork and its ethnographic participatory approach allow for a more nuanced understanding of shared collective mental landscapes and practices that structure people’s lives.

¹ Cf. also the works of the following authors: Bernard (2011); Schensul, LeCompte (2013); Seligmann (2005).

One of the most promising means the ethnographic approach can offer is its participatory capacity. Just as digital ethnography is tailored to particular objectives, problematic or questions, the same is true of participatory ethnographic methods, multimodal ethnography and “collaborative anthropology”, that both enable the ethnographer to represent the reality inhabited by the individuals one studies better and more accurately [Seligmann, Estes, 2019]. Ethnography is a good tool to collect data on how the group affects what individuals know (or believe), and to apply it to the context involving drug users.

Mapping collectively shared mental landscapes

In its survey of the social world and particularly in its studies of human culture sociological discipline has often turned to the insights offered by the cognitive theory. The cognitive focus in the theory of culture allows concentrating on such signatures of culture as similarity of mental landscapes of the individuals who are members of the same cultural group [Goodenough, 1971]. This way culture can be presented as a measurable variable which reflects the amount of sharing that exists among the individuals within a group due to their common culture. It therefore can be operationalized as the degree of measurable consensus (shared variation) in beliefs or patterned relative homogeneity in behavior [Romney, Weller, Batchelder, 1986]. Culture and cultural sharing in experiences and knowledge structures have been the focus of research attention in cognitive anthropology and sociology, as well as cross-cultural psychology, within several theoretical traditions. The intersubjective approach to cultural meaning construction is one of the theoretical avenues that have produced the helpful framework most relevant for the present discussion [Chiu et al., 2010].

Collectively shared ideas do not exist in isolation in individual minds but are interconnected and infused with motivational, cognitive and psychological meaning. Their agglomerations link them to other ideas (values, norms, attitudes, social axioms etc.) within the socially acquired cultural schemas of varying complexity [D’Andrade, Strauss, 1992]. The inter-linkages between these schemas give rise to larger “chunks” of culturally organized shared knowledge that is part and parcel of cultural meaning construction process that is automatic for the members of the group. The interconnections within these meaningful units of information guide the sense-making process typical for the particular cultural group [D’Andrade, 2002; 2008; Maltseva, D’Andrade, 2010; Quinn, 1996; 2005; 2011; 2018; Quinn; Holland, 1987; Ross, 2004; Shimizu, 2011; Strauss, 2000; Suizzo, 2002; Vaisey, 2009]. Cultural schemas and similar collective knowledge aggregates emerge and are maintained by means of the intersubjective process of collective meaning construction [Chiu et al., 2010; Gilbert, 1987; 2015; de Munck, Bennardo, 2019; Maltseva, forthcoming]. By so doing they become instrumental in interpreting individual daily experiences, endowing specific events with particular meaning and helping individuals make culturally-logical connections between the causes and the consequences of the social world they create, negotiate and jointly inhabit. Explaining the logic of these connections is one of the tasks of the ethnography and one of the challenges in the process of measuring shared collective knowledge [Maltseva, 2016; Weller, 2007; Weller, Romney, 1988; cf. Caulkin, 2004; Polavieja, 2015].

Furthermore, cultural knowledge is not perfectly homogenous but relying on a number of variants circulating within a group, thus reflecting the intra-group variation in experience, access to social learning opportunities and group composition and size. Despite the often shared assumption that cultures are more or less evenly distributed in terms of cultural information, culture consensus does not look as perfect in the data due to the differences instilled by the exposure to different experiences in the course of socialization process, namely, SES, profession, family/community type etc. [cf. Lareau, 2015]. Therefore, cultural knowledge in the way it is partitioned and distributed along the social groups can tell us a lot about the social world the individuals inhabit. It includes the groups that are marginalized, “otherized” or otherwise conceived of as outsiders. This brings us to the applied meaning invested in the notion of cultural models and the practical usefulness of this theoretical frame.

Cultural models (further CMs) are conceptualized as collectively shared (cultural) knowledge that the natives use to make sense of the world. A CM can be defined as the “presupposed, taken-for-granted knowledge shared within a society” [Quinn, Holland, 1987: p. 4]. A defining characteristic of CMs is their internal organization that, because it follows the contours of the existing social structures, allows a CM to be used by a cultural group/social category as a cognitive map of the mental landscape inhabited by the group members. CMs contain the essential information that can be used to answer principal questions regarding the attributions of causality, individual agency, rules of the game etc. the way they are intersubjectively understood in that social group. CMs embody an important instance of organization of collectively shared knowledge. Being characterized by both sharedness within a socio-cultural community where it circulates and a degree of inter-personal variability due to uneven distribution of domain-specific knowledge among different members of a society, CMs represent an integral aspect of social living [Zerubavel, 1999] (on similarities of social landscape, pp. 22, 56). Equally important, research on CMs not only seeks to better understand how members of different social groups imagine the world works, but also to expand an inquiry into the social determinants of such views of the world and their dynamic and applied aspects [cf. Lareau, 2015] and show the instances of social exclusion through their cognitive manifestations.

One of the important features of CMs is their ability to highlight the logical causal connections that explain the interlinkages between thought, decision making and behavioral choice. In the context of health and drug use, the logic behind a decision is often left unexplained and largely unknown to social epidemiologists who focus mainly on the noxious causes and negative outcomes but not the logical justifications people have to engage in behavior. However, it is an essential component in understanding real life choices individuals make. CMs allow exploring this aspect without the reductionism and simplification often found in quantitative (survey-based) methodologies. The richness of the obtained information is not compromised and the explanatory value of the resulting narrative is considerably higher. This property of CMs is invaluable in applied research that seeks to uncover the complex reasons that individuals have for engaging in self-destructive behaviors and habits, high-risk behaviors, dangerous activities or in lifestyles with suboptimal health outcomes.

Methodological benefits of the cognitive approach in research on drugs

Human knowledge is constructed from information “in the head” — the cultural models — in the course of interactions with the contingent environment [Blount, 2011]. With the help of cultural models framework we can obtain the detailed ethnographic information about the place of the drug users in society, as well as their perception of themselves, drugs and people who are “others” to them. With this conceptual tool the point of departure is not reduced to the definite positioning of drug users in a context with presupposed needs, problems and risks/threats. A good example is recent public health discourse about the drug use. People who use drugs identified as groups of high risk to HIV-infection transmission. Because of that, people who do not use drugs intravenously are less interesting for researchers thus making this line of inquiry much more limiting. Also, among the injective drug users, there are more people of older age. Consequently, young people who use drugs but do not inject them are left unstudied and beyond the scope of any consistent research effort. In other words, the drug use reality presented in such studies doesn't cover less epidemiologically interesting representatives of the group and due to this became perverted. On the one hand, drug users who do not use injective drugs are not so important a public health issue, although, on the other hand, they are already drug users with the potential to develop a deviant career and become injective drug users. Such approach is not preventive enough, as it targets people already at risk only. Meanwhile the research question should be phrased as: what are the reasons other people stay at lesser risk? Samuel R. Friedman and colleagues, who are actively engaged in public health HIV-prevention research, have suggested the “Staying Safe” methodology, an idea to uncover practices that help drug users stay not infected with hepatitis C, instead of investigating strictly the reasons of becoming infected [Friedman, Mateu-Gelabert, Sandoval, Hagan, Jarlais, 2008]. This study is an example of an alternative perspective on drug use prevention and even when the research question is still about the health risk, it reveals safe behavior and practices in a broader light. Using cultural model as a research tool researcher can start from an exploratory position and provide drug users with the opportunity to present the reality as they see it, placing the drug consumption where in their opinion it should be placed, without imposing the researchers' preconceived categories. With the use of cultural models we need to find people who use drugs (in different ways) and let them describe, organize and identify parts and types of the world of substance use as they exist in their minds.

Such approach to the research participants is also more inclusive and empowering for the studies populations. It is crucial to provide an informant with an opportunity to actively participate in studies and be heard. Ethnographically-minded researchers, in their turn, encourage their informants to construct the *emic* model of their lives and the context where the life events are unfolding.

Mapping and explaining collectively shared mental landscapes of drug users

Empirically-based research literature on drug use addresses the motives and reasons for substance use. The difference between drug abuse and drug use is of-

ten emphasized and statistical, sociocultural and clinical evidence is presented to frame drug use as a form of normal behavior [Nicholson, Duncan, White, 2002]. Nicholson et al. [2002] discuss some of the reasons why people use drugs as identified in earlier published works. Explanation of drug use can be related to various human needs reflected in the following categories:

1. Physical sensation, which includes the relief from pain, feeling relaxed or, on the contrary, to feel more alive/active;
2. Psychological and emotional, which refers to the substance's ability to change the mood, escape from boredom or negative feelings;
3. Social, which can include the need to integrate into a group and improve the connection with other people;
4. Creative, the principal purposes of which include enjoyment or producing art;
5. Cognitive, meaning to broaden one's mind and receive insights about life;
6. Religious/Mystical used to come in contact with the supernatural;
7. Political, as serving the need to show and express one's protest.

Biolcati and Passini [2019] use the Substance Use Motives Measure (SUMM) that was founded on previous studies and empirical data. Their findings concur with the results mentioned earlier. Biolcati and Passini [2019] discuss the differences between alcohol use and substance use, as well as the need to identify specific motives related to the usage of a particular narcotic substance. Study results are the most representative for the alcohol and marihuana/hashish users and abusers (as other substances were used by mere 1.7% of the sample). Based on the SUMM, the principal motives can be described as: magnification of feeling and pleasure; engaging in social interactions; willing of acceptance in a group; coping with negative feeling (anxiety, depression); coping with absence of interest (boredom); expanding the cognitive and perception frames and improving performance at work, studying and relations with people [Biolcati, Passini, 2019].

In general, the motives or reasons individuals have to use drugs cover fall on a broad spectrum. In the articles about the instrumentalization of drugs, the reasons to use novel psychoactive substances and self-generated marihuana are associated with the similar range of needs: to be accepted and to belong; exploration of self and perception; to enjoy the effect; to cope with difficulties; to be more productive and effective, etc. [Lee, Neighbors, Woods, 2007; Soussan, Andersson, Kjellgren, 2018; Müller, Schumann, 2011].

Psychoactive substances or drugs could be classified by using the criteria based on different characteristics. In the case of cultural model application it is crucial to have an understanding of the effects that drugs have on human body and behavior. The classical typology of substances includes the following: hallucinogens/psychedelics, opiates, stimulants, depressants and marijuana [Taylor, Hulsizer, 1998]. Hallucinogens/psychedelics are substances that change the perception and feeling, induce visual, sound and other kinds of hallucination. They assist people to achieve the alter state of mind. In such group are listed lysergic acid diethylamide (LSD), psilocybin (magic mushrooms), mescaline, phencyclidine (PCP), MDMA (Ecstasy) etc. Opiates or opioids are drugs the effect of which is similar to that of morphine: people feel relaxed, euphoric and feel an an-

esthetic effect. Among the opiate group there are heroine, codeine, fentanyl, morphine etc. Stimulants activate the central nervous system (CNS) which consequences in the feeling of euphoria, increased concentration, liveliness and absence of fatigue. Most prevalent stimulants are amphetamine, nicotine, cocaine etc. Depressant type of drugs are characterized by their depressing effect on CNS, which mean sleeping, sedating, and even coma or death. Such substances as barbiturates, benzodiazepines and also alcohol are determined as depressants. Marijuana includes products that include cannabis, which are marijuana (weed) and hashish. This product contains tetrahydrocannabinol (THC) the consumption of which leads to different effects in each user, but for the most part the feeling of changed perception of time is described, a feeling of relaxation, enhanced sensation and a light euphoric state.

The National Institute of Drug Abuse (NIDA) divides the drugs into more specific categories: tobacco, alcohol, cannabinoids, opioids, stimulants, club drugs, dissociative drugs, hallucinogens, other compounds, and prescription medications [Commonly Abused Drugs, 2020]. In the NIDA's classification we can observe the emergence of such category as "club drugs" to which MDMA, GBD and Flunitrazepam belong, all of which are described to have dissimilar effects but were nonetheless united into the one group due to the circumstances under which they mostly used.

Furthermore, the NIDA separates the groups of substances into the hallucinogens and dissociative drugs. Based on the NIDA's classification, PCP is a dissociative substance, characterizes by the ensuing feeling of separation from the body and the setting, while LSD is a hallucinogenic substance, which causes changes in the perception of time, space and self. Overall those classifications share perspectives on substances, but they also diverge. Depending on the aim, the drugs could be analyzed as in groups or separately, as it was presented in the UNODC and Global Drug Survey reports.

In the UNODC and GDS publications the researchers sought to clarify which substances were more popular, with the conclusion pointing to marijuana, amphetamines and similar stimulants, ecstasy and cocaine. In the UNODC report the second place is taken by the opiates, but in the Global Drug Survey the opiates follow the psychedelic substances such as LSD and magic mushrooms, which are not mentioned in top 5 substances of the UNODC report [UNODC, 2018; Global Drug Survey, 2016]. In the European Drug Report the opioids are the fifth among the five prevalent substances [European Drug Report, 2019]. It is clear that not only the opioid drugs that are frequently used through injections should be an issue to receive attention, but that the other drugs that are rarely used injectively, should be taken into serious consideration by the researchers of drug use.

Furthermore, the psychoactive substances vary in terms of their addictive properties which add a separate dimension to the drug use research. In the published work on drug use the aspects of addiction and harm are often brought into discussion. The group of researchers measured and ranked drugs' properties that lead to the negative consequences in the article "Development of a rational scale to assess the harm of drugs of potential misuse" published in *Lancet* [Nutt, King, Saulsbury, Blakemore, 2007]. The publication distinguished three main types of harm related to the influences on the body, addictive behavior and social well-be-

ing. According to their ranking, the most harmful drugs among 20 substances were heroin, cocaine and barbiturates, while the least harmful were ecstasy, alkyl nitrates and khat.

Separate component of the drug-use related harm is the issue of dependence. The concept of dependence is complex; it comprises three subcomponents, namely, pleasure, psychological dependence and physical dependence. Pleasure is conceptualized by the speed of the effects of the drug, which is often dependent on the way of drug's introduction into the body (injection, sniffing and smoking being the fastest), and the duration of the euphoria that comes afterwards. Psychological dependence is reflected in the willingness to repeat the experience. Physiological dependence is characterized by increased tolerance (when the dosage needs to be increased to experience an effect) and withdrawal reaction. Based on these indicators, the most dependence-inducing drugs are heroin, cocaine and tobacco. It should be mentioned that only 20 drugs were investigated in the article, and according to the UNODC report [2018], 72 NPS emerged in 2016, which means that there are much more drugs that are currently in circulation, and more substances that scientists should study. It is challenging to accurately measure the level of the addictiveness of a drug as it could be measured only on the population of the people who already use drugs, so there is the bias of prevalence and access to the substance [Nutt, King, Saulsbury, Blakemore, 2007].

The perspective of using psychoactive drugs as a tool to improve specific behavior that leads to well-being and goal achievement is described by Müller and Schumann [2011], who call this process an "instrumentalization". In the nutshell, the idea of instrumentalization imparts that through the consumption of drugs and experiencing their effect individuals learn to manage the effect of drugs in the most effective way and then keep up the practice of this behavior. It reconceptualizes the substance use from inherently maladaptive behavior to an application of an available tool which requires more sophisticated toolkits to address it. The motives listed by Müller and Schumann [2011] are similar to the motives already described above, but they emphasize the improvement of the functioning. For example, researchers argue that people choose to use drugs to improve the social interaction or physical appearance (weight loss). Important component in drug instrumentalization is controlled use; the instrumentalization of drugs increases the risk of an addictive behavior development, but it is understood that at low and medium doses the drug use is safe and should not lead to addiction of physical harm [Müller, Schumann, 2011].

Ahmed [2011] points out that this perspective draws on the idea of resilience to addiction explaining why not all individuals using drugs become dependent on them. On a different note, a group of researchers working in the field of child and adolescence psychiatry and psychotherapy draws attention to the early initiation of drugs which is characterized by lower ability to consume functionally and by increased risks of destructive practices [Banaschewski et al., 2011]. Swendsen and Le Moal stated [2011] have also claimed that the instrumentalization perspective has its limitations and could even be dangerous to apply for policy planning. Foxall and Sigurdsson [2011] suggested extending the approach of instrumentalization to the broader and more complex perspective of drug use as a form of consumer behavior. They point out that in the frame suggested by Müller and Schumann the sociocultural context is left outside the brackets and rather lim-

ited attention is paid to the potential negative consequences of drug use [Goudie et al., 2011; Wu, 2011]. On the other hand, Griffiths [2011] and Van Gulick [2011] indicate that the instrumentalization approach is destigmatizing and could be applied not only to the use of substances, but also to study behaviors that are studies as addictions (gambling, sex, sport, Internet use etc.) or mental constructs. Pickard [2011] views the instrumentalization approach as not limited to non-addictive drug use, but applicable to addiction as well. Geoffrey Miller [2011] pointed out the innovativeness of the instrumentalization theory in terms of normalization of drug use “to instill useful insights, epistemic humility, and clinical empathy in young researchers” [Miller, 2011].

Conclusions

Ethnographic research on CMs offers ample opportunities for methodological innovation, involving combined use of different techniques, integration of multimodal research options and due to the richness of the produced narrative is particularly valuable for applied contexts. Using the methodological means supplied by the fieldwork-oriented research to create the ethnographically informed accounts of the reasons why individuals may start using drugs and how they themselves see this practice and their lives would enable the social researchers to address the problem of drug use more effectively. We present the methodological argument regarding the strategic use of the principles of ethnographic approach in data collection, to increase the informativeness, accuracy and validity of the results in applied research on recreational drug use.

References

- Ahmed, S. (2011). Toward an evolutionary basis for resilience to drug addiction. *Behavioral and Brain Sciences*, 34 (6), 310–311. DOI: 10.1017/s0140525x11000677
- Banaschewski, T., Blomeyer, D., Buchmann, A., Poustka, L., Rothenberger, A., Laucht, M. (2011). Drugs as instruments from a developmental child and adolescent psychiatric perspective. *Behavioral and Brain Sciences*, 34 (6), 312–313. DOI: 10.1017/s0140525x11000690
- Becker, H. (1966). *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. London: Free Press.
- Becker, H. (1967). History, Culture and Subjective Experience: An Exploration of the Social Bases of Drug-Induced Experiences. *Journal of Health and Social Behavior*, 8 (3), 163. DOI: 10.2307/2948371
- Bennardo, G., de Munck, V. (2013). *Cultural models: Genesis, methods, and experiences*. S.I.: Oxford University Press.
- Blount, B. (2011). A history of cognitive anthropology. In: D.B. Kronenfeld, G. Bennardo, V.C. de Munck, M. Fischer (Eds.), *A Companion to Cognitive Anthropology* (pp. 11–29). Oxford: Blackwell.
- Bourgois, P. (2018). Decolonising drug studies in an era of predatory accumulation. *Third World Quarterly*, 39 (2), 385–398. DOI: 10.1080/01436597.2017.1411187
- Caulkin, D.D. (2004). Identifying culture as a threshold of shared knowledge: A Consensus analysis method. *International Journal of Cross Cultural Management*, 4 (3), 317–333.
- Chiu et al. (2010). Intersubjective culture: The role of intersubjective perceptions in cross-cultural research. *Perspectives on Psychological Science*, 5 (4), 482–493.
- Commonly Abused Drugs* (2020). Retrieved from: https://www.drugabuse.gov/sites/default/files/cadchart_2.pdf

- D'Andrade, R. (1995). *The Development of Cognitive Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- D'Andrade, R. (2002). Violence without honor in the American South. In: T. Aase (Ed.), *Tournaments of Power: Honor and Revenge in the Contemporary World* (pp. 61–75). Burlington: Ashgate.
- D'Andrade, R. (2008). *Study of Personal and Cultural Values: American, Japanese and Vietnamese*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- D'Andrade, R., Strauss, C. (1992). *Human Motives and Cultural Models*. New York: Cambridge University Press.
- Dasgupta, N., Beletsky, L., Ciccarone, D. (2018). Opioid crisis: No easy fix to its social and economic determinants. *American Journal of Public Health*, 108 (2), 182–186. DOI: 10.2105/ajph.2017.304187
- de Munck, V., Bennardo, G. (2019). Disciplining culture: A sociocognitive approach. *Current Anthropology*, 60 (2), 174–193. DOI: 10.1086/702470
- DiMaggio, P. (1997). Culture and cognition. *Annual Review of Sociology*, 23, (1), 263–87.
- European Drug Report (2019). Retrieved from: http://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/11364/20191724_TDAT19001ENN_PDF.pdf
- European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA) (2017). *Health and Social Responses to Drug Problems: A European Guide*. S.l.
- Foxall, G., Sigurdsson, V. (2011). Drug use as consumer behavior. *Behavioral and Brain Sciences*, 34 (6), 313–314. DOI: 10.1017/s0140525x11000707
- Friedman, S., Mateu-Gelabert, P., Sandoval, M., Hagan, H., Jarlais, D. (2008). Positive deviance control-case life history: a method to develop grounded hypotheses about successful long-term avoidance of infection. *BMC Public Health*, 8 (1). DOI: 10.1186/1471-2458-8-94
- Gilbert, M. (1987). Modeling collective belief. *Synthese*, 73, 185–204
- Gilbert, M. (2015). *Joint commitment. How we make a social world*. New York: Oxford University Press.
- Global Drug Survey (2016). *Key findings from the Global Drug Survey 2016*. Retrieved from: <https://www.globaldrugsurvey.com/wp-content/uploads/2016/06/TASTER-KEY-FINDINGS-FROM-GDS2016.pdf>
- Goodenough, W. (1971). *Culture, Language and Society*. S.l.: Addison-Wesley.
- Goudie, A., Gullo, M., Rose, A., Christiansen, P., Cole, J., Field, M., Sumnall, H. (2011). Nonaddictive instrumental drug use: Theoretical strengths and weaknesses. *Behavioral and Brain Sciences*, 34 (6), 314–315. DOI: 10.1017/s0140525x11000719
- Griffiths, M. (2011). Non-addictive psychoactive drug use: Implications for behavioral addiction. *Behavioral and Brain Sciences*, 34 (6), 315–316. DOI: 10.1017/s0140525x11000720
- Lareau, A. (2015). Cultural knowledge and social inequality. *American Sociological Review*, 80 (1), 1–27.
- Lee, C., Neighbors, C., Woods, B. (2007). Marijuana motives: Youngadults' reasons for using marijuana. *Addictive Behaviors*, 32 (7), 1384–1394. DOI: 10.1016/j.addbeh.2006.09.010
- Maltseva, K. (2016). Using correspondence analysis of scales as part of mixed methods design to access cultural models in ethnographic fieldwork: Prosocial cooperation in Sweden. *Journal of Mixed Methods Research*, 10 (1), 82–111. DOI: 10.1177/1558689814525262
- Maltseva, K. (forthcoming). Bridging sociology with anthropology and cognitive science perspectives to assess shared cultural knowledge. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*.
- Maltseva, K., D'Andrade, R. (2011). Multi-item scales and cognitive ethnography. In: D.B. Kronenfeld, G. Bennardo, V.C. de Munck, M. Fischer (Eds.), *A Companion to Cognitive Anthropology* (pp. 153–170). Oxford: Blackwell.
- Miller, G. (2011). Optimal drug use and rational drug policy. *Behavioral and Brain Sciences*, 34 (6), 318–319. DOI: 10.1017/s0140525x11000756
- Moore, K., Miles, S. (2004). Young people, dance and the sub-cultural consumption of drugs. *Addiction Research & Theory*, 12 (6), 507–523. DOI: 10.1080/16066350412331323083

- Müller, C., Schumann, G. (2011). Drugs as instruments: A new framework for non-addictive psychoactive drug use. *Behavioral and Brain Sciences*, 34 (6), 293–310. DOI: 10.1017/s0140525x11000057
- Nicholson, T., Duncan, D., White, J. (2002). Is recreational drug use normal? *Journal of Substance Use*, 7 (3), 116–123. DOI: 10.3109/14659890209169340
- Nutt, D., King, L., Saulsbury, W., Blakemore, C. (2007). Development of a rational scale to assess the harm of drugs of potential misuse. *The Lancet*, 369 (9566), 1047–1053. DOI: 10.1016/s0140-6736(07)60464-4
- Pickard, H. (2011). The instrumental rationality of addiction. *Behavioral and Brain Sciences*, 34 (6), 320–321. DOI: 10.1017/s0140525x1100077x
- Polavieja, J.G. (2015). Capturing culture: A new method to estimate exogenous cultural effects using migrant populations. *American Sociological Review*, 80 (1), 166–191.
- Prayag, G., Mura, P., Hall, C., Fontaine, J. (2016). Spirituality, drugs, and tourism: tourists' and shamans' experiences of ayahuasca in Iquitos, Peru. *Tourism Recreation Research*, 41(3), 314–325. DOI: 10.1080/02508281.2016.1192237
- Quinn, N. (1996). Culture and contradiction: The case of Americans reasoning about marriage. *Ethos*, 24, 391–425.
- Quinn, N. (2005). *Finding Culture in Talk: A Collection of Methods*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Quinn, N. (2011). The history of the cultural models school reconsidered. In: D. B. Kronenfeld, G. Bennardo, V. C. de Munck, M. Fischer (Eds.), *A Companion to Cognitive Anthropology* (pp. 30–46). Oxford: Blackwell.
- Quinn, N. (2018). An anthropologist's view of American marriage: Limitations of the tool kit theory of culture. In: N. Quinn (Ed.), *Advances in Culture Theory from Psychological Anthropology* (pp. 139–184). New York: Palgrave Macmillan.
- Quinn, N., Holland, D. (1987). Culture and cognition. In: D. Holland, N. Quinn (Eds.), *Cultural Models in Language and Thought* (pp. 3–42). London: Cambridge University Press.
- Ravn, S., Duff, C. (2015). Putting the party down on paper: A novel method for mapping youth drug use in private settings. *Health & Place*, 31, 124–132. DOI: 10.1016/j.healthplace.2014.11.010
- Ross, N. (2004). *Culture and cognition: Implications for theory and method*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Seligmann, L., Estes, B. (2019). Innovations in ethnographic methods. *American Behavioral Scientist*, 64 (2), 176–197. DOI: 10.1177/0002764219859640
- Shimizu, H. (2011). Cognitive approaches and education: foundational models of self and cultural models of teaching and learning in Japan and the United States. In: D.B. Kronenfeld, G. Bennardo, V.C. de Munck, M. Fischer (Eds.), *A Companion to Cognitive Anthropology* (pp. 430–449). Oxford: Blackwell.
- Romney, A.K., Weller, S. C., Batchelder, W.H. (1986). Culture as consensus: A theory of cultural and informant accuracy. *American Anthropologist*, 88, 313–338.
- Singer, M., Page, J. (2016). *The Social Value of Drug Addicts*. London: Routledge.
- Soussan, C., Andersson, M., Kjellgren, A. (2018). The diverse reasons for using Novel Psychoactive Substances - A qualitative study of the users' own perspectives. *International Journal of Drug Policy*, 52, 71–78. DOI: 10.1016/j.drugpo.2017.11.003
- Strauss, C. (2000). The culture concept and the individualism/collectivism debate: Dominant and alternative attributions for class in the United States. In: L. Nucci, G. Saxe, E. Turiel (Eds.), *Culture, Thought, and Development* (pp. 85–114). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Suizzo, A.M. (2002). French parents' cultural models and childrearing beliefs. *International Journal of Behavioral Development*, 26, 297–307.
- Swendsen, J., Le Moal, M. (2011). Flaws of drug instrumentalization. *Behavioral and Brain Sciences*, 34 (6), 323–324. DOI: 10.1017/s0140525x11000732

Taylor, S.P., Hulsizer, M.R. (1998). Psychoactive drugs and human aggression. In: R.G. Geen, E. Donnerstein (Eds.), *Human aggression: Theories, research, and implications for social policy* (pp. 139–165). New York: Academic Press. DOI: [org/10.1016/B978-012278805-5/50007-9](https://doi.org/10.1016/B978-012278805-5/50007-9)

United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) (2018). World Drug Report 2018. *United Nations publication*, E.18.XI.9.

Vaisey, S. (2009). Motivation and justification: A dual-process model of culture in action. *American Journal of Sociology*, 114, 1675–1715.

Van Gulick, R. (2011). Drugs, mental instruments, and self-control. *Behavioral and Brain Sciences*, 34 (6), 325–326. DOI: [10.1017/s0140525x1100080x](https://doi.org/10.1017/s0140525x1100080x)

Volkow, N., Collins, F. (2017). The role of science in addressing the opioid crisis. *New England Journal of Medicine*, 377 (4), 391–394. DOI: [10.1056/nejmsr1706626](https://doi.org/10.1056/nejmsr1706626)

Weller, S.C. (2007). Frequently asked questions about consensus analysis. *Field Methods*, 19, 339–368.

Weller, S.C., Romney, A.K. (1990). *Metric Scaling. Correspondence Analysis*. Newbury Park, CA: Sage.

Wu, K. (2011). Governing drug use through neurobiological subject construction: The sad loss of the sociocultural. *Behavioral and Brain Sciences*, 34 (6), 327–328. DOI: [10.1017/s0140525x11000835](https://doi.org/10.1017/s0140525x11000835)

Zerubavel, E. (1999). *Social Mindscales. An Invitation to Cognitive Sociology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Received 12.04.2020

ЄВГЕНІЯ-ГАЛИНА ЛУКАШ, КАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА

Використання етнографічного підходу та концепції культурних моделей у дослідженні рекреаційного вживання наркотичних речовин

Зловживання наркотичними речовинами є однією з найбільш нагальних проблем, що нині стоять на порядку денному соціальних епідеміологів та дослідників у сфері охорони здоров'я у багатьох країнах. Вживання наркотичних речовин широко досліджується, й емпіричні дані дають змогу сформулювати різні підходи до різних аспектів вживання наркотиків. У статті пропонується огляд як усталених, так і інноваційних підходів до вивчення засновків вживання наркотичних речовин із наголосом на методологічних засобах створення етнографічно збагачених пояснень причин того, чому індивіди можуть розпочати вживати наркотики і як вони самі концептуалізують цю практику та своє життя. Цілепокладання нинішньої публікації полягає в тому, щоб окреслити методологічні зиски використання етнографічних принципів у різних формах збирання даних, зокрема в разі розгляду концепції культурних моделей у прикладних дослідженнях рекреаційного вживання наркотичних речовин. Етнографічні дослідження культурних моделей надають широкі можливості для методологічних інновацій, включно з комбінованим використанням різних технік та інтеграцією мультимодальних дослідницьких опцій, і є особливо цінними для прикладних контекстів завдяки насиченості наративів, що вони здатні створювати. Вжиток методологічних засобів, доступних у польових дослідженнях, у галузі вивчення вживання наркотичних речовин надасть вченим та полісі-мейкерам інший рівень розуміння цих проблем. У статті подається методологічна аргументація стосовно стратегічного застосування принципів етнографічного підходу задля підвищення інформативності, точності та валідності результатів у прикладних дослідженнях рекреаційного вживання наркотичних речовин. Поряд з методологічною інноваційністю використання

методологічних засобів, що їх надає етнографічний підхід, дасть змогу соціальним науковцям вивчати проблеми вживання наркотичних речовин більш ефективно.

Ключові слова: етнографічні методи, теорія культурних моделей, рекреаційне вживання наркотиків, дослідницький дизайн

ЕВГЕНИЯ-ГАЛИНА ЛУКАШ, ЕКАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА

Использование этнографического подхода и концепции культурных моделей в исследовании рекреационного употребления наркотических веществ

Злоупотребление наркотическими веществами является одной из самых насущных проблем, которые сейчас находятся на повестке дня социальных эпидемиологов и исследователей в сфере здравоохранения во многих странах. Употребление наркотических веществ широко исследуется, и эмпирические данные позволяют сформулировать различные подходы к тем или иным аспектам употребления наркотиков. В статье предлагается обзор как устоявшихся, так и инновационных подходов к изучению antecedents употребления наркотических веществ с акцентом на методологических средствах создания этнографически обогащенных объяснений причин, по которым индивиды могут начать употреблять наркотики, и того, как они концептуализируют эту практику и свою жизнь. Целеполагание нынешней публикации состоит в том, чтобы определить методологические выгоды использования этнографических принципов в различных формах сбора данных, в частности при рассмотрении концепции культурных моделей в прикладных исследованиях рекреационного употребления наркотических веществ. Этнографические исследования культурных моделей предоставляют широкие возможности для методологических инноваций, включая комбинированное использование различных техник и интеграцию мультимодальных исследовательских опций, а также представляют особую ценность для прикладных исследований благодаря насыщенности нарративов, которые они способны создавать. Использование методологических средств, доступных в полевых исследованиях, для изучения употребления наркотических веществ откроет ученым и полиси-мейкерам новый уровень понимания этих проблем. Авторы представляют методологическую аргументацию относительно стратегического использования принципов этнографического подхода для повышения информативности, точности и валидности результатов в прикладных исследованиях рекреационного употребления наркотических веществ. Кроме методологической новизны, предоставляемой этнографическими полевыми исследованиями культурных моделей, методологические средства этнографического подхода позволяют социальным исследователям изучать проблему употребления наркотических веществ более эффективно.

Ключевые слова: этнографические методы, теория культурных моделей, рекреационное употребление наркотиков, исследовательский дизайн

IEVGENIIA-GALYNA LUKASH, KATERYNA MALTSEVA

Using ethnographic approach and cultural models framework in research on recreational drug use

Substance abuse is one of the pressing issues that loom large in socio-epidemiological and health research in many countries nowadays. The empirical research on drug use is abundant, as are the perspectives on studying the risks associated with different aspects of drug use. In our article we

give an overview of both prevalent and novel approaches to understanding the antecedents of drug use, focusing on the methodological means to create the ethnographically informed accounts of the reasons why individuals may start using drugs and how they themselves see this practice and their lives. The goal of the present publication is to outline the methodological benefits of the strategic use of the principles of ethnographic approach to various forms of data collection, and specifically looking into the intellectual framework of cultural models in applied research on recreational drug use. Ethnographic research on cultural models offers ample opportunities for methodological innovation, involving combined use of different techniques and integration of multimodal research options, and is particularly valuable for applied contexts due to the richness of the produced narrative. Using the methodological means supplied by the fieldwork-oriented research in drug use studies would offer new insights for scholars and policy makers. We present the methodological argument regarding the strategic use of the principles of ethnographic approach to increase the informativeness, accuracy and validity of the results in applied research on recreational drug use. Besides the methodological innovations the fieldwork-oriented research offers, using the methodological means supplied by the ethnographic research on cultural models would enable the social researchers to address the problem of drug use more efficiently.

Keywords: *ethnographic methods, cultural models theory, recreational drug use, research design*

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

ЛЮДМИЛА СКОКОВА,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

LYUDMYLA SKOKOVA,

Doctor of Sciences Sociology, Associate Professor, Leading Research Fellow at the Department of Sociology of Culture and Mass Communication, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 010121)

list.lgs@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8152-7087>

Соціологія ризику в міждисциплінарному контексті

Burgess A., Alemano A., Zinn J. (Eds.). Routledge handbook of risk studies. New York: Routledge, 2016. 362 p.

З початку 2020 року світ охоплений пандемією коронавірусу, більшість країн запровадили карантин та інші способи протидії цьому глобальному лиху. Епідемії різного роду, природні й техногенні катастрофи, війни, тероризм, впливи на здоров'я шкідливих речовин, кліматичні, економічні, політичні кризи, соціальна напруженість, прояви культурної деградації тощо — перелік ризиків, загроз і небезпек в сучасних суспільствах можна продовжувати майже нескінченно довго. У пошуках теоретичних і методологічних підходів до дослідження різноманітних викликів і проблем глобального світу останніми десятиліттями формується міждисциплінарна царина студій ризиків, частиною якої є соціологія ризику і невизначеності. Оглядові особливостей становлення означеного предметного поля присвячено Довідник студій ризику, який нещодавно вийшов друком у видавництві “Routledge” (далі — Довідник) і практично вперше охопив настільки широке коло тем — від популярних теоретичних напрямів до питань менеджменту ризиків, від розвитку нових субполів до-

Цитування: Скокова, Л. (2020). Соціологія ризику в міждисциплінарному контексті. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 194–200.

сліджень цього феномену до апробації операціональних вимірів його аналізу [Burgess, Alemano, Zinn, 2016].

Редакторами та авторами Довідника стали представники різних дисциплін — права і криміналістики, соціології, психології, організаційних студій, соціальної роботи, менеджменту тощо, об'єднані інтересом до аналізу ризиків у різних сферах соціального життя, розвитку та просування міждисциплінарного поля студій ризику. Деякі з них мають відповідні кваліфікаційні звання та посади в цій царині. Так, Т. Авен є професором з ризик-аналізу і ризик-менеджменту, а також головою Європейської асоціації безпеки та надійності (European Safety and Reliability Association), членом Ради Міжнародного товариства аналізу ризиків (International Society of Risk Analysis — SRA), автором монографії “The Science of Risk Analysis” (2020); К. Петерсен працює у норвезькому Центрі управління ризиками та соціетальною безпекою (SEROS — Centre for Risk Management and Societal Safety, University of Stavanger); О. Пен керує Центром міждисциплінарних досліджень ризиків та інновацій (ZIRIUS — Stuttgart Research Center for Interdisciplinary Risk and Innovation Studies, Stuttgart University). Соціолог Дж. Зин відомий як провідний учасник проєктів з вивчення ризику та соціальних змін у дослідницьких центрах Німеччини (Статусні переходи та ризики протягом життєвого курсу; Бремен, 1995–1999; Рефлексійна модернізація, Мюнхен, 1999–2002), Великої Британії (Соціальні контексти та реакції на ризик, SCARR, 2003–2008). Він є одним із ініціаторів заснування міжнародних мереж дослідників соціології ризиків та невизначеності в рамках Європейської соціологічної асоціації (2005) та Міжнародної соціологічної асоціації (2006). А. Алемано є правознавцем, а також засновником і редактором галузевого часопису “European Journal of Risk Regulation”, автором книг “Nudge and the Law” (2015) та “Regulating Lifestyle Risks” (2015). Е. Алашевські бере участь у виданні міжнародного часопису “Health, Risk & Society”, є співавтором праць “Risk, Safety and Clinical Practice: Healthcare through the Lens of Risk” (2010) та “Making Health Policy: A Critical Introduction” (2012). Професор соціології Г. Мітен є президентом тематичної групи МСА з питань соціології ризику та невизначеності (TG 04). Професор з досліджень ризику А. Бьорджес працює у Центрі аналізу ризиків та регулювання в Лондонській школі економіки, у групах з аналізу ризику та невизначеності ЄСА та МСА та є співредактором “European Journal of Risk Regulation”. Він також є автором книги “Cellular Phones, Public Fears and a Culture of Precaution” (2004). Посади й досягнення цих та інших авторів Довідника дають уявлення про поступ в інституціоналізації міждисциплінарного поля студій ризику останніми десятиліттями, розвиненість його інфраструктури.

Побудова Довідника є досить складною і відображає головні напрями досліджень у цій царині. Перший розділ книги присвячений базовим концептам та їх розвитку. Дослідники розглядають генеалогію та трансформацію досвіду “ризик” у соціальному часі (С.-О. Doron), важливість понять “імовірність”, “невизначеність”, “довіра”, “рекурсивність” для вивчення ризику (R. Van Coile; K. Pettersen; P. Brown; J. Busby). Не залишені поза увагою сучасні реконцептуалізації феномену ризику (Т. Авен). Соціальні та культурні теоретичні підходи до ризику розглянуто у другому розділі. Автори висвітлюють культурно-антропологічні пояснення сприйняття та інтерпретації ризику (J. Adams), напрями теоретизації ризику у німецьких соціальних дослідженнях (W. BonЯ, J.O. Zinn), аналіз ризику в традиції governmentality studies (P. O'Malley). Третій розділ має

назву “Оцінка небезпек і прийняття рішень”. Ідеться про способи оцінювання природних небезпек і невизначеностей (S. Stein), евристику і передсуду в ухваленні рішень щодо ризику (A. Weyman, J. Barnett). Наступні два розділи присвячені менеджменту та управлінню ризиками. Дослідники розглядають здоров’я і безпеку в контексті організаційного керування ризиками (L.N. Ball-King; D.J. Ball), ризик-менеджмент соціотехнологічних ризиків і катастроф (J.-C. Le Coze; K. C. Laut, M.G. Faure), переваги й обмеження кількісного ризик-менеджменту (R. Kemp), можливості регуляції ризиків (A. Alemanno), концепт “управління ризиками” в ситуаціях забезпечення технологічної безпеки (O. Renn, A. Klinke), еволюцію регуляторної держави (G. Majone). У шостому розділі подано особливості аналізу ризику в різних сферах соціуму, а саме: медицина і здоров’я (A. Alaszewski), правопорушення (K. Hannah-Moffat), соціальна політика (H. Kemshall), сфера медіа (J. Tulloch). Наступний розділ відображає міжнародний вимір досліджень: глобальні ризики (J. Arnoldi), тероризм і безпека (G. Mythen), міжнародні політики щодо ризиків (C. Aradau). Завершальний розділ “Поля у становленні” присвячено ризикам диджитального суспільства (D. Lupton), візуальним підходам (H. Mitterhofer, S. Jordan), концептам “незнання” та “стійкості” у студіях ризику (M. Gross; K. Krieger), дослідженням ризикування (J.O. Zinn). Спростує сприйняття такого розмаїття тем і текстів те, що кожен підрозділ побудований за подібним планом: висвітлення ключових концепцій і підходів, головні дискусійні питання, аналіз перспективи подальших досліджень.

Загалом у змісті Довідника можна вирізнити три основні вектори: теоретичні й категоріальні питання поля студій ризику; проблеми оцінок, регулювання та управління ризиками в контексті різних дисциплін; пошук операціональних підходів у дослідженні конкретних ризиків і соціальних проблем. Враховуючи значний діапазон розглянутих у Довіднику тем, спинімося детальніше лише на питаннях концептуального аналізу в дослідженнях ризику в соціальних дисциплінах.

В сучасному житті поняття “ризик” набуло широкого використання в повсякденні, а також у медійних, наукових, управлінських, технологічних та інших інституціональних середовищах. Разом із тим і концепт, і досвід, який він позначає, є специфічними для конкретних локальностей та історично зумовленими. Перетворення тих чи тих подій/явищ на “ризик” потребує спеціальних операцій, що ґрунтуються на узагальненні знань і досвіду в певній сфері життя, а також повноважень щодо трансляції прогнозів і прийняття відповідних застережувальних заходів. Звісно, ці практики оцінювання та регулювання ризиків у суспільному житті не можуть не бути пов’язаними з інтересами та цінностями різних соціальних груп.

Свідчення існування комерціалізованих практик оцінювання ризиків відомі зі стародавніх часів. В умовах високої ймовірності втрати кораблів і товарів під час мореплавання вже у ранньому середньовіччі в західноєвропейських країнах відбувається становлення страхової справи, пов’язаної з розрахунками шансів на (не)отримання прибутків. Разом із тим ці розрахунки щодо невизначеного майбутнього вочевидь суперечили засадам релігійного світосприйняття, в якому знання про подальшу долю є прерогативою вищих сил і недоступне простим смертним [Burgess, Alemanno, Zinn, 2016: p. 18–20]. Із розвитком індустріального суспільства, переходом до модерного світобачення калькуляція, розрахунки, які базуються на досягненнях природознавчих наук, стають звичною

справою. Ризики починають прогнозувати на підставі масивів статистичних даних, обчислень імовірності частоти тих чи тих подій серед населення (захворюваність, смертність, правопорушення, нещасні випадки тощо) та враховувати в урядованні.

Аналіз даних масової статистики приводить до усвідомлення того, що відповідальність за ризики не варто покладати лише на індивідів, оскільки потенціал небезпечного розвитку подій в багатьох сферах життя можна прогнозувати на основі масивів даних і ці закономірності є усталеними. Поступово в багатьох країнах формується система колективної соціальної відповідальності на випадок несприятливого розвитку подій в економіці, стихійних лих, надзвичайних ситуацій тощо, виробляються правила техніки безпеки на виробництві із відповідними компенсаціями постраждалим, постають загальнодержавні системи охорони здоров'я, виникають правила і закони користування довкіллям тощо. Часто процеси визначення тих чи тих явищ як ризиків і необхідність протидії їм на законодавчому та управлінському рівнях спричинялися конфліктами соціальних груп, відстоюванням прав на захист групових інтересів, потребували (і потребують надалі) публічних виступів, організації громадських рухів.

Особливості державного управління на підставах ризиків і невизначеностей привернули до себе увагу дослідників в рамках традиції М. Фуко і *governmentality studies*. Теоретичні рамки останніх передбачають аналіз сутності "режимів влади" різного рівня (держави, сім'ї, політичних рухів чи самоуправління), яка полягає, зокрема, у специфіці конструювання соціальних проблем, способах визначення ризиків, техніках управління ними в кожному конкретному випадку. Такий ракурс унаочнює відмінності, скажімо, урядування на основі дисципліни і покарань, від урядування на основі ризику (з опорою на імовірнісні розрахунки і прогнози експертів), а також від урядування на підставі невизначеності, характерного для вільного ринку (в контексті неоліберального світогляду). Відповідно, змінюється й конструювання суб'єкта впливів владних зусиль, наприклад, дисциплінований індивід, який має дотримуватися жорстких нормативних правил; громадянин, долею якого опікується держава (різні види соціального страхування); "вільний" індивід, який сам керує (має керувати) своєю долею та адаптується до вимог ринку, враховуючи можливі ризики. В останньому випадку йдеться про сучасні політики *responsibilisation*, тобто "нав'язування відповідальності" [Burgess, Alemano, Zinn, 2016: p. 113, 257; Бернстайн, 2020].

Критичну, фукольдіанську традицію аналізу управління і ролі в ньому ризику і невизначеності продовжують застосовувати в рамках новітніх концептуалізацій; зокрема, вважають, що акторно-мережева теорія має багато спільного із студіями *governmentality*, хоча й не декларує це явно [Burgess, Alemano, Zinn, 2016: p. 115]. Справді, реалії сьогодення, зокрема, посилення соціального контролю і самоконтролю на основі диджитальних технологій дають дедалі більше приводів для актуальності критичних підходів у вивченні біополітик, технік респонсibilізації, сек'юритизації населення [Salter, Mutlu, 2013], підштовхування (*nudge*) суб'єктів управлінського впливу у певному напрямі дій [Талер, Санстейн, 2017]. Прикладом останніх заходів може слугувати: впровадження карантинних обмежень на свободу пересування в нинішній ситуації глобальної пандемії, акцентування особистої відповідальності кожного, ідеологічну складову яких неоднозначно оцінюють у сучасній соціокритичній думці [Zizek, 2020; Agamben, 2020].

У Довіднику знаходимо й розгляд інших популярних підходів до теоретизування ризиків в соціальних науках, які узагальнено можна назвати об'єктивістський/технократичний та культуралістський. Перший підхід базується, як зазначалося вище, на розрахунках імовірності тих чи тих майбутніх подій на основі масивів даних спостережень. Відгалуженням об'єктивістського підходу можна вважати соціологічні, соціально-психологічні дослідження сприйняття ризиків на основі аналізу репрезентативних даних (хоч їм у Довіднику майже не приділено уваги). Так, психометричні дослідження сприйняття ризиків проводяться з 1980-х років, зокрема відомі праці П. Словіка та його колег [Fischhoff, Lichtenstein, Slovic et al., 1981].

У становленні соціокультурного напрямку в полі студій ризику важливу роль відіграла праця “Ризик і культура” (1982) М. Дуглас і А. Віддавскі — представників культурної антропології та політичної теорії. Їхній підхід дав змогу відійти від суто “об'єктивного” трактування ризику (оцінювання невизначеного майбутнього). Дослідники звернули увагу на важливість врахування “суб'єктивного” виміру ризику, значущість сприйняття та інтерпретації конкретного ризику зацікавленими сторонами, відмінності бачення/оцінювання тих чи тих ризиків представниками різних культур. Вони вирізняють декілька аспектів ситуацій ризику, які варто враховувати: прихованість ризику (навмисна і ненавмисна, коли його просто не помічають, не знають про нього); селективність ризику; відмінність у його оцінках; часта упередженість оцінок [Burgess, Alemanno, Zinn, 2016: p. 83]. Для прихильників соціокультурної перспективи говорити про існування об'єктивного ризику і не зважати на його сприйняття людиною (представниками різних соціальних груп, культур) є nonsensom. Сприйняття ризику завжди опосередковане культурними фільтрами, адже уявлення про майбутнє (образ майбутнього) є продуктом культури. Праця Дуглас і Віддавскі з'явилася на тлі актуалізації у США 1970–1980-х років публічного інтересу до ризиків — екологічних, соціальних, мілітарних тощо — і стала в певному розумінні класичною для соціокультурного трактування ризиків. Щоправда, відродження інтересу до смислового, символічного виміру соціального життя в американській соціології відбулося лише останніми десятиліттями — в рамках культуральної соціології (Дж. Александер). Для американської соціології 1980-х років дослідження ризиків зоставалося маргінальною справою. Так, у зверненні Президента Американської соціологічної асоціації 1984 року зазначено, що внесок соціологів в аналіз ризиків нечасто спостерігається і не має широкого визнання, якщо порівняти з технократичними оцінками ризику [Burgess, Alemanno, Zinn, 2016: p. 95].

Від кінця 1970-х років у США для оцінювання фінансових, політичних, економічних, страхових та інших ризиків поступово зростає мережа спеціалізованих інституцій, як дослідницьких, так і комерційних, що надають прогнози на підставі аналізу даних. 1980 року було засновано Товариство аналізу ризиків (SRA – Society of Risk Analysis), яке з 1981 року видає журнал “Risk Analysis: An International Journal”.

До речі, вже 23 січня 2020 року журнал на своєму сайті виклав віртуальний випуск, присвячений Covid-19, у вигляді статей попередніх років, в яких дослідники розглядали організаційні, управлінські проблеми запобігання ризикам інфікування вірусами на прикладах епідемій SARS-CoV, MERS CoV у 2003 та 2012 роках. Товариство аналізу ризиків на сьогодні має мережу відділень у різних частинах світу, проводить щорічні конференції, міжнародні світові фо-

руми. Так, наприкінці 2020 року в Каунасі має відбутися конференція північноєвропейського відділення SRA “Ризик-аналіз: від сприйняття до передбачення”.

Для становлення і легітимації соціології ризику в європейській частині світу велику роль, як відомо, зіграли праці німецького соціолога У. Бека. Концепти “суспільство ризику”, “світове суспільство ризику”, “рефлексійна модернізація” Бека сприяли розумінню нових характеристик глобальних процесів, а саме: посилення взаємозалежності людства у зіткненні з поточними, динамічними і малопередбачуваними небезпеками — соціальними, природними, техногенними, прозорості національних державних кордонів для всіх нових загроз і викликів, вразливості ризикам представників всіх соціальних верств і класів без винятку. На думку Бека, ризик мав би стати фундаментальною категорією для соціальної теорії. В опублікованій 1986 року книзі “Суспільство ризику” він писав, що Чорнобильська катастрофа — це закінчення можливостей дистанціювання від проблемного “іншого”; від бідності можна збудувати кордони, від радіації — ні. Це інша, культурно і політично своєрідна небезпека, яка не визнає захищених місць і соціальних привілеїв сучасного світу [Бек, 2000: с. 5]. Сьогодні загрози всесвітньої пандемії вкотре наголошують слухність цього спостереження, вразливість всіх без винятку верств населення. Разом із тим можливості отримати допомогу і компенсацію у разі необхідності зостаються неспівмірними між бідними і багатими — як індивідами, так і державами. Саме за недооцінювання нових аспектів соціальної нерівності та різного ступеня вразливості щодо глобальних ризиків критикують цю тезу Бека [Curtan, 2016].

Ідеї Бека щодо інституціональної індивідуалізації ризику, рефлексійності, динамічності соціальних процесів як ключових ознак сучасних суспільств сприяли розгортанню дискусій про специфіку Другого модерну і місце в ньому ризиків/небезпек із долученням інших провідних теоретиків в цій сфері — Е. Гіденса, З. Баумана та ін. Цей корпус праць дозволив, на думку дослідників їх творчості, принципово змістити фокус від технічних та раціональних підходів до ризику (оцінка ризику, комунікація ризиків) до соціально-теоретичної перспективи, яка позиціонує ризик в контексті фундаментальних соціальних змін [Burgess, Alemano, Zinn, 2016: p. 105].

Німецька соціологія зробила й інший важливий внесок в осмислення феномену ризику завдяки працям Н. Лумана, який видав на початку 1990-х книгу “Ризик” [Luhmann, 1991; Луман, 1994]. Луман поміщає ризик у центр теорії соціальної диференціації й пояснює публічні дискусії, конфлікти навколо ризику через зростання функціональної диференціації сучасних суспільств. Становленню категоріального апарату соціології ризику сприяло розрізнення Луманом ризику і небезпеки. Якщо Бек часто вживає ці поняття взаємозамінно, то Луман вперше наголошує на тому, що небезпека походить зовні, тоді як ризик є наслідком прийняття рішень всередині підсистеми [Луман, 1994; Burgess, Alemano, Zinn, 2016: p. 49]. Теоретичне осмислення довготривалих і рухливих соціетальних процесів в працях Бека, Лумана, Гіденса, Баумана допомагає виявляти нові соціальні проблеми і вразливості, пов’язані із сприйняттям і регулюванням ризиків. Серед них вирізняють: фрагментацію знання, необхідність нових політичних форм управління ризиком, тиск щодо пошуків легітимних форм прийняття ризикованих рішень, структурні зміни, які кидають виклик нормативним очікуванням консенсусу [Burgess, Alemano, Zinn, 2016: p. 105].

Підбиваючи підсумок, відзначимо безперечну важливість цієї праці для розвитку соціології ризику і невизначеності, зокрема у вітчизняній науці. Формат огляду не дозволяє детальніше розглянути ключові положення інших розвідок Довідника, більшість яких є цікавими для осмислення феномену ризику засобами теорій середнього рівня, розвитку прикладних досліджень різного роду небезпек і загроз. Завдання цього огляду полягає ще й у тому, щоб привернути увагу вітчизняних дослідників до надійного джерела інформації. Можна впевнено стверджувати: авторами Довідника є провідні спеціалісти в міждисциплінарній царині студій ризику. За умов швидких соціальних змін, появи дедалі більшого числа спеціалізованих напрямків досліджень постає загроза фрагментації знання, його свого роду інтелектуальної “балканізації”, так само як і швидкої втрати якісних публікацій із поля зору наукової спільноти. Натомість узагальнювальні зусилля з кодифікації знання в контексті трансдисциплінарного осмислення соціальних феноменів заслуговують на рецепцію.

Джерела

- Бек, У. (2000). *Общество риска: На пути к другому модерну*. Москва: Прогресс-Традиция.
- Бернштейн, П. (2000). *Против богов: Укрощение риска* / Пер. с англ. Москва: Олимп-Бизнес.
- Луман, Н. (1994). Понятие риска. *Thesis*, 5, 133–160.
- Талер, Р., Санстейн, К. (2017). *Nudge. Архитектура выбора*. Москва: Манн, Иванов и Фарбер.
- Agamben, G. (2020). *The Invention of an Epidemic*. Отримано з: <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers>
- Burgess, A., Alemano, A., Zinn, J. (Eds.) (2016). *Routledge handbook of risk studies*. New York: Routledge.
- Curran, D. (2016). *Risk, power and inequality in the 21st century*. New York: Palgrave Macmillan.
- Fischhoff, B., Lichtenstein, S., Slovic, P. et al. (1981). *Acceptable Risk*. Cambridge: University Press.
- Luhmann, N. (1991). *Soziologie des Risikos*. Berlin: de Gruyter.
- Salter, M.B., Mutlu, C.E. (Eds.) (2013). *Research methods in critical security studies: an introduction*. Oxon: Routledge.
- Žižek, S. (2000). *Pandemic! Covid-19 Shakes the World*. S.l.: OR Books.

Отримано 01.06.2020